

ISSN: 2617-9113(print)

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ ГОЛОКОСТУ: УКРАЇНСЬКИЙ ВИМІР

**Реферований щорічний журнал
№12**

HOLOCAUST STUDIES: A UKRAINIAN FOCUS

**Peer-reviewed annual Journal
Volume 12**

Рекомендовано до друку Міжнародною редакційною радою Інституту «Ткума»

Венгерська Вікторія (Україна); Вежбенец Вацлав (Польща); Врадій Єгор (Україна); Гриневич Владислав (Україна); Зайцев Олександр (Україна); Кравчук Андрій (Канада); Магочі Пол-Роберт (Канада); Побережний Генадь (США); Полонські Ентоні (США); Попп Руслана (Україна); Портнов Андрій (Німеччина); Салата Оксана (Україна); Струве Кай (Німеччина); Уманський Андрій (Франція/Німеччина); Ханін Зеєв (Ізраїль); Шаталов Денис (Україна).

П78 **Проблеми історії Голокосту: український вимір.** Реферований щорічний журнал. Дніпро. Інститут «Ткума»; ПП «Ліра ЛТД», 2020. Вип. 12. 160 с.

Поточний випуск розрахований на дослідників, викладачів історії та гуманітарних наук, аспірантів, докторантів, студентів й усіх, хто цікавиться дослідженнями Голокосту, інших геноцидів та історією Другої світової війни.

Головний редактор: Йоханан Петровський-Штерн (Ph.D.)

Редактор-засновник: Ігор Щупак (к.і.н./Ph.D.)

Відповідальний редактор: Анна Медведовська (к.і.н.)

Редактори: Ірина Радченко, Зоряна Бондар

Редакційна колегія не обов'язково поділяє позицію, висловлену авторами у статтях, та не несе відповідальності за достовірність наведених даних і посилань.

Свідчення про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації «Проблеми історії Голокосту: український вимір» Серія КВ №23538-13378Р від 08.08.2018 р.

ISSN: 2617-9113 (print)

УДК 930.85

ISSN: 2617-9121 (online)

© Український інститут вивчення Голокосту
«Ткума» («Відродження»), 2020.
© ПП «Ліра ЛТД», 2020.

International Editorial Board of the “Tkuma” Ukrainian Institute for Holocaust Studies

Hrynevych, Vladislav, Doctor of Political Sciences, Senior Researcher of Kuras Institute of Political and Ethnonational Studies at National Academy of Sciences of Ukraine (*Ukraine, Kyiv*); **Khanin, Vladimir (Ze'ev)**, Ph.D., Associate Professor in Ariel University of Samaria; Senior Lecturer, Dept. of Political Studies, Bar-Ilan University (*Israel, Ariel — Ramat Gan*); **Krawchuk, Andrii**, Ph.D., Professor of the Department of Religious Studies at the University of Sundbury (*Canada, Sudbury*); **Magocsi, Paul-Robert**, Ph.D., Professor of History, Political Science, and Chair of Ukrainian Studies at the University of Toronto (*Canada, Toronto*); **Petrovsky-Shtern, Yohanan**, Ph.D., Professor of Jewish Studies at the Northwestern University (*USA, Chicago*); **Poberezhny, Gennadi**, Ph.D., Ukrainian Free University (*Germany, Munich*), Harvard Ukrainian Research Institute (*USA*); **Polonsky, Antony**, Ph.D., Emeritus Professor of Holocaust Studies at Brandeis University (*USA, Waltham*); **Popp, Ruslana**, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of History of Ukraine at Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University (*Ukraine, Drohobych*); **Portnov, Andrii**, Ph.D., Professor of History of Ukraine at the Europa-Universität Viadrina (*Germany, Frankfurt/Oder*); **Salata, Oksana**, Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of History of Ukraine, Faculty of History and Philosophy, Boris Grinchenko Kyiv University (*Ukraine, Kyiv*); **Shatalov, Denys**, Candidate of Historical Sciences, Head of Research Department of “Tkuma” Institute (*Ukraine, Dnipro*); **Struve, Kai**, Ph.D., Professor of East European History at the Martin Luther University of Halle-Wittenberg (*Germany, Halle*); **Umansky, Andrej**, Scientific Advisor at the organization Yahad-in Unum (*France, Paris*); **Vengerska, Victoria**, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, Head of the Department of History of Ukraine at Ivan Franko Zhytomyr State University (*Ukraine, Zhytomyr*); **Vradii, Iehor**, Candidate of Historical Sciences, Deputy Director for Research Projects of “Tkuma” Institute (*Ukraine, Dnipro*); **Wierzbieniec, Wacław**, PhD, Rector of the High School of Technology and Economics in Yaroslavl, professor of Rzeszow University (*Poland, Yaroslavl — Rzeszow*); **Zaitsev, Oleksandr**, Doctor of Historical Sciences, Professor of Modern History of Ukraine at the Ukrainian Catholic University (*Ukraine, Lviv*).

Holocaust Studies: A Ukrainian Focus. Peer-reviewed Annual Journal. Dnipro. “Tkuma” Insitute; PE “Lira LTD”, 2020. Vol. 12. 160 p.

Editor-in-Chief: Yohanan Petrovsky-Shtern, Ph.D.

Editor-Founder: Igor Shchupak, Ph.D.

Managing Editor: Anna Medvedovska, Candidate of Historical Sciences

The editorial board does not necessarily share the position expressed by the authors in the articles, and is not responsible for the accuracy of the data and references.

*Certificate of state registration of printed mass media “Holocaust Studies: A Ukrainian Focus”
Series KB №2338-13378P, dated 08.08.2018*

ISSN: 2617-9113 (print)

ISSN: 2617-9121 (online)

© “Tkuma” Ukrainian Institute for Holocaust
Studies, 2020.
© PE “Lira LTD”, 2020.

ЗМІСТ

ВІД РЕДАКЦІЇ.....	10
-------------------	----

ДОСЛІДЖЕННЯ

Рената Ганинець ПОВЕРТАЮЧИ ПАМ'ЯТЬ ДО ПЛАШУВА.....	12
--	----

Олександр Давлетов ВІД МАЛЕНЬКОЇ ДІВЧИНКИ ДО СПРАВЖНЬОЇ ФРАУ: ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ НІМЕЦЬКОЇ ЖІНКИ В ТОТАЛІТАРНОМУ СУСПІЛЬСТВІ ТРЕТЬОГО РАЙХУ (АНТИСЕМІТСЬКИЙ АСПЕКТ).....	35
---	----

Александр Круглов НЕЕВРЕЙСКИЕ ЖЕРТВЫ НАЦИЗМА В КИЕВЕ В 1941–1943 гг.....	56
--	----

ДЖЕРЕЛА

Валентин Рибалка АБЕРАЦІЯ ЕТНОПОЛІТИЧНИХ КООРДИНАТ У ЧАСИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ПРИКЛАД ДІТЕЙ ОКУПОВАНОГО ДНІПРОПЕТРОВСЬКА, 1941–1943 рр.....	89
--	----

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

Єгор Врадій «ЗНАЙ, ЩО ТИ СИН ЄВРЕЙСЬКОГО НАРОДУ»: ЄВРЕЙСЬКА СЛУЖБА ПОРЯДКУ ТА ЇЇ ОБРАЗИ В КНИЗІ PERSON K. POLICJANCI WIZERUNEK ŻYDOWSKIEJ SŁUŻBY PORZĄDKOWEJ W GETCIE WARSZAWSKIM. ŻYDOWSKI INSTYTUT HISTORYCZNY IM. EMANUELA RINGELBLUMA. WARSZAWA, 2018. 294 S.....	108
---	-----

Віталій Пономарьов ОГЛЯД УКРАЇНОМОВНОГО ПЕРЕКЛАДУ МОНОГРАФІЇ АДАМА ДЖОНСА. ГЕНОЦИД: ВСТУП ДО ГЛОБАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ. КИЇВ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2020. 696 с.....	119
---	-----

ПЕРЕКЛАДИ

Наталія Алексюн ЇЖА, ГРОШІ ТА БАРТЕР У ЛЬВІВСЬКОМУ ГЕТТО, СХІДНА ГАЛИЧИНА.....	123
--	-----

ХРОНІКА

Марина Стрільчук ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ КРУГЛИЙ СТИЛ «УКРАЇНА ТА НІМЕЧЧИНА У СВІТОВИХ ВІЙНАХ: ОБРАЗИ ТА ПІДХОДИ ДО ПОЛІТИКИ ПАМ'ЯТІ»; «МОСТИ ПАМ'ЯТІ: СУЧАСНА УКРАЇНСЬКО-НІМЕЦЬКА ДИСКУСІЯ ПРО ДРУГУ СВІТОВУ ВІЙНУ ТА ГОЛОКОСТ».....	146
--	-----

Ірина Радченко МІЖНАРОДНА КОНФЕРЕНЦІЯ-ВЕБІНАР «ПАМ'ЯТАЮЧИ МИНУЛЕ: НАПИСАННЯ НАУКОВИХ РОБІТ ТА ВИКЛАДАННЯ ІСТОРІЇ ГОЛОКОСТУ В НАШІ ДНІ».....	150
ПОВІДОМЛЕННЯ.....	154
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ.....	155

CONTENT

EDITOR'S FOREWORD	11
-------------------------	----

ARTICLES

Renata Hanynets RETURNING MEMORY TO PŁASZÓW	12
Oleksandr Davlietov FROM A YOUNG GIRL TO A GENUIN FRAU: STAGES OF GERMAN WOMAN FORMATION WITHIN TOTALITARIAN SOCIETY OF THE THIRD REICH (ANTI- SEMITIC ASPECT).....	35
Oleksandr Kruglov NON-JEWISH NAZI VICTIMS IN KIEV, 1941–1943	56

SOURCES

Valentyn Rybalka ABERATION OF ETHNOPOLITICAL COORDINATES DURING THE WORLD WAR II: THE CASE OF CHILDREN IN OCCUPIED DNIPROPETROVSK, 1941–1943	89
---	----

REVIEWS

Iehor Vradii “REMEMBER THAT YOU ARE THE SON OF THE JEWISH PEOPLE”: JEWISH ORDER SERVICE AND ITS IMAGES IN THE BOOK OF PERSON K. <i>POLICJANCI WIZERUNEK ŻYDOWSKIEJ SŁUŻBY PORZĄDKOWEJ W GETCIE WARSZAWSKIM. ŻYDOWSKI INSTYTUT HISTORYCZNY IM. EMANUELA RINGELBLUMA. WARSZAWA, 2018. 294 S.</i>	108
Vitalii Ponomarov REVIEW OF THE UKRAINIAN TRANSLATION OF THE MONOGRAPH BY ADAM JONES. <i>GENOCIDE: A COMPREHENSIVE INTRODUCTION. KYIV: DUKH I LITERA, 2020. 696 p.</i>	119

TRANSLATIONS

Natalia Aleksiun FOOD, MONEY AND BARTER IN THE LVOV GHETTO, EASTERN GALICIA	123
---	-----

CHRONICLE

Maryna Strilchuk ALL-UKRAINIAN ROUND TABLE “UKRAINE AND GERMANY IN WORLD WARS: IMAGES AND APPROACHES TO MEMORY POLICY”; “BRIGES OF MEMORY: MODERN UKRAINIAN-GERMAN DISCUSSION ON WORLD WAR II AND THE HOLOCAUST”	146
Iryna Radchenko INTERNATIONAL CONFERENCE-VEBINAR “FORWARD AND DON'T FORGET: WRITING AND TEACHING ABOUT THE HOLOCAUST TODAY”	150
ANNOUNCEMENTS	154
ABOUT THE AUTHORS	156

Проблеми історії Голокосту: український вимір — міжнародний реферований науковий щорічник Українського інституту вивчення Голокосту «Ткума», видається з 2002 р.

Журнал присвячено проблематиці Голокосту та інших геноцидів ХХ ст. Фокусуючись переважно на українських сюжетах, видання покликане ввести їх до широкого контексту європейської та світової історії.

Проект має на меті сприяти становленню та розвитку української історіографії Голокосту, входженню означеної проблематики до загальноукраїнського історичного наративу, розширенню наукового діалогу між вітчизняними та зарубіжними дослідниками Голокосту шляхом публікації:

- якісних оригінальних досліджень;
- перекладів значущих для українських студій іншомовних текстів, сфокусованих на проблематиці Голокосту;
- джерел та коментарів до них;
- рецензій на актуальні наукові праці;
- оглядів найважливіших наукових подій.

Мови видання — українська, російська та англійська. З 2017 р. усі статті публікуються в супроводі розширених англійських анотацій.

Редакція журналу запрошує авторів з України і зарубіжжя до співпраці та пропонує надсилати матеріали, що являють собою:

- праці теоретико-методологічного або узагальнювального характеру, присвячені Голокосту;
- компаративні студії Голокосту в Україні та інших регіонах колишнього СРСР, Східній та Західній Європі; порівняльний аналіз конкретно-історичних і цивілізаційних аспектів Голокосту та інших геноцидів;
- фактологічні дослідження різноманітних аспектів Голокосту на українських землях;
- регіональні та краєзнавчі студії Голокосту на теренах окупованої України;
- дослідження, присвячені з'ясуванню місця і ролі єврейського фактору в культурно-історичних процесах в Європі, що передували Голокосту чи відбувалися після нього;
- історіографічні та джерелознавчі огляди;
- студії політики пам'яті та суспільної рецепції Голокосту в Україні та Східній Європі.

Наклад видання розповсюджується по найбільших українських і зарубіжних науково-дослідних, освітніх і культурно-просвітницьких установах, розсилається в понад 100 наукових бібліотек і спеціалізованих інституцій Європи, США, Канади та Ізраїлю. Електронна версія видання (у PDF-форматі) доступна на сайті Інституту «Ткума»: <http://tkuma.dp.ua> та на сайті журналу: <http://hsuf-journal.com.ua>.

Holocaust Studies: A Ukrainian Focus is an international peer-reviewed annual academic journal of the "Tkuma" Ukrainian Institute for Holocaust Studies, founded in 2002.

The journal covers the phenomenon of the Holocaust as well as other genocides which took place in the 20th century. It focuses primarily on Ukrainian issues and attempts to put them into large context of the world and European history.

This project seeks to promote the development of Ukrainian historiography of the Holocaust, to make it a part of the historical narrative and to encourage an academic dialogue between Ukrainian and foreign researchers, by publishing the following materials:

- original research papers;
- translations of foreign academic texts which are important for Ukrainian Holocaust studies;
- commented sources;
- reviews of the latest writings;
- overviews of the most up-to-date academic events.

The Journal publishes materials in Ukrainian, Russian and English. Since 2017, all articles have been accompanied by extended summaries in English.

The editors invite Ukrainian and foreign researchers to collaborate and to submit their papers focusing on:

- theoretical, methodological and synthesis studies on the Holocaust;
- comparative Holocaust studies in Ukraine and other countries of the Former Soviet Union, Eastern and Central Europe; comparative analysis of specific historical and civilizational aspects of the Holocaust and other genocides;
- case studies on various Holocaust episodes in Ukraine;
- regional and local Holocaust studies in Nazi-occupied Ukraine;
- researches on the role of the Jewish factor in cultural and historical process preceding or following the Holocaust;
- source studies and historiographical reviews;
- studies on the global memory and perception of the Holocaust in Ukraine and Eastern Europe.

The journal is distributed among the most significant academic, educational, and cultural institutions in Ukraine and worldwide. It is sent to more than 100 academic libraries and institutions in Europe, USA, Canada, and Israel. The PDF-version is available at the TKUMA Institute web-site: <http://tkuma.dp.ua> the same as at the web-site of the Journal: <http://hsuf-journal.com.ua>.

ДОСЛІДЖЕННЯ

10.33124/hsuf.2020.12.01

Рената Ганинець

ПОВЕРТАЮЧИ ПАМ'ЯТЬ ДО ПЛАШУВА

Мета дослідження — продемонструвати трансформації меморіального простору Плашува від 1945 р. по сьогодні, аналізуючи пам'ятники та комеморативні практики, пов'язані з Плашувом. Дослідити як Плашув стає місцем пам'яті про Голокост у Кракові та дати оцінку ефективності відродження пам'яті про це місце.

Методологія роботи — меморіальний простір Плашува проаналізовано на основі інтерпретацій поняття «місце пам'яті» в контексті методології П'єра Нора. Розглянуто перетворення Плашува з «місця непам'яті» на «місце пам'яті».

Наукова новизна — полягає в комплексному аналізі меморіального ландшафту Плашува. У статті розглядаються пам'ятники, розташовані на території колишнього концентраційного табору як матеріальний символ, та комеморативні практики, пов'язані з Плашувом. Авторка досліджує яким чином відбувається функціонування цих символів в меморіальному, музейному та культурному просторі Кракова.

Висновки. Меморіальний простір Плашува почав формуватись у післявоєнний час, коли в різні роки з ініціатив окремих організацій, що представляють групи жертв концентраційного табору Плашув, з'явилися пам'ятники. Попри трагічну історію території та розміщені на ній пам'ятники, мешканці району використовують локацію для відпочинку. Це свідчить про те, що пам'ятники не розкривають повною мірою Плашув як місце, де відбувався Голокост. Зміни в сприйнятті Плашува розпочалися з 2002 р. із внесення території до реєстру пам'яток, що стимулювало проведення архітектурного конкурсу, який поставив питання про майбутнє цієї території. Історія Плашува та його сучасний стан стали темою декількох фотовиставок, що сприяло активізації зацікавлення історією та сучасністю Плашува як спеціалістів, так і широкої громадськості. З того часу декілька організацій присвячували Плашуву лекції, дискусії та виставки. Із 2017 р. Історичний музей міста Краків прийняв рішення меморіалізувати територію та власним прикладом заклав базу нового музею «Музей — Місце пам'яті Плашув». За останні декілька років комеморативні практики Плашува стали набагато інтенсивнішими, а зі створенням музею «Музей — Місце пам'яті Плашув» ця локація має

всі шанси поступово витіснити неналежні активності зі своєї території та перетворитись на місце пам'яті про Голокост у Кракові.

Ключові слова: Плашув, меморіалізація, місце пам'яті, Голокост.

Вступ

У кількох кілометрах від центру Кракова є місце колишнього концентраційного табору Плашув, яке не схоже на місце пам'яті. Місце, найбільш відоме завдяки оscarоносній картині Стівена Спілберга «Список Шиндлера», у реальному житті виглядає як місце без пам'яті. Туристи з усього світу приїждять до Кракова не лише, щоб побачити перлину ЮНЕСКО, а й щоб відвідати єврейські місця, Казімеж з його синагогами та цвинтарями, фабрику Шиндлера та Аптеку під орлом. Проте ці туристи практично не відвідують самого Плашува, який зовсім недалеко від фабрики. Натомість, цікавлячись єврейською історією та Голокостом, туристи відвідують розташований на 70-кілометровій відстані від нього Аушвіц, який став основним місцем пам'яті про Голокост.

Територія колишнього табору здебільшого використовується як парк¹. Одразу при вході можна ознайомитися з історією місця, є інформаційні вказівники та кілька монументів, що вшановують пам'ять жертв. Але історія та меморіалізація в цьому місці дивним чином співіснують зі спортивними заходами, вигулами собак та всім, що відповідає функціям парку, але не місцю, де був концентраційний табір. Наразі, зважаючи на історію та розташування, це місце має потенціал стати меморіальним, та допомогти в такий спосіб місцевим жителям зрозуміти Голокост не лише як термін з історії, але як щось близьке до їхнього дому та життя. Понад 70 років після Голокосту питання про те, що означає Плашув та як його територія має бути меморіалізованою, залишається актуальним.

Історіографія питання

Науковці довгий час вивчали історичний контекст та перетворення колишніх нацистських концентраційних таборів на місця пам'яті. Наприклад, у «Розбитих просторах» М. Менг досліджує, як розвивались єврейські об'єкти в повоєнній Польщі та Німеччині. Автор зазначає, що «руїни ... навряд чи статичні; вони мають історію, яка змінюється, коли люди сприймають і поведуться з ними

¹ "Kraków – rezerwat przyrody Bonarka," *Odkryj Małopolskie.pl*, дата звернення 03 лютого, 2021, <http://www.odkryjmalopolskie.pl/krakow-rezerwat-przyrody-bonarka.html>.

по-різному — нехтуючи, знищуючи, змінюючи, перетворюючи, зберігаючи, відновлюючи та повторно використовуючи їх»².

Дослідження «Географія пам'яті місця та ідентичності» Д. Дрозжевські³ аналізує, яким чином сліди пам'яті визнаються, зберігаються, забуваються та заперечуються як людьми, так і самим місцем. Автор дослідження зіставляє різні концепції співвідношення ландшафту та пам'яті й доходить висновку, що «завдяки відвідуванню пам'ятних місць відбувається одне з найпотужніших фізичних та емоційних контактів з візуальною та матеріальною культурою трагічної події».

Г. Маркузе⁴, досліджуючи колишні нацистські концтабори, класифікував їх відповідно до післявоєнного використання. Першою категорією була освіта, коли місцеве населення змушували відвідувати подібні місця з метою переконатися в правдивості фактів. Друга та третя категорії стосуються тих, хто залишився в таборі після його звільнення, адже табори використовувались для реабілітації тих, хто вижив або для ув'язнення нацистів до суду над ними. Четверта була зосереджена на активному збереженні елементів місця для вшанування пам'яті та майбутньої освітньої діяльності. П'ята категорія — забуті місця; Плашув був таким місцем до середини 1990-х рр. — до виходу картини «Список Шиндлера».

Стаття А. Чарлсворта «Куточок чужорідного поля, що назавжди належить Спілбергу» стосується культурного ландшафту та являє собою роздуми про три відвідування місця протягом 1993–1996 рр. Через їх безпосередню близькість у часі до зйомок фільму «Список Шиндлера» С. Спілберга відвідини допомагають зрозуміти, як картині вдалося вплинути на ландшафт місця⁵. В іншій статті «Меморіалізація та екологічні ландшафти місць Голокосту: випадки Плашува та Аушвіц-Біркенау» основна увага зосереджується на екологічному менеджменті кожного з місць та його впливу на відвідувачів⁶.

Стаття «Місця, що переслідують: впливита місця непам'яті» Р. Сендики описала Плашув як місце, в якому відчувається дискомфорт,

² Jordan L. Riggs, "Voices of Płaszów. The Impact of Schindler's List on a Former Concentration Camp," *Graduate Theses, Dissertations, and Problem Reports*, дата звернення 03 лютого, 2021, <https://researchrepository.wvu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=8836&context=etd>.

³ Riggs, "Voices of Płaszów."

⁴ Riggs, "Voices of Płaszów."

⁵ Andrew Charlesworth, *A corner of a foreign field that is forever Spielberg's: understanding the moral landscapes of the site of the former KL Płaszów* (Krakow, 2004), <https://www.semanticscholar.org/paper/A-corner-of-a-foreign-field-that-is-forever-the-of-Charlesworth/35acd5f717a5cf878b6401b4681e7a0a7dcdabddc>.

⁶ Riggs, "Voices of Płaszów."

місце, в якому щось трапилось. Говорячи про Плашув, Р. Сендика використовує термін «немісце пам'яті», термін, який можна застосувати до покинутих та занедбаних місць, які зберігають за собою право на збереження пам'яті⁷. В іншій статті «Плашув або скандал: громадське життя місця колишнього концентраційного табору» авторка пише, що територія колишнього концентраційного табору привертає увагу громадськості, тільки коли виникає скандал, на кшталт «собака викопала людський череп» або «поліція розшукує вандалів, які знищили пам'ятник». Подібні тривожні фрази на деякий час привертають увагу громадськості до Плашува. Типовою рисою скандалу є його короткочасність. Якщо думати про Плашув у контексті скандалу, це спрощує ситуацію та заважає побачити багатошаровість проблеми. Авторка прагне реконцептуалізувати «скандальність» цієї території, шукаючи шлях перенаправлення наших фокусів⁸.

Теоретичні підходи

Р. Сендика ставить питання, чим є «місця непам'яті», адже часто їх важко відрізнити від навколишнього середовища, вони не позначені символами чи руїнами, їх закриває природа, трансформує та не дозволяє відвідувачам бачити їхнє минуле. На думку К. Ланцмана, автора терміна, неможливо уявити Голокост, не перебуваючи в місцях, пов'язаних з ним. Концепція «місць непам'яті» — покинутих та не позначених символами місць знищення, які не служать ані місцевій громаді, ані жодній іншій як меморіальний об'єкт, робить їх протилежними до «місць пам'яті». «Місця попри все» — таким терміном Д. Хуберман запропонував замінити негативний термін К. Ланцмана та поставити питання: чому ці «місця попри все» є важливими? Адже вони активно присутні в житті людей, які проживають поряд, у такий спосіб, що їх оминають, не називають, не позначають, не забудовують, — це місця табу. Пам'ять про них не на рівні матеріальної культури — вони не позначені символами, імовірно такі способи їх заперечення, як засмічення чи вандалізм, пов'язані з ритуальними діями, призначеними для табуованих місць, які наша культура пов'язує з катастрофами та смертю. Таких місць багато, і вони дуже різноманітні, наприклад, місця вбивств та поховань, що не були меморіалізованими, зруйновані будівлі. Вони можуть знаходитись

⁷ Roma Sendyka, "Miejsca, które straszą (afekty i nie-miejsca pamięci)," дата звернення 03 лютого, 2021, http://rcin.org.pl/Content/59511/WA248_78434_P-I-2524_sendyka-miejsca_o.pdf.

⁸ Roma Sendyka, "Płaszów, czyli skandalon. Społeczne życie miejsca po obozie," *Muzeum Historyczne Miasta Krakowa*, дата звернення 03 лютого, 2021, https://www.muzeumkrakowa.pl/images/upload/Płaszów_Odkrywanie.pdf.

в містах і у відкритому просторі, можуть бути великими чи малими. Вони мають афективну ауру, яку важко раціоналізувати та є джерелом певного дискомфорту для оточуючих, а їхня меморіалізація може стати загрозою для їх колективної ідентичності⁹. Ці місця не є місцями пам'яті через те, що громада не потребує і не хоче включати їх до власної пам'яті. Громада хоче забути такі місця.

Згідно з терміном П. Нора, «місця пам'яті» — це локуси, в яких «пам'ять кристалізується і знаходить свій притулок»¹⁰. Із цими символічними місцями люди пов'язують власні спогади, цінності та досвід. Оскільки традиція пам'яті в наш час зникає, суспільство відчуває свій обов'язок зберігати та примножувати свідчення. Основною функцією місць пам'яті є формування уявлення спільнот про себе, власне минуле та цінності, допомогти подолати віддаленість минулого та теперішнього, повернути зв'язок з минулим. Місця пам'яті змінні за своєю природою, окремі значення можуть забуватися, пізніше — реактуалізовуватись або поринати в глибші шари менталітету. Якщо ж символи постійно використовуються, то вони мають властивість отримувати додаткові значення¹¹.

У статті на основі інтерпретації поняття «місце пам'яті» в контексті методології П'єра Нора проаналізовано меморіальний простір Плашува (передусім його символи — пам'ятники) та комеморативні практики, пов'язані з темою Плашува. Розглянуто перетворення Плашува з «місця непам'яті» на «місце пам'яті».

Історичний контекст

Планування табору розпочалося у червні—липні 1942 р. як наслідок масових депортацій з Краківського гетто до Белжця. А у жовтні 1942 р. стартувало будівництво. На той час на території Плашува вже перебував перший табір для євреїв, новий мав розміститись поряд, частково на території двох єврейських цвинтарів.

Табір складався із секцій: для німецького персоналу, чоловіків та жінок-в'язнів, робочі приміщення; кожна з них була поділена на євреїв та неєвреїв. У 1943 р. додатково було збудовано понад 100 бараків.

У жовтні 1942 р. під час акції у Краківському гетто 2 тис. в'язнів було відправлено до табору замість розстрілу. Згодом, під час ліквідації

⁹ Roma Sendyka, "Prism: Understanding Non-Sites of Memory," дата звернення 03 лютого, 2021, https://depot.ceon.pl/bitstream/handle/123456789/11805/02_sendyka_prism.pdf?sequence=1&isAllowed=y.

¹⁰ Світлана Набок, "Простір і пам'ять: на перехресті контекстів," дата звернення 03 лютого, 2021, https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/nabok_prostir.pdf.

¹¹ Набок, "Простір і пам'ять."

Краківського гетто в березні 1943 р., до табору відправили від 8 до 10 тис. в'язнів. Навесні 1943 р. Плашув був одним з найбільших таборів примусової праці на території окупованої Польщі¹.

До літа 1943 р. майже всі в'язні були євреями, проте поляків теж ув'язнювали за дрібні порушення. У другій половині 1943 р. для неєвреїв була збудована своя секція. Ця частина табору слугувала реєстраційною для тих, кого нацисти вважали ненадійними. Невдовзі цей підрозділ збільшився з 1 тис. до 6 тис. осіб. Майже 10 тис. були ув'язнені під час Варшавського повстання 1944 р. Більшість з них були звільнені пізніше².

Порівняно з іншими таборами у Плашуві перебувала досить велика кількість єврейських жінок та дітей. Трансфери з Угорщини включали здебільшого жінок. Жінки та діти мали менші шанси вижити, оскільки більшість робіт були призначені для чоловіків.

Умови утримання в'язнів загалом були нелюдськими, проте залежали від місця та часу. Масові екзекуції та випадкове насильство офіцерів і наглядців, побиття — спонтанне чи у формі покарання, мали щоденний характер. Амон Гет, очільник табору, був сумновідомим прихильником індивідуальних вбивств³.

Плашув також функціонував як місце масових вбивств «місцевих» в'язнів та депортованих. Після акції в Краківському гетто в березні 1943 р. тіла 2 тис. євреїв були привезені та поховані на його території. Згодом під час акції в таборі у травні—липні 1943 р. щонайменше 250 євреїв були розстріляні, здебільшого жертвами ставали старі та хворі в'язні. У квітні 1943 р. 50 членів єврейської поліції були розстріляні. Масові екзекуції розпочались з вересня 1943 р., одна з найбільших відбулась у лютому 1944 р., коли 20 осіб із краківської в'язниці було розстріляно. Згідно з підрахунками, 2 тис. неєвреїв (поляків) були розстріляні поблизу Плашува. До кінця 1944 р. навколо Плашува розташовано щонайменше 10 братських могил⁴.

Спротив був дуже ризикованою справою в таборі. А. Гет розстрілював 10 в'язнів за одного втікача.

У травні 1944 р. А. Гет отримав повідомлення, що приблизно 10 тис. євреїв мають бути доставлені до Плашува. Для звільнення місця він

¹ Dieter Pohl, "Plaszow, Encyclopedia of camps and ghettos 1933–1945," *United States Holocaust Memorial Museum* (2009): 861–875.

² Pohl, "Plaszow," 861–875.

³ "Plaszow — History and Overview," *Jewish Virtual Library*, дата звернення 03 лютого, 2021, <http://www.jewishvirtuallibrary.org/plaszow-history-and-overview>.

⁴ Pohl, "Plaszow," 861–875.

підготував депортації до Аушвіцу. За наказом А. Гета, 4 травня всі діти у таборі мали бути переведені до створеного дитячого садка, що виявилось приводом для їх депортації до Аушвіцу 15 травня. У той же час розпочалась «евакуація» з інших таборів до Плашува. У квітні та червні 1944 р. прибув транспорт із Дрогобича та Борислава. У липні привезли ув'язнених з інших таборів Краківського округу⁵.

У серпні—вересні 1944 р. табірне керівництво почало замітати сліди злочинів. Досі не встановлено, чи це було виконано в рамках «Операції 1005». Акція із замітання слідів тривала до середини жовтня та була виконана групою в'язнів табору. Найбільша евакуація табору розпочалась 6 серпня, до Аушвіцу були депортовані від 75 тис. до 80 тис. в'язнів⁶.

Станом на 1 січня 1945 р. у таборі продовжувало перебувати 453 чоловіки та 183 жінки, а також 87 охоронців. З початку радянської офензиви 14 січня керівництво віддало наказ «евакуувати» залишки табору,— 623 ув'язнених транспортувати до Аушвіцу. Лише 189 з них прибуло до Аушвіцу 17 січня, того ж дня Червона армія дійшла до Кракова.

Картковий індекс в'язнів був знищений, отже, можна лише припускати, яка кількість в'язнів пройшла через табір. Восени 1943 р. було близько 12 тис. ув'язнених; у липні 1944 р.— 17 тис.; у вересні 1944 р., на короткий час — до 25 тис. Загалом через табір пройшло, ймовірно, від 30 тис. до 50 тис. в'язнів, деякі лише на кілька днів. Приблизно половина в'язнів були неєвреями. Було вбито від 5 тис. до 8 тис. осіб, не враховуючи тих, кого транспортували до табору для негайного розстрілу. Напевно, більшість тих євреїв, які були евакуйовані з Плашува в 1944—1945 рр., загинули під час завершального періоду війни всередині району⁷.

Злочини в Кракові-Плашуві були предметом порівняно невеликих повоєнних процесів, найважливіші з яких мали відношення до А. Гета, котрого засудили до смертної кари та стратили.

Плашув, створений в 1942 р. як табір примусової праці, згодом у 1944 р. перетворений на концентраційний табір, ніколи не був повністю інтегрованим до стандартизованої системи концентраційних таборів через своє пізнє входження⁸.

⁵ Pohl, "Plaszow," 861–875.

⁶ Pohl, "Plaszow," 861–875.

⁷ Pohl, "Plaszow," 861–875.

⁸ Pohl, "Plaszow," 861–875.

Пам'ятники

На території Плашува є декілька пам'ятників, присвячених окремим групам жертв концентраційного табору. Меморіалізація розпочалась після завершення Другої світової війни, символи місця були зведені в різні часи представниками різних груп людей з різним баченням. Кожен з пам'ятників має свою історію і, ймовірно, вони ділять простір між собою, але не створюють єдиної пам'яті.

Головні пам'ятники зведені на місцях масових страт. Першим на цьому місці з'явився дерев'яний хрест, увінчаний колючим дротом (вересень—жовтень 1954 р.). На сучасній табличці викарбовано польською мовою: «На згадку про сотні поляків, страчених на цьому місці німецькими окупантами. Дай вічний спокій душам мучеників, дай Боже і нехай світить їм вічне світло». Візуально помітно, що таблиця на пам'ятнику змінювалась, але загальний зміст залишився тим самим. Пам'ятник вшановує знищення нацистами поляків, а хрест — християнський символ мучеництва. Хоча саме євреї становили більшість ув'язнених табору, проте немає жодної інформації чи натяку на етнічне походження найбільшої групи жертв, знищених у цьому місці. Пам'ятник справляє враження, що він був створений людьми, які пережили табір та хотіли вшанувати втрачених товаришів. Так само, як і в пострадянських країнах, у Польщі під час формування національного наративу євреїв часто виключали з національної історіографії.

Найвідомішим, найбільшим та найпомітнішим пам'ятником, що височіє в іншому місці розстрілів, є пам'ятник Жертвам фашизму. Він створений у 1964 р. польським архітектором Вітольдом Цецкевичем⁹. Монумент представляє п'ять постатей, які стоять у ряд. Їхні голови притиснуті каменем, який розколюється на рівні грудей і перетворюється на щілину, складається враження, нібито їхні серця вирвані з тіла. Напис на пам'ятнику: «На честь мучеників, вбитих нацистським геноцидом у 1943—1945 рр.». Монумент був спробою вшанувати пам'ять усіх національних груп (євреїв, поляків та угорців), не конкретизуючи жодну. Він зводився в той час, коли Польща перебувала під впливом Радянського Союзу, що амбівалентно ставився до пам'яті про Голокост. Тому всі мученики біля пам'ятника схожі одне на одного; вони рівні й не мають національностей.

У той же час з'явився вертикальний обеліск із зображенням менини та епітафією з написами польською та івритом: «Тут, у 1943—1945 роках, було замучено, вбито та перетворено на попіль кілька

⁹ Witold Ceckiewicz, "Architectuur", дата звернення 03 лютого, 2021, <http://architectuur.com/architect/witold-ceckiewicz>.

десять тисяч євреїв, привезених сюди з усієї Польщі та Угорщини. Ми не знаємо імен вбитих. Замінімо їх одним словом — Євреї. На цьому місці були скоєні тяжкі злочини. Людська мова не знає жодного слова, щоб описати цю жорстокість, звірство, нещадність і безсердечність. Замінімо це одним словом — Нацизм». Євреї, які пережили нацистський геноцид, віддають данину тим, хто був вбитий. Пам'ятник, встановлений єврейською громадою Кракова, навпаки, називає жертв. Напис польською мовою та івритом розрахований на ширшу аудиторію. Цей пам'ятник позначає територію як місце пам'яті євреїв. Сам обеліск розміщений на тлі пам'ятника Жертвам фашизму, ніби називаючи імена жертв, які останній замовчує.

Наступний горизонтальний обеліск, більш схожий на надгробну плиту, що розміщена дуже близько до двох попередніх пам'ятників, з'явився в липні 2000 р. Містить зображення «зірки Давида» та напис польською мовою з невеликим фрагментом тексту угорською: «На згадку про тисячі угорських жінок-єврейок — жертв нацистської Німеччини, які були несвідомі своєї майбутньої долі. Вони зазнали немислимих страждань, були тимчасово ув'язнені в концентраційному таборі Плашув, поки чекали транспорту до газових камер в Аушвіц-Біркенау, де шлях до свободи пролягав через димоходи газових камер». Пам'ятник має напис польською та угорською мовами, зведений єврейською громадою Кракова та консульством Угорщини, також підкреслює єврейське походження жертв і доповнює історію місця¹⁰.

У 2004 р. символічна мацева була розміщена на честь Сари Шені-рер¹¹, яка була похована на єврейському кладовищі району Подгуже, і могила якої була зруйнована під час будівництва концтабору. Напис на мацеві говорить: «Тут лежить засновниця шкіл “Бейт Яаков” для єврейських дівчат». Символічна мацева — це, найімовірніше, спроба нагадати, що засмічений пустир, який бачать відвідувачі, до побудови концтабору слугував місцем розташування двох єврейських кладовищ, та вшанувати пам'ять похованих тут людей. Також вона нагадує про відомих постатей, які жили і працювали в Кракові, створюючи та розвиваючи єврейську культуру.

І останній пам'ятник, розташований на цьому місці, з'явився в 2012 р. Напис польською мовою говорить: «На честь сорока

¹⁰ «Płaszów. Odkrywanie. Materiały pokonferencyjne», дата звернення 03 лютого, 2021, <http://muzeumkrakowa.pl/oddzialy/publikacje-w-wersji-pdf>.

¹¹ «Sara Schenirer», *Zydowski Instytut Historyczny*, дата звернення 03 лютого, 2021, <http://www.jhi.pl/psj/>.

польських поліцейських II Польської Республіки, солдатів Союзу збройної боротьби Армії Крайової (ZWZ АК), які служили за націю і віддали своє життя за Польщу. Розстріляні німцями в 1943 та 1944 рр. на місці концтабору Плашув у Кракові, де вони спочивають зараз». Такий пам'ятник неможливо було встановити за часів Польської Народної Республіки через польське підпілля, яке воювало і з нацистською Німеччиною, і з Радянським Союзом. Цей пам'ятник — ніби спроба додати в простір Плашува історію польських жертв або намір відзначити як польське місце пам'яті. Це також намагання заповнити історичні прогалини, які виникли внаслідок радянської політики стирання національної пам'яті¹².

Аналізуючи символічне маркування місця, ми бачимо, що вшанування пам'яті розпочалося після Другої світової війни. Відтоді на території колишнього табору з'явилося шість пам'ятників. Їх важко не зауважити. Вони можуть стояти поряд, як і більшість з них, але всі вони вшановують різні сюжети та дискурси минулого. Пам'ятники часто служать зміцненню або підризу певної ідеології, для підкреслення того, хто має законне місце в національній ідентичності та пам'яті. Ситуація в Плашуві ілюструє тезу: пам'ятники ніби змагаються між собою в тому, чий наратив є важливішим. Кожен пам'ятник має власну історію, що по-різному маркує простір та ставить під сумнів значення і право на легітимність інших пам'ятників. Проте жоден з пам'ятників не розповідає цілісної історії та не створює спільної пам'яті про місце.

Комеморація

Першим кроком у зміні статусу Плашува стало рішення Воєводського Відділу Служби охорони пам'яток 24 жовтня 2002 р., згідно з яким територія, що містить виявлені сліди табору, була внесена до реєстру пам'яток. Це стимулювало проведення міжнародного архітектурного конкурсу (2008 р.) на реалізацію проекту меморіалізації території, конкурс виграла проектна група Проксіма. Члени єврейської громади міста та товариства політв'язнів мали претензії до деяких пунктів проекту, зокрема, втручання в структуру території, щоб зробити місце привабливішим для туристів. Хоча проект не був

¹² Danny Kraft, «Absence and Presence at the Plaszow Concentration Camp», дата звернення 03 лютого, 2021, <https://djkraft.weebly.com/blog/absence-and-presence-at-the-plaszow-concentration-camp-post-14>.

втілений, йому вдалось привернути увагу до проблеми та розпочати дискусію про гідне вшанування цього місця¹³.

За останні роки Плашуву було присвячено декілька подій та проєктів. У 2015 р. в Міжнародному Центрі Культури в Кракові відбулась лекція фотографа та есеїста Д. Франциска на тему «Місце чи не місце. Ремарки та питання щодо майбутнього колишнього концентраційного табору Плашув»¹⁴. Плашув займає помітне місце в його творчості, у 2013 р. він видав фотокнигу під назвою «Час у Плашуві», що складається з архівних та сучасних фото території колишнього концентраційного табору та серії коротких текстів, що визначають неоднозначну роль Плашува в географії пам'яті¹⁵. Хоча Плашув є локацією колишнього концентраційного табору, з декількома пам'ятниками, проте мешканці району використовують місце як районний парк, насолоджуючись відпочинком, забуваючи про його історію.

У 2016 р. відбулась акція Історичного музею Кракова «Познач Плашув»¹⁶, у рамках якої пройшли дві виставки: «для Лібан та Плашува», організована студентами з університету Единбургу та Краківської політехніки на вул. Райській та на площі Героїв Гетто, а також виставка «Аверс — Реверс» Д. Франциска з фотокниги «Час у Плашуві». Проєкт «Познач Плашув» мав на меті знайти місце Плашува на мапі Кракова, одними з найпопулярніших місць якого є єврейський квартал Казімеж та фабрика Шиндлера. Із Кракова також курсують поїзди та автобуси до Аушвіцу, проте місце, яке теж пов'язане з Голокостом, у межах самого міста залишається без належної уваги. Також у 2016 р. проходив проєкт «Пам'ятай з нами»¹⁷, організований трьома відділами Історичного музею міста Кракова: вул. Поморська, Аптека під Орлом, фабрики Шиндлера, подія повністю була присвячена історії Плашува та включала конференцію «Плашув Відкриття», прогулянку, «Біг пам'яті» — меморіальна акція на знак подій, що відбулись у Плашуві. Остання передбачала забіг усіх охочих з вул. Поморської до

Площі Героїв Гетто та презентацію фотографій. Метою конференції було зібрати науковців, які займаються минулим і сучасністю місця, та підсумувати знання з історії Плашува. Доповіді були присвячені періоду Другої світової війни та стосувались сучасної меморіалізації місця. За підсумками конференції було видано збірник матеріалів. Проєкт «Пам'ятай з нами» своєю тематикою намагався включити Плашув до важливої для Кракова історії окупації та Голокосту, ставлячи його на один шабель з музеєм на вул. Поморській, де від 1939 до 1945 р. містилась Служба Безпеки; Аптекою під Орлом, яка була конспіративним місцем зв'язку польського підпілля з єврейським опором у гетто, і яка належала Тадеушу Панькевичу (згодом Праведник народів світу) та фабрикою Шиндлера — місцем порятунку євреїв зі «списку Шиндлера», одного з найбільш відвідуваних туристичних місць Кракова. Також у 2016 р. польським Інститутом національної пам'яті перевидано путівник Р. Котарби «Німецький табір у Плашуві 1942–1945 рр.: історичний путівник»¹⁸, що містить інформацію про Краківське гетто, початки, розбудову та ліквідацію табору в Плашуві, умови життя в таборі, злочини нацистів та переслідування їх після війни, а також мапу з трасами відвідування. Перевидання путівника, одного з небагатьох джерел про історію та теперішнє Плашува, Інститутом національної пам'яті підкреслює важливість відродження пам'яті про це місце.

Згодом 2017 р. відбулась виставка «Лібан і Плашув — нова археологія»¹⁹ авторства дослідниці та фотографа Д. Лелонек, в якій вона розмірковує про історію двох місць у Кракові, що рідко стають предметом роздумів. Під час свого фотодослідження авторка зуміла знайти сліди трудових таборів часів Другої світової війни, фрагменти декорацій до фільму С. Спілберга «Список Шиндлера» та сміття, покинуте відвідувачами цього місця. Д. Лелонек досліджує розмаїття слідів, залишених природою та людиною, концентруючись на процесах, що відбуваються в природі та на тому, що ці перетворення говорять про минуле цього місця. Предмети, знайдені під час дослідження території, розповідають про повоєнний менталітет суспільства, є свідченнями часу та його змін, а також дають відомості про сучасне використання території. Проєкт цікавий свіжим поглядом у глибину історії території Плашува до сучасності. Досліджуючи знайдені артефакти,

¹³ "Płaszów: Place of Unrest," *The Krakow Post*, дата звернення 03 лютого, 2021, <http://www.krakowpost.com/2365/2010/10>.

¹⁴ "Site or non site. Remarks and Questions on the Future of the Former Concentration Camp in Płaszów," *MCK*, дата звернення 03 лютого, 2021, <https://mck.krakow.pl/events/site-or-non-site-remarks-and-questions-on-the-future-of-the-former-concentration-camp-in-plaszow>.

¹⁵ Jason Francisco, "Time in Płaszów," дата звернення 03 лютого, 2021, <https://www.blurb.co.uk/b/4431094-time-in-p-asz-w>.

¹⁶ "Oznac Płaszów," *Ośrodek Badań nad Kulturami Pamięci*, дата звернення 03 лютого, 2021, <http://www.kulturypamieci.polonistyka.uj.edu.pl/-oznacz-plaszow->.

¹⁷ "Pamiętaj z nami i podążaj Trasą Pamięci," *Kraków.pl*, дата звернення 03 лютого, 2021, https://www.krakow.pl/aktualnosci/199200,33,komunikat,pamietaj_z_nami_i_podazaj_trasa_pamieci.html.

¹⁸ Ryszard Kotarba, *Niemiecki obóz w Płaszowie 1942–1945: przewodnik historyczny, wydanie II poprawione* (Kraków, 2016).

¹⁹ "Liban i Płaszów — nowa archeologia," *Muzeum Sztuki Współczesnej w Krakowie*, дата звернення 03 лютого, 2021, <https://mocak.pl/liban-i-plaszow-nowa-archeologia>.

авторка аналізує нашарування історії в цьому місці. Також збір матеріалу сигналізує про проблему із сучасним сприйняттям Плашува як місця для пікніків, відпочинку, вигулу собак та занять спортом.

У 2017 р. Історичний музей Кракова прийняв рішення меморіалізувати місце колишнього концентраційного табору, підписавши угоду з міською адміністрацією та єврейською громадою, що становить декларацію співпраці сторін щодо вшанування пам'яті цього місця²⁰. До 2017 р. Плашув залишався єдиним з великих таборів, створених нацистами в Польщі, який не перебував під наглядом музею чи установи культури. Плашув потребував зміни ставлення до нього, після десятиліть забуття поколіннями, які пам'ятають місце як парк.

Використання території для неналежних цілей викликали потребу в інституції, яка могла б забезпечити зміни. Взявши Плашув під своє керівництво, Історичний музей розпочав роботу зі створення концепції меморіалізації місця, археологічні дослідження території, пошук інформації по архівах та приватних колекціях Польщі й інших країн щодо історії Плашува та його в'язнів. Також з ініціативи музею була створена тимчасова виставка (2017–2020 рр.) на території колишнього концентраційного табору. Виставка складалась із 19 таблиць, які представляли історію табору за допомогою архівних фотографій, фрагментів спогадів в'язнів та супроводжувалась короткими історичними довідками²¹. Виставка ставила собі за мету познайомити відвідувачів з історією місця та вписати в нейтральний ландшафт знання про трагічне минуле. Переглядаючи архівні фотографії, легко уявити, як це місце виглядало понад сімдесят років тому, а читання спогадів допомагає глибше зануритися в життя людей у концтаборі. Виставка є одним із перших кроків, що перетворює цю локацію на місце пам'яті. Основна мета виставки — привернути увагу до Плашува, зробити його історію близькою людям, особливо тим, які мешкають поряд.

У 2017 р. фестиваль єврейської культури в Кракові провів дискусію під назвою «Що далі з Плашувом?»²², під час якої ставилися актуальні запитання, на кшталт, «чи трагічна історія цього місця стане компонентом ідентичності міста?», «як змінюється сприйняття місця

²⁰ "Drugie spotkanie Rady Społecznej ds. Utworzenia Muzeum Miejsca Pamięci na terenie byłego KL," *Muzeum Historyczne Krakowa*, дата звернення 03 лютого, 2021, <http://www.mhk.pl/aktualnosci/drugie-spotkanie-rady-spolecznej-ds-utworzenia-muzeum-miejsca-pamieci-na-terenie-bylego-kl-plaszow>.

²¹ "KL Plaszow – nowa wystawa plenerowa już otwarta," *Muzeum Historyczne Krakowa*, дата звернення 03 лютого, 2021, http://krakow.pl/aktualnosci/215071,33,komunikat_kl_plaszow.

²² "Co dalej z Plaszowem," *Festiwal Kultury Żydowskiej w Krakowie*, дата звернення 03 лютого, 2021, <https://www.jewishfestival.pl/pl/co-dalej-z-plaszowem/>.

його відвідувачами?» тощо. Фестиваль єврейської культури в Кракові, починаючи з 1988 р. — щорічна подія влітку, яка збирає туристів та мешканців міста, зацікавлених в його єврейському житті, об'єднує різноманітні події від концертів і театральних вистав до лекцій та воркшопів. Проведення подібної дискусії на Фестивалі підкреслило важливість питання та збільшило коло зацікавлених експертів і учасників.

У 2018–2019 рр., спираючись на раніше проведені архівні дослідження Історичного музею Кракова (*Muzeum Historyczne Miasta Krakowa*), вдалось створити онлайн-базу даних Плашува та надрукувати польську версію виданої в 1972 р. в Ізраїлі книги спогадів Я. Стендіга «Плашув. Остання зупинка краківського єврейства». Також опублікована книжка К. Карського «Плашув. Археологія місця пам'яті» про хід археологічних досліджень, які проводить Історичний музей Кракова²³. Надзвичайно інформативними є також розмови з мешканцями району та проведення консультацій на рівні керівництва містом. Було проведено серію відкритих заходів, які мали на меті представити напрацювання музею та його майбутні кроки в напрямку меморіалізації території та створення постійної експозиції, зібрати відгуки, зауваження та пропозиції мешканців.

У 2018 р. у дворі муніципального Центру соціального забезпечення на території району Подгуже пройшла виставка під назвою «Медичні рослини Плашува» також авторства Д. Франциска, що мала намір об'єднати історичну свідомість Плашува, здійснити відвертий огляд його повсякденного життя, самої Плашувської землі та дослідити цілющі рослини, що ростуть на місці колишнього табору. Виставка складалась з двох типів фотографій: фото невеликого формату про те, як люди проводять час на території Плашува в наші дні, та великоформатні фото споглядання Плашувської землі — частини фотопроєкту «Табір та його післяжиття»²⁴.

Виставку супроводжували тексти про історію табору і його існування як місця (не)пам'яті. Також проєкту вдалось створити город, на якому посадили 18 рослин (число співзвучне слову на івриті, що позначає життя), знайдених на території Плашува. Згідно із задумом, город мав зблизити та зміцнити громаду і своєю чергою слугувати місцем, з якого почала змінюватись історична свідомість. Виставка

²³ "Miejsce Pamięci KL Plaszow. Raport za okres 2018–2019," дата звернення 03 лютого, 2021, <http://muzeumkrakowa.pl/oddzialy/publikacje-w-wersji-pdf>.

²⁴ Jason Francisco, "The Camp and its Afterlives," дата звернення 03 лютого, 2021, <https://jasonfrancisco.net/the-camp-in-its-afterlives>.

супроводжувалась екскурсіями про рослинну фармакологію та натуральну медицину, де вдалось сполучити історію табору та історію медичних рослин на його території²⁵. Так, було реалізовано черговий проєкт для привернення уваги до відсутності контакту між минулим і теперішнім Плашува, до того, як місце концентраційного табору стало місцем відпочинку для мешканців району.

У 2020 р. Історичному музею Кракова вдалось видати «Археологічний гід» К. Карського, «Криштофори. Науковий журнал Історичного музею міста Кракова», повністю присвячений історії Плашува. Також була створена цифрова реконструкція місця табору та 3D-моделі, обговорювалася ідея Звукомонументу. Було підготовлено освітній проєкт для краківських шкіл, який проходив онлайн, зроблено добірку освітніх матеріалів для вчителів шкіл «Плашув. Чотири кілометри від пл. Ринок в Кракові» задля включення історії Плашува до шкільного курсу історії²⁶. Музей «Місце пам'яті Плашув» (Miejsce Pamięci KL Plaszow w Krakowie) офіційно розпочне свою діяльність 1 січня 2021 р.²⁷ Місією музею є «Минуле та теперішнє. Плашув у пам'яті та забутті є орієнтиром для побудови відкритих громадських установок на майбутнє»²⁸. Сайт музею зазначає, що «Музей створений на місці табору, з метою його збереження та пам'яті про злочини, які тут відбувалися. Музей створений як доказ та попередження з метою виховання відвідувачів у дусі гуманності. Обов'язок зберегти пам'ять покладається на конкретні державні установи, проте він має стосуватися кожного. Місія музею буде здійснюватися шляхом збереження та управління територією колишнього табору, проведення досліджень його минулого та освітніх проєктів. Відвідування місця пам'ятки, справжнього свідка історії, спонукає до глибоких роздумів, модифікації наших колишніх уявлень про нас самих та світу, а отже, до розвитку емпатії та чуйності»²⁹.

Проєкт включатиме територію «після табору», яку вважатимуть справжнім свідком смерті та страждань жертв, та два виставкові

²⁵ Jason Francisco, "Medical plants of Plaszow," дата звернення 03 лютого, 2021, <https://jasonfrancisco.net/medicinal-plants-of-plaszow>.

²⁶ "Miejsce Pamięci KL Plaszow. Raport za 2020," дата звернення 03 лютого, 2021, <http://muzeumkrakowa.pl/oddzialy/publikacje-w-wersji-pdf>.

²⁷ "Muzeum – Miejsce Pamięci KL Plaszow w Krakowie rozpocznie działalność 1 stycznia 2021," дата звернення 03 лютого, 2021, <https://www.gov.pl/web/kultura/muzeum-miejsce-pamieci-kl-plaszow-w-krakowie-rozpocznie-dzialalnosc-1-stycznia-2021>.

²⁸ "Mission and objectives," дата звернення 29 березня, 2021, <http://www.plaszow.org/en/mission-and-objectives-2>.

²⁹ "Mission and objectives."

будинки: Сірий будинок, що служив адміністративною будівлею єврейського кладовища, від 1942 р. був включений у табірну інфраструктуру та містив офіси і в'язницю. Після війни був переобладнаний під житловий будинок. У Сірому будинку буде розміщена постійна виставка, простір для воркшопів та читальний зал. Новозбудований Меморіал та Освітній центр розташовуватимуться за територією табору й міститимуть історичні, тематичні частини постійної виставки. Біля меморіалу планується відкрити центр обслуговування відвідувачів³⁰.

Популяризація Плашува відбувається і через екскурсійні тури, які дуже поширені в Кракові. Зокрема, тур по Плашуву пропонує Історичний музей міста Краків у межах освітньої програми для шкіл та індивідуально, а також Єврейський музей Галичина³¹ і FESTIVALT³², які у зв'язку з пандемією перейшли на формат онлайн. І музей, і FESTIVALT є молодими, недержавними організаціями, які поставили собі за мету втілювати проєкти, присвячені актуальним питанням сучасної єврейської Польщі.

Проаналізувавши події, пов'язані з Плашувом, можна дійти до такого висновку. В останні роки суттєво активізувався інтерес до місця та його проблем, і, як результат, відбулося декілька подій, різних за масштабом та спрямуванням, які намагалися привернути увагу до стану Плашува. Зацікавленість великої кількості державних та недержавних організацій, урядових чи культурних, показує важливість історії Плашува та готовність цих організацій сприяти змінам.

Висновки

Р. Сендика пише, що Плашув у другій половині двадцятого століття розташований на околиці міста, зараз перемістився ближче до центру і в сенсі міської агломерації, і в сенсі важливості його наративу для історії міста. Навіть більше, він став каменем спотикання на прямому шляху, на який потрапляють, прогулюючись доглянутим ренесансним містом. Проте спотикання має і позитивний ефект, воно може підштовхнути до переорієнтації мислення та визнання всієї складності наявної ситуації.

Як Плашув може стати місцем пам'яті про Голокост? Кілька десятиліть після Другої світової війни це питання все ще актуальне.

³⁰ "The commemoration project," дата звернення 29 березня, 2021, <http://www.plaszow.org/en/the-commemoration-project-2>.

³¹ "List of Tours," *Galicia Jewish Museum*, дата звернення 03 лютого, 2021, <https://galiciajewishmuseum.org/en/city-tours>.

³² "ALT Tours," дата звернення 03 лютого, 2021, <http://www.festivalt.com/alt-tours-booking/>.

Вшанування пам'яті почалося через кілька років після Другої світової війни, на території зараз розташовані кілька пам'ятників, кожен з яких представляє свою частину історії Плашува, вони встановлені в різний час різними групами носіїв пам'яті. Проте незважаючи на той факт, що для певних груп людей Плашув — місце пам'яті, для інших — це місце відпочинку.

Плашуву не присвячена велика кількість наукових публікацій та досі немає жодного соціологічного дослідження про його теперішнє використання. Певною зміною в його сприйнятті був вихід стрічки «Список Шиндлера». Існування Плашува на телеекрані стало поштовхом замислитись, як ця територія виглядає в реальному житті. До 2017 р. Плашув був останнім з місць колишніх концентраційних таборів у Польщі, яке не перебувало під опікою жодного музею, урядової чи громадської організації. І поки пам'ять про Голокост у Кракові локалізувалася в музеї Шиндлера та Аушвіц-Біркенау, за цей час з'явилася інша пам'ять Плашува як районного парку, і вони дивно поєдналися з територією колишнього концентраційного табору. Не можна сказати, що мешканці, які використовують територію як парк, не знають її історії. Цей конфлікт інтересів залишається невирішеним досі. Аналізуючи наявний матеріал, можна сказати, що подібна ситуація викликала незадоволення державних та недержавних організацій довгий час. Плашуву була присвячена помітна кількість подій, які намагались привернути увагу до наявного стану місця, поставити питання, чи така ситуація влаштовує місто та його мешканців.

У 2017 р. Історичний музей Кракова прийняв рішення меморіалізувати територію, в подібному були зацікавлені і місто Краків, і його Єврейська громада. Музей працює над реалізацією концепції меморіалізації місця, проводячи підготовчу архівну та археологічну роботу, а також важливу роботу з мешканцями міста, приймаючи їхні зауваження та пропозиції. До цього часу Плашув дивно поєднував характеристики місця пам'яті та місця (не)пам'яті. Він був місцем пам'яті для певних груп людей, польських, угорських, краківських євреїв, поляків-в'язнів табору та їхніх нащадків, проте для всіх інших це був районний парк. На території є пам'ятники, однак це не перетворило локацію на місце пам'яті. Адже пам'ятники не передавали інформації про Голокост через брак комеморативних практик. У той же час об'єкт мав риси місця (не)пам'яті: його історія була забутою, він являв собою околицю, де вигулюють собак та влаштовують пікніки. Системні комеморативні практики, які розпочалися з 2017 р., та цілеспрямована поступова робота Історичного музею Кракова,

наразі демонструють позитивні результати переходу цього об'єкта з місця (не)пам'яті до місця пам'яті, яке є важливим як для історії Голокосту, так і для ідентичності мешканців Кракова.

Bibliography

“ALT Tours.” Data zvernennia 03 Liutoho, 2021. <http://www.festivalt.com/alt-tours-booking/>.

Charlesworth, Andrew. *A corner of a foreign field that is forever Spielberg's: understanding the moral landscapes of the site of the former KL Płaszów*. Krakow, 2004. <https://www.semanticscholar.org/paper/A-corner-of-a-foreign-field-that-is-forever-the-of-Charlesworth/35acd5f717a5cf878b6401b4681e7a0a7dcdbddc>.

“Co dalej z Płaszowem.” *Festiwal Kultury Żydowskiej w Krakowie*. Data zvernennia 03 Liutoho, 2021. <https://www.jewishfestival.pl/pl/co-dalej-z-plaszowem/>.

“Drugie spotkanie Rady Społecznej ds. Utworzenia Muzeum Miejsca Pamięci na terenie byłego KL.” *Muzeum Historyczne Krakowa*. Data zvernennia 03 Liutoho, 2021. <http://www.mhk.pl/aktualnosci/drugie-spotkanie-rady-spolecznej-ds-utworzenia-muzeum-miejsca-pamieci-na-terenie-bylego-kl-plaszow>.

Francisco, Jason. “Medical plants of Plaszow.” Data zvernennia 03 Liutoho, 2021. <https://jasonfrancisco.net/medicinal-plants-of-plaszow>.

Francisco, Jason. “The Camp and its Afterlives.” Data zvernennia 03 Liutoho, 2021. <https://jasonfrancisco.net/the-camp-in-its-afterlives>.

Francisco, Jason. “Time in Plaszow.” Data zvernennia 03 Liutoho, 2021. <https://www.blurb.co.uk/b/4431094-time-in-p-asz-w>.

“KL Plaszow — nowa wystawa plenerowa już otwarta.” *Muzeum Historyczne Krakowa*. Data zvernennia 03 Liutoho, 2021. http://krakow.pl/aktualnosci/215071,33,komunikat,_kl_plaszow.

Kotarba, Ryszard. *Niemiecki obóz w Płaszowie 1942–1945: przewodnik historyczny, wydanie II poprawione*. Kraków, 2016.

Kraft, Danny. “Absence and Presence at the Plaszow Concentration Camp.” Data zvernennia 03 Liutoho, 2021. <https://djkraft.weebly.com/blog/absence-and-presence-at-the-plaszow-concentration-camp-post-14>.

“Kraków — rezerwat przyrody Bonarka.” *Odkryj Małopolskę.pl*. Data zvernennia 03 Liutoho, 2021. <http://www.odkryjmalopolske.pl/krakow-rezerwat-przyrody-bonarka.html>.

“Liban i Płaszów — nowa archeologia.” *Muzeum Sztuki Współczesnej w Krakowie*. Data zvernennia 03 Liutoho, 2021. <https://mocak.pl/liban-i-plaszow-nowa-archeologia>.

“List of Tours.” *Galicia Jewish Museum*. Data zvernennia 03 Liutoho, 2021. <https://galiciajewishmuseum.org/en/city-tours>.

“Miejsce Pamięci KL Płaszów. Raport za 2020.” Data zvernennia 03 Liutoho, 2021. <http://muzeumkrakowa.pl/oddzialy/publikacje-w-wersji-pdf>.

“Miejsce Pamięci KL Płaszów. Raport za okres 2018–2019.” Data zvernennia 03 Liutoho, 2021. <http://muzeumkrakowa.pl/oddzialy/publikacje-w-wersji-pdf>.

“Mission and objectives.” Data zvernennia 29 Bereznia, 2021. <http://www.plaszow.org/en/mission-and-objectives-2>.

“Muzeum – Miejsce Pamięci KL Płaszów w Krakowie rozpocznie działalność 1 stycznia 2021.” Data zvernennia 03 Liutoho, 2021. <https://www.gov.pl/web/kultura/muzeum-miejsce-pamieci-kl-plaszow-w-krakowie-rozpocznie-dzialalnosc-1-stycznia-2021>.

Nabok, Svitlana. “Prostir i pamiat: na perekhresti kontekstiv.” Data zvernennia 03 Liutoho, 2021. https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/nabok_prostir.pdf.

“Oznacz Płaszów.” Ośrodek Badań nad Kulturami Pamięci. Data zvernennia 03 Liutoho, 2021. <http://www.kultury-pamieci.polonistyka.uj.edu.pl/-oznacz-plaszow->.

“Pamiętaj z nami i podążaj Trasą Pamięci.” *Kraków.pl*. Data zvernennia 03 Liutoho, 2021. https://www.krakow.pl/aktualnosci/199200,33,komunikat,pamietaj_z_nami_i_podazaj_trasa_pamieci.html.

“Płaszów.” *United States Holocaust Memorial Museum*. Data zvernennia 03 Liutoho, 2021. <https://www.ushmm.org/wlc/en/article.php?ModuleId=10005301>.

“Płaszów – History and Overview.” *Jewish Virtual Library*. Data zvernennia 03 Liutoho, 2021. <http://www.jewishvirtuallibrary.org/plaszow-history-and-overview>.

“Płaszów. Odkrywanie. Materiały pokonferencyjne.” Data zvernennia 03 Liutoho, 2021. <http://muzeumkrakowa.pl/oddzialy/publikacje-w-wersji-pdf>.

“Płaszów: Place of Unrest.” *The Krakow Post*. Data zvernennia 03 Liutoho, 2021. <http://www.krakowpost.com/2365/2010/10>.

Pohl, Dieter. “Płaszów, Encyclopedia of camps and ghettos 1933–1945.” *United States Holocaust Memorial Museum* (2009): 861–875.

Riggs, Jordan L. “Voices of Płaszów. The Impact of Schindler’s List on a Former Concentration Camp.” *Graduate Theses, Dissertations, and Problem Reports*. Data zvernennia 03 Liutoho, 2021. <https://researchrepository.wvu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=8836&context=etd>.

“Sara Schenirer.” *Zydowski Instytut Historyczny*. Data zvernennia 03 Liutoho, 2021. <http://www.jhi.pl/psj/>.

Sendyka, Roma. “Miejsca, które straszą (afekty i nie-miejsca pamięci).” Data zvernennia 03 Liutoho, 2021. http://rcin.org.pl/Content/59511/WA248_78434_P-I-2524_sendyka-miejsca_o.pdf.

Sendyka, Roma. “Płaszów, czyli skandalon. Społeczne życie miejsca po obozie.” *Muzeum Historyczne Miasta Krakowa*. Data zvernennia 03 Liutoho, 2021. https://www.muzeumkrakowa.pl/images/upload/Plaszow_Odkrywanie.pdf.

Sendyka, Roma. “Prism: Understanding Non-Sites of Memory.” Data zvernennia 03 Liutoho, 2021. https://depot.ceon.pl/bitstream/handle/123456789/11805/02_sendyka_prism.pdf?sequence=1&isAllowed=y.

“Site or non site. Remarks and Questions on the Future of the Former Concentration Camp in Płaszów.” *MCK*. Data zvernennia 03 Liutoho, 2021. <https://mck.krakow.pl/events/site-or-non-site-remarks-and-questions-on-the-future-of-the-former-concentration-camp-in-plaszow>.

“The commemoration project.” Data zvernennia 29 Bereznia, 2021. <http://www.plaszow.org/en/the-commemoration-project-2>.

“Witold Ceckiewicz.” *Architectuul*. Data zvernennia 03 Liutoho, 2021. <http://architectuul.com/architect/witold-ceckiewicz>.

Бібліографія

“ALT Tours.” Дата звернення 03 Лютого, 2021. <http://www.festivalt.com/alt-tours-booking/>.

Charlesworth, Andrew. *A corner of a foreign field that is forever Spielberg’s: understanding the moral landscapes of the site of the former KL Płaszów*. Krakow, 2004. <https://www.semanticscholar.org/paper/A-corner-of-a-foreign-field-that-is-forever-the-of-Charlesworth/35acd5f717a5cf878b6401b4681e7a0a7dcdbddc>.

“Co dalej z Płaszowem.” *Festiwal Kultury Żydowskiej w Krakowie*. Дата звернення 03 Лютого, 2021. <https://www.jewishfestival.pl/pl/co-dalej-z-plaszowem/>.

“Drugie spotkanie Rady Społecznej ds. Utworzenia Muzeum Miejsca Pamięci na terenie byłego KL.” *Muzeum Historyczne Krakowa*. Дата звернення 03 Лютого, 2021. <http://www.mhk.pl/aktualnosci/drugie-spotkanie-rady-spoecznej-ds-utworzenia-muzeum-miejsca-pamieci-na-teren-bylego-kl-plaszow>.

Francisco, Jason. “Medical plants of Płaszów.” Дата звернення 03 Лютого, 2021. <https://jasonfrancisco.net/medicinal-plants-of-plaszow>.

Francisco, Jason. “The Camp and its Afterlives.” Дата звернення 03 Лютого, 2021. <https://jasonfrancisco.net/the-camp-in-its-afterlives>.

Francisco, Jason. “Time in Plaszow.” Дата звернення 03 Лютого, 2021. <https://www.blurb.co.uk/b/4431094-time-in-p-asz-w>.

“KL Plaszow – nowa wystawa plenerowa juz otwarta.” *Muzeum Historyczne Krakowa*. Дата звернення 03 Лютого, 2021. http://krakow.pl/aktualnosci/215071,33, komunikat, _kl_plaszow.

Kotarba, Ryszard. *Niemiecki obóz w Płaszowie 1942–1945: przewodnik historyczny, wydanie II poprawione*. Kraków, 2016.

Kraft, Danny. “Absence and Presence at the Plaszow Concentration Camp.” Дата звернення 03 Лютого, 2021. <https://djkraft.weebly.com/blog/absence-and-presence-at-the-plaszow-concentration-camp-post-14>.

“Kraków – rezerwat przyrody Bonarka.” *Odkryj Małopolskę.pl*. Дата звернення 03 Лютого, 2021. <http://www.odkryjmalopolske.pl/krakow-rezerwat-przyrody-bonarka.html>.

“Liban i Płaszów – nowa archeologia.” *Muzeum Sztuki Współczesnej w Krakowie*. Дата звернення 03 Лютого, 2021. <https://mocak.pl/liban-i-plaszow-nowa-archeologia>.

“List of Tours.” *Galicia Jewish Museum*. Дата звернення 03 Лютого, 2021. <https://galiciajewishmuseum.org/en/city-tours>.

“Miejsce Pamięci KL Plaszow. Raport za 2020.” Дата звернення 03 Лютого, 2021. <http://muzeumkrakowa.pl/oddzialy/publikacje-w-wersji-pdf>.

“Miejsce Pamięci KL Plaszow. Raport za okres 2018–2019.” Дата звернення 03 Лютого, 2021. <http://muzeumkrakowa.pl/oddzialy/publikacje-w-wersji-pdf>.

“Mission and objectives.” Дата звернення 29 Березня, 2021. <http://www.plaszow.org/en/mission-and-objectives-2>.

“Muzeum – Miejsce Pamięci KL Plaszow w Krakowie rozpocznie działalność 1 stycznia 2021.” Дата звернення 03 Лютого, 2021. <https://www.gov.pl/web/kultura/muzeum – miejsce-pamieci-kl-plaszow-w-krakowie-rozpocznie-dzialalnosc-1-stycznia-2021>.

Nabok, Svitlana. “Prostir i pamiat: na perekhresti kontekstiv.” Дата звернення 03 Лютого, 2021. https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/nabok_prostir.pdf.

“Oznacz Płaszów.” Ośrodek Badań nad Kulturami Pamięci. Дата звернення 03 Лютого, 2021. <http://www.kulturypamieci.polonistyka.uj.edu.pl/-oznacz-plaszow->.

“Pamiętaj z nami i podążaj Trasą Pamięci.” *Kraków.pl*. Дата звернення 03 Лютого, 2021. https://www.krakow.pl/aktualnosci/199200,33, komunikat, pamietaj_z_nami_i_podazaj_trasa_pamieci.html.

“Plaszow.” *United States Holocaust Memorial Museum*. Дата звернення 03 Лютого, 2021. <https://www.ushmm.org/wlc/en/article.php?ModuleId=10005301>.

“Plaszow – History and Overview.” *Jewish Virtual Library*. Дата звернення 03 Лютого, 2021. <http://www.jewishvirtuallibrary.org/plaszow-history-and-overview>.

“Płaszów. Odkrywanie. Materiały pokonferencyjne.” Дата звернення 03 Лютого, 2021. <http://muzeumkrakowa.pl/oddzialy/publikacje-w-wersji-pdf>.

“Płaszów: Place of Unrest.” *The Krakow Post*. Дата звернення 03 Лютого, 2021. <http://www.krakowpost.com/2365/2010/10>.

Pohl, Dieter. “Plaszow, Encyclopedia of camps and ghettos 1933–1945.” *United States Holocaust Memorial Museum* (2009): 861–875.

Riggs, Jordan L. “Voices of Płaszów. The Impact of Schindler’s List on a Former Concentration Camp.” *Graduate Theses, Dissertations, and Problem Reports*. Дата звернення 03 Лютого, 2021. <https://researchrepository.wvu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=8836&context=etd>.

“Sara Schenirer.” *Zydowski Instytut Historyczny*. Дата звернення 03 Лютого, 2021. <http://www.jhi.pl/psj/>.

Sendyka, Roma. “Miejsca, które straszą (afekty i nie-miejsca pamięci).” Дата звернення 03 Лютого, 2021. http://rcin.org.pl/Content/59511/WA248_78434_P-I-2524_sendyka-miejsca_o.pdf.

Sendyka, Roma. “Plaszow, czyli skandalon. Społeczne życie miejsca po obozie.” *Muzeum Historyczne Miasta Krakowa*. Дата звернення 03 Лютого, 2021. https://www.muzeumkrakowa.pl/images/upload/Plaszow_Odkrywanie.pdf.

Sendyka, Roma. “Prism: Understanding Non-Sites of Memory.” Дата звернення 03 Лютого, 2021. https://depot.ceon.pl/bitstream/handle/123456789/11805/02_sendyka_prism.pdf?sequence=1&isAllowed=y.

“Site or non site. Remarks and Questions on the Future of the Former Concentration Camp in Płaszów.” *МСК*. Дата звернення 03 Лютого, 2021. <https://mck.krakow.pl/events/site-or-non-site-remarks-and-questions-on-the-future-of-the-former-concentration-camp-in-plaszow>.

“The commemoration project.” Дата звернення 29 Березня, 2021. <http://www.plaszow.org/en/the-commemoration-project-2>.

“Witold Ceckiewicz.” *Architectuul*. Дата звернення 03 Лютого, 2021. <http://architectuul.com/architect/witold-ceckiewicz>.

RETURNING MEMORY TO PŁASZÓW

The purpose of the research is to demonstrate the transformations of the Plaszów memorial space from 1945 to the present day by analyzing the monuments on the site and investigating commemorative practices related to Plaszów. Analyze how Plaszów is becoming a place of Holocaust remembrance in Krakow and evaluate the effectiveness of reviving the memory of this place.

Methodology: memorial space of Plaszów was analyzed on the basis of interpretations of the concept of “place of memory” in the context of Pierre Nora’s methodology. Plaszów transformation from “place of non memory” to “place of memory” is considered.

The scientific novelty of the study lies in a comprehensive analysis of the memorial landscape of Plaszów. The article examines the monuments located on the territory of the former concentration camp as a material symbol and commemorative practices associated with Plaszów, as the functioning of these symbols in the memorial, museum and cultural space of Krakow.

Conclusions: the Plaszów Memorial Space began to take shape in the post-war years, and monuments appeared in different years at the initiative of various organizations representing groups of victims of the Plaszów concentration camp. The tragic history of the territory and several monuments coexist with recreational activities carried out by the residents of the district, which indicates that the monuments do not fully reveal Plaszów as a place where the Holocaust took place. Changes in Plaszów’s perception began in 2002 with the inclusion of the area in the list of monuments, which stimulated an architectural competition that raised questions about the future of the area. The history of Plaszów and its current state became the subject of several photo exhibitions, which contributed to the intensification of interest in its history both specialists and the general public. Since then, several organizations have dedicated lectures, discussions and exhibitions to Plaszów. Since 2017, the Historical Museum of Krakow has decided to memorialize the territory and its activities have laid the foundation of the newly created institution “Museum – Place of Memory KL Plaszów”. Over the last few years, Plaszów’s commemorative practices have become much more intense, and with the creation of the “Museum – Place of Memory KL Plaszów”, the location has every chance to gradually displace inappropriate activities from its territory and to become a place of memory about the Holocaust in Krakow.

Keywords: Plaszów, memorialization, place of memory, Holocaust.

ВІД МАЛЕНЬКОЇ ДІВЧИНКИ ДО СПРАВЖНЬОЇ ФРАУ: ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ НІМЕЦЬКОЇ ЖІНКИ В ТОТАЛІТАРНОМУ СУСПІЛЬСТВІ ТРЕТЬОГО РАЙХУ (АНТИСЕМІТСЬКИЙ АСПЕКТ)

Мета дослідження полягає в розкритті концепції нацистського виховання молоді, викладеної Адольфом Гітлером у його програмному творі — книзі «Моя боротьба», що у ХХ ст. стала своєрідною «Біблією нацизму» та була втілена в повсякденне життя Німеччини у 1933–1945 рр.; а також виявленні особливостей процесу зародження націонал-соціалістичної молодіжної організації на теренах Веймарської республіки та Третього райху щодо німецьких дівчат та жінок.

Наукова новизна: Автором висвітлюються маловідомі сторінки історії молодіжної політики НСДАП у 1922–1945 рр.; простежено основні етапи становлення німецької жінки в тоталітарному суспільстві нацистської держави з акцентом на антисемітському аспекті.

Висновки: Загалом, протягом 1932–1936 рр. під егідою Бальдура фон Шираха «Гітлерюгенд» вдалося досягти цілей, поставлених лідером НСДАП: усі основні німецькі молодіжні організації були або ліквідовані, або асимільовані; «Гітлерюгенд» стала єдиною молодіжною організацією Третього райху; було прибрано до рук майно та функції державних установ, які працювали з молоддю за часів Веймарської Німеччини (1919–1933); відбулося створення нової організаційної структури тоталітарної форми. «Ідеальна німецька жінка» повинна була відповідати ідеологічним принципам, які є чотирма принципами «К» — Кіндер, Кірхе, Кюхе, Клейдунг (діти, церква, кухня, одяг), і які були актуальними в Німеччині ще до диктатури Адольфа Гітлера.

Ключові слова: Третій райх, нацизм, антисемітизм, «Спілка німецьких дівчат», «Гітлерюгенд», НСДАП, політика.

Актуальність теми дослідження не викликає сумніву: в сучасному світі продовжує існувати агресивний націоналізм і антисемітизм, неонацизм та численні праворадикальні рухи; стурбованість у модерному суспільстві також викликає і діяльність екстремістських партій, які звернули свою увагу на роботу з молодим поколінням, створюючи молодіжні підрозділи — філії — осередки, так само, як це було колись зроблено в 1922 р. керівництвом НСДАП. В європейській історії ХХ ст. навряд чи знайдеться інша більш вивчена тема, ніж історія

німецького фашизму, але й досі немає вичерпних відповідей на багато питань.

На сьогодні вже накопичено велику кількість наукових розвідок щодо генези німецького варіанту фашизму. Так, надрукована у ФРН ще 25 років тому «Бібліографія націонал-соціалізму», зібрана доцентом Манхеймського університету Міхаелем Рюком, має обсяг 1428 сторінок і охоплює 20356 назв робіт, опублікованих у Західній Європі та США¹. За підрахунками російського вченого Юрія Галактионова, лише за 5 років після виходу з друку цієї бібліографії, кількість робіт про нацизм (якщо враховувати і праці, опубліковані в Східній Європі та СНД) зросла ще на 2000 одиниць². Дослідницька робота була продовжена, безумовно, і в ХХІ ст. Незважаючи на вагомий обсяг вже наявних робіт, історики мають ще висвітлити окремі аспекти цієї проблематики. Наприклад, не розкрита «проблема співвідношення в нацистській системі панування терору, пропаганди та організаційно-політичного впливу в різні періоди існування режиму та пов'язане з цим питання щодо ролі та взаємодії допоміжних і «до-чірних» організацій НСДАП (СС, СД, СА, гестапо, «Гітлерюгенд» тощо) у системі репресій та маніпулювання суспільною свідомістю»³. Питання про створення та функціонування нацистських молодіжних підрозділів, безумовно, вже були неодноразово об'єктом вивчення і в СНД, і за його межами – про це свідчать наукові розвідки А. Єрмакова⁴, С. Корміліцина⁵, О. Пленкова⁶, Г. Супригіної⁷, Г. Кноппа⁸, М. Клауса⁹, А. Кльонне¹⁰, М. Катера¹¹ та інших. Дослідники німець-

¹ Michael Ruck, *Bibliographien zum Nationalsozialismus* (Köln, 1995).

² Юрий Галактионов, «Основные итоги изучения феномена национал-социализма к концу XX века», *Германия и Россия в XX веке: две тоталитарные диктатуры, два пути к демократии* (Тези доповідей учасників міжнародної наукової конференції, присвяченій 10-річчю об'єднання Німеччини, Кемерово, 19–22 вересня 2000 р.): 288–294.

³ Юрий Галактионов, «Феномен национал-социализма. Нерешенные проблемы истории. Взгляд с рубежа XXI века», *Германия и Россия: События, образы, люди 3* (2000): 91–98.

⁴ Александр Ермаков, «Союз немецких девушек в годы Второй мировой войны», *Ярославский педагогический вестник* 2 (2010): 89–97.

⁵ Сергей Кормилицын, *III Рейх. Гитлерюгенд* (Санкт-Петербург: Нева, 2004).

⁶ Олег Пленков, *Третий Рейх. Нацистское государство* (Санкт-Петербург: ОЛМА Медиа Групп, 2004).

⁷ Галина Супрыгина, *Молодежная политика национал-социалистического режима* (Томск: Томский университет, 1993).

⁸ Гвидо Кноп, *«Дети» Гитлера* (Москва: ОЛМА-ПРЕСС, 2004).

⁹ Martin Klaus, *Madchen in der Hitler-Jugend. Die Erziehung zur deutschen Frau* (Koln, 1980).

¹⁰ Arno Klönne, *Jugend im Dritten Reich* (München: PapyRossa, 1995).

¹¹ Michael Kater, *Hitler youth* (Cambridge: Harvard University Press, 2004).

кого нацизму давно зайняті пошуками відповіді на питання про те, як націонал-соціалістам вдалося залучити на свій бік мільйони німецьких жінок, перетворити їх не тільки на переконаних прихильниць гітлерівського режиму, а й на співучасниць нацистських злочинів, а дослідження історії «Союзу німецьких дівчат», «Гітлерюгенду», «Віра та Краса» тощо, якраз може дати відповідь на це та інші питання. Джерельною базою для цієї наукової розвідки стали численні праці, спомини, мемуари діячів Третього райху (А. Гітлера, Б. фон Шираха, Г. Шольтц-Клінк, Ю. Рюдигер), функціонерів молодіжних підрозділів, матеріали ЗМІ, юридичні документи аналізованої доби тощо¹².

Завданням статті є дослідити звичайний (типовий) шлях німецької жінки за доби існування Третього райху, зробивши наголос на антисемітському аспекті виховання.

Після провалу «пивного путчу» в листопаді 1923 р. Адольф Гітлер був засуджений на 5 років ув'язнення в тюремній фортеці міста Ландсберг-на-Лехі. Саме там, «насолоджуючись таким приємним видом з камери, полудневими прогулянками в саду, улюбленими стравами»¹³ та «компанійським проведенням часу — на додатковому процесі, який відбувся відразу ж після першого суду над учасниками пивного путчу», було засуджено ще близько 40 учасників путчу, яких згодом теж направили до камер Ландсберга-на-Лехі¹⁴, — фюрер взявся за написання так званої «Біблії націонал-соціалізму» — книжки, якій він спочатку дав претензійну назву «Чотири з половиною роки боротьби проти брехні, безглуздості та боягузтва». Трохи згодом провідний партійний видавець НСДАП та особистий приятель фюрера ще з баварського гарнізону Макс Амман скоротив цю назву до лаконічного вислову «Моя боротьба». Книга «Моя боротьба» написана від першої особи і являє собою еkleктичну безсистемну суміш з автобіографічних спогадів А. Гітлера, цитат з різних ідеологічних трактатів та персональних міркувань лідера НСДАП про майбутнє Німеччини. Незважаючи на це, саме в ній наявні — хай не завжди в чітко упорядкованій формі — усі основні елементи нацистського світогляду. Невипадково вже в передмові фюрер заявив, що «для того, щоб наше

¹² Адольф Гитлер, *Моя борьба* (Каунас: ГПО «Гинтарс», 1992); Baldur von Schirach, *Die Hitler Jugend. Idee und Gestalt* (Leipzig, 1934); Gertrud Scholtz-Klink, *Spartacus Educational*, дата звернення 10 листопада, 2020, <https://spartacus-educational.com/GERwomen.htm>; Jutta Rüdiger, «Interviewed by C. Haste, for her book "Nazi Women"», *Spartacus Educational*, дата звернення 10 листопада, 2020, <http://spartacus-educational.com/2WWgirls.htm>.

¹³ М. Иванов, пер. з англ. Штурм власти (Москва: ТЕРРА, 1997).

¹⁴ Йоахим Фест, *Гитлер: биография*, т. 3 (Пермь: «Алетейя», 1993).

вчення знайшло собі завершений виклад, принципова сутність його повинна бути зафіксована письмово»¹⁵.

Спектр тем, яких торкався фюрер у своїй праці, досить широкий та різноманітний: від глобальних проблем, щільно пов'язаних із зовнішньополітичною орієнтацією Німеччини в повоєнному світі, до проблем проституції, інституту шлюбу, освіти і поширення сифілісу тощо. Самій проблемі молодіжного виховання приділено понад 17 сторінок. Це говорить про те, що вже в 1923 р. А. Гітлер відчував у молоді саме ту соціальну базу, на котру він бажав спиратись під час приходу до влади. Своїм найпершим завданням Гітлер вважав «захист і систематичну підтримку кращих елементів раси»¹⁶, починаючи від дитини до дорослого члена суспільства. Провідним гаслом майбутньої виховної роботи мали б, на думку А. Гітлера, стати такі слова:

Держава бачить своє головне завдання не в тому, щоб накачувати наших дітей можливо завеликою кількістю знань, а насамперед у тому, щоб виростити цілком здорових людей. Лише в другу чергу ми будемо думати про розвиток духовних здібностей. Але й у цій сфері ми будемо думати насамперед про те, щоб розвинути в нашій молоді характер, волю, силу, рішучість, а разом із цим ми будемо систематично працювати над тим, щоб розвинути в ній і почуття відповідальності. Лише в останню чергу ми будемо думати про суто шкільні твори¹⁷.

А. Гітлер при цьому вже заздалегідь виходив з того, що НСДАП не потрібні слабкі, хоча б і всебічно розвинені люди, — націонал-соціалізму були потрібні лише «фізично здорові люди з твердим характером, рішучі й енергійні». Фізичне здоров'я молоді, на думку А. Гітлера, ставало надбанням нації і держави.

У нашій державі турбота про фізичний розвиток не буде залишена кожній окремій особі, не буде тільки завданням батьків. Ні, цій проблемі сама держава присвятить величезну увагу, тому що це є проблема самоствердження нації, здоров'я якої і покликана захищати держава¹⁸.

Виховну роботу А. Гітлер вважав за необхідне почати з юних дітей, зокрема й в антисемітському аспекті, і також домогтися того, щоб вони народили Батьківщині здорових дітей. Саме цим А. Гітлер хотів закласти основу для створення «дійсно здорового потомства».

Окрім фізичного виховання, держава повинна була, на думку А. Гітлера, виховувати характер, відданість, вірність, готовність до

¹⁵ Гітлер, *Моя боротьба*.

¹⁶ Гітлер, *Моя боротьба*, 313.

¹⁷ Гітлер, *Моя боротьба*, 342.

¹⁸ Гітлер, *Моя боротьба*, 314.

самопожертви, уміння тримати таємницю тощо — ті чесноти, які необхідні молоді. Завдяки системі виховання А. Гітлер сподівався якщо не цілком знищити, то хоча б пом'якшити «вади» тогочасного німецького суспільства. Особливу велику увагу він приділяв вихованню сили волі та рішучості, систематичному культивуванню почуття відповідальності, умінню зробити рішучий крок. «Краще твердий наказ, ніж ніякого наказу, — писав А. Гітлер, — ... краще, щоб наша молодь відповідала на запитання іноді не зовсім правильно, ніж не відповідала зовсім»¹⁹. Окрім цього, А. Гітлер бажав, щоб «вже з юного віку ми виховували у нашої молоді повагу до націоналізму». Він писав:

Вінець усіх завдань нашої постановки виховання повинен полягати в тому, щоб із усією виразністю поставити перед молоддю в першу чергу проблему раси. І розумом, і почуттям наша молодь має зрозуміти, що це головна з головних, провідна з провідних проблем сьогодення. Жоден юнак, жодна дівчина не повинні залишати власної школи, не зрозумівши до кінця, яке надзвичайне значення має це питання щодо чистоти крові. ... Адже ми повинні завжди пам'ятати, що будь-яке фізичне і розумове виховання в остаточному підсумку може бути корисно лише для тих людей, хто зрозумів насамперед принципову важливість расової проблеми... якщо ми зуміємо на зазначених моментах реформувати всю справу виховання під кутом зору саме збереження чистоти раси²⁰.

З вищезазначеного можна припустити наступну концепцію нацистського виховання, над якою розмірковував А. Гітлер у 20-х рр. минулого століття: мінімум життєво необхідних знань при активному націоналістичному та расистському накачуванні підлітків дозволить контролювати середовище духовних інтересів молоді взагалі. Разом із цим — постійна фізична підготовка. Ці роздуми, викладені Гітлером у 1923—1924 рр. на папері, тоді здавались черговими, дещо безглуздими ідеями скандально відомого регіонального ватажка правих радикалів, але вже десять років потому, після приходу до влади НСДАП, вони будуть із завзятістю втілюватись у життя. Задовго до цього, відштовхуючись від ідей фюрера стосовно німецької молоді, деякі з них будуть використані при розбудові саме оргструктур «Гітлерюгенду», «Спілки німецьких дівчат», «Віра та Краса» тощо.

Уже в партійній програмі нацистської партії — «25 пунктів», прийнятій 24 лютого 1920 р., низка положень спеціально порушувала молодіжне питання. Зокрема, у пункті 20-му мова йшла про те, щоб

¹⁹ Гітлер, *Моя боротьба*, 320.

²⁰ Гітлер, *Моя боротьба*, 322.

дати можливість кожному здібному зразковому німцю здобути вищу освіту і таким чином досягнути відповідного становища. Держава має провести докорінну реформу всієї справи народної освіти. Навчальні плани всіх навчальних закладів повинні бути пристосовані до практичних потреб. Школа має прищеплювати дітям ідею держави вже з самого початку їхнього свідомого життя (так зване «вітчизнознавство»). Ми вимагаємо навчання за рахунок держави особливо обдарованих дітей бідних батьків незалежно від стану чи професії останніх²¹.

До нього долучався пункт 21-й про те, що

держави має турбуватися про підвищення рівня охорони здоров'я через охорону матері або дитини, заборони дитячої праці, введення в законодавчому порядку обов'язкової гімнастики та спорту з метою підвищення рівня фізичної підготовки, нарешті, через найширшу підтримку всіх спілок, які займаються фізичним вихованням молоді²².

Це було не випадково. У цей час НСДАП потребувала мобілізації «політичної піхоти», й неодноразово зверталась, через власних лідерів, саме до німецької молоді. Наприклад, у 1922 р. А. Гітлер, виступаючи на мітингу в Мюнхені, заявив:

Молода людина, яка зараз не піде туди, де врешті-решт вирішується доля її народу, хто зараз тільки вивчає філософію та сидить дома за книжками або стовбичить вдома, той не є німецьким юнаком. Я закликаю Вас: вступайте до наших штурмових загонів²³.

Мова йшла про те, що з 5 жовтня 1921 р. нацисти почали створювати власну постійну армію — згодом сумнозвісні загони штурмовиків (СА). Пропаганда нацистів враховувала вікову психологію молодіжної аудиторії, традиційно романтичні прагнення молоді, тягу до уніформи та зброї тощо. У зверненнях НСДАП до німецької молоді постійно підкреслювалося — свідомість, самостійність, рішучість. Дуже популярним був у молоді веймарської доби нацистський заклик: «Новий час, нові символи, нові люди».

Дещо згодом, у 1930 р., один із провідних ідеологів нацистської партії Альфред Розенберг відверто визнав той факт, що серед великих завдань націонал-соціалізму окремою була проблема відчуження дітей сьогоденних буржуа, селян, робітників через ідеї, які були чужими для їхніх батьків²⁴. Тому вже на початку 20-х рр. XX ст. керів-

ники нацистського руху усвідомили необхідність утворення власної оргструктури для впливу на молоде покоління Німеччини.

Для координації заходів серед підростаючого покоління в партії з лютого 1922 р. почав діяти так званий «Молодіжний відділ» НСДАП, який очолював Густав Адольф Ленк. Нова нацистська оргструктура отримала особливу назву «Юнгштурм Адольфа Гітлера» і була підпорядкована командуванню СА, із загонами яких мала однакову коричневу уніформу. Офіційне заснування нацистської молодіжної спілки відбулось 13 травня 1922 р. в Мюнхені, коли до його складу було зараховано 17 юнаків. Соціальний склад «Юнгштурму Адольфа Гітлера» був досить строкатим — охоплені націоналістичними ідеями молоді робітники, демобілізовані солдати, юні службовці, гімназисти, студенти та школярі.

Уже навесні 1922 р. А. Ленк дійшов висновку про те, що необхідно розділити спілку на фракції: 1) 14–16-річні та 2) 16–18-річні. Дещо згодом вони отримають і власні назви — «Юнгфольк» («Молодий народ») та «Гітлерюгенд» («Гітлерівська молодь»). Форми діяльності «Юнгштурму Адольфа Гітлера» також не вирізняли його серед будь-яких інших груп «фьолькіше». Серед основних форм роботи з молоддю можна виділити: проведення «патріотичних вечорів», організація дискусійних клубів, спільні (для осіб чоловічої та жіночої статі) туристичні походи по країні, спортивні заходи, рухливі ігри, участь у загальнопартійних заходах тощо. Одночасно при цьому слід враховувати той факт, що на практиці будь-яка повсякденна діяльність молодіжних осередків організації А. Ленка була повністю підконтрольною керівництву й потребам «штурмових загонів» — СА.

Як тільки хлопці з «Гітлерюгенду» почали об'єднуватися в місцеві локальні групи, їхні подружки-дівчата швидко теж почали слідувати за ними. Більшість функціонерок молодіжних жіночих організацій НСДАП були введені до націонал-соціалізму їхніми старшими братами і невдовзі почали формувати свої власні групи, які отримали назву «Гітлерівське молодіжне сестринство» — «Hitlerjugend Schwesternschaften»²⁵, або сестринські громади.

Зауважимо, що протягом 20-х рр. XX ст., за умов дії найдемократичнішої на той час в Європі Веймарської конституції 1919 р., політика ще залишалась майже виключно чоловічою справою. Листопадова революція 1918–1919 рр. ввела в повсякденний обіг у Німеччині новий політичний порядок, заснований на демократичному досвіді

²¹ Klaus, *Madchen in der Hitler-Jugend*, 14.

²² Klaus, *Madchen in der Hitler-Jugend*, 14.

²³ Adolf Hitler, *Sein Gebaren und seine Reden* (München, 1929).

²⁴ Alfred Rosenberg, "Rebellion der Jugend," *National-sozialistische Monatshefte* 1 (1930).

²⁵ Wieland Giebel, ред., «*Warum ich Nazi wurde*» — *Biogramme früher Nationalsozialisten* (Berlin: Berlin Story Verlag. Die einzigartige Sammlung des Theodore Abel, 2018).

Південної Америки та Західної Європи. Він приніс німецьким жінкам надію на збільшення індивідуальної свободи, на доступ до нових кар'єрних ресурсів, до нового «соціального ліфту» на теренах постреволюційного суспільства. Уперше в німецьких землях жінки проголосували на виборах у січні 1919 р. до Установчих Зборів молодієї республіки, а рівність жінок й чоловіків уперше була зафіксована на папері та у правовому полі у Веймарській конституції 1919 р. Безумовно, що це був велетенський прорив, адже за кайзерівської доби до 1908 р. жінкам Німеччини взагалі забороняли будь-яку політичну діяльність.

Перша світова війна, занепад монархії Гогенцоллернів та Листопадова революція відкрили німецьким жінкам політичну сферу діяльності. Протягом 20-х рр. минулого століття «залучання німецьких жінок до формування та діяльності правих рухів було мінімальним»²⁶. Це можна пояснити тим, що чоловіки не бажали відмовлятися від маскулінного домінування на політичній арені, а «жіноче питання» вважали другорядним порівняно із загальнонаціональними проблемами. Представники політичного табору «фюлькіше», до якого належали й нацисти, «спирались на “чоловічий світ поля битви, а не на жіночий світ домашнього фронту”»²⁷.

Тим часом у 1920-х рр. набагато розширився спектр політичних та індивідуальних свобод для пересічних німців і німкенів: свобода самовираження, дозвілля, мобільності, торгівлі, доступ до державної служби тощо. Проте в постреволюційному хаосі та невпевненості модернізації й веймарської демократії для консервативно налаштованих жінок саме відродження традицій і порядку ставало дедалі привабливішою перспективою. У цей час політичні суперечності зазвичай вирішували через «всевладдя» райхспрезидента (ст. 48 про надзвичайні повноваження президента, названа згодом статтею про «президентську диктатуру»). На підставі цієї статті президент мав право за допомогою збройної сили примусити будь-яку землю «виконувати обов'язки, покладені на неї Конституцією або імперським законом», а також вживати заходів у разі «серйозного порушення громадської безпеки і порядку» або загрози такого порушення. При цьому він міг повністю або частково призупинити дію статей про основні права німців або шляхом позачергових виборів.

За веймарську добу німці та німкені майже весь час перебували в атмосфері перманентних виборчих кампаній і політичного

²⁶ Венді Лауер, Фурії Гітлера. *Німецькі жінки у нацистських полях смерті*, пер. з англ. В. Іваненко (Київ: Український центр вивчення історії Голокосту, 2020), 43.

²⁷ Лауер, Фурії Гітлера, 43.

агітпропу, що зазвичай сполучала в собі масову рекламу та залякування; республіка відправляла виборців до дільниць знову і знову. Так, протягом 1919–1932 рр. до влади у країні приходила 21 урядова коаліція. Саме в «такій непевній атмосфері конфліктів, безперервних виборів, наростання інфляції, приголомшливих і захопливих модерних перспектив ставали повнолітніми жінки»²⁸, які згодом братимуть участь у роботі жіночих нацистських організацій Третього райху.

У 20-х рр. ХХ ст. НСДАП не була найбільш прийнятним варіантом для німецьких жінок, оскільки нацисти не приймали жінок до лав партії; жіночих прізвищ не було в їхніх виборчих бюлетенях; жодна жінка не входила до нацистського керівництва, А. Гітлер взагалі був неодруженим. Проте ще в 1920 р. 10,5% у лавах нацистської партії становили жінки; на перших виборах до райхстагу в 1924 р. нацисти отримали 1918 тис. голосів виборців, серед яких були й голоси жінок²⁹. До речі, щодо становища жінок у добу Веймарської Німеччини та Третього райху зауважимо, що в модерній історіографії паралельно існує дві полярні точки зору. Перша – нацизм був найбільш реакційною політичною течією, що намагалась і позбавити жінок їхніх прав, і принизити їх соціальний статус³⁰. Друга – за доби Третього райху становище німецьких жінок порівняно з веймарською добою практично не змінилось³¹. Одночасно модерні дослідження не дають відповіді на питання щодо причин голосування за НСДАП саме жіночого електорату³².

У 20-ті рр. минулого століття нацисти дозволяли німецьким жінкам марширувати в уніформі кольору «хакі»; надавати медичну допомогу постраждалим у бійках з політичними ворогами членам НСДАП («Сестри Червоної свастики»); боротись за соціальну і політичну інтеграцію жінок у національну спільноту («Жіноча Ліга битв»); працювати на виборчих дільницях, збирати кошти для потреб партії, розповсюджувати агітаційні матеріали тощо. Так, одна з ранніх активісток нацистського жіночого руху в Берліні Єрна Гюнтер згадувала, як тривало політичне пробудження жінок у нацистському русі:

²⁸ Лауер, Фурії Гітлера, 45.

²⁹ Едуард Шульц, *От Веймарской республики к Третьему рейху: Электоральная история Германии 1920-х – начала 1930-х гг.* (Москва: Ленанд, 2016), 222.

³⁰ Renate Wiggershaus, *Frauen unterm Nationalsozialismus* (Wuppertal: P. Hammer, 1984); Lisa Pine, *Nazi Family Policy, 1933–1945* (Berg Publishers, 1997).

³¹ Ute Frevert, *Women in German History: From Bourgeois Emancipation to Sexual Liberation* (Berg Publishers, 1989); Sebastian Haffner, *The Meaning of Hitler* (Harvard: Harvard University Press, 1983).

³² Шульц, *От Веймарской республики к Третьему рейху*, 46.

Жінки не могли залишатись осторонь цієї боротьби, оскільки йшлося також і про їхнє майбутнє, і про майбутнє їхніх дітей... Тоді ми почули промову першого націонал-соціалістичного доповідача. І ми слухали. Ми почали відвідувати більше зібрань. Ми почули самого фюрера... Чоловіки були на передовій боротьби. Жінки тихо виконували свій обов'язок. Багато матерів уночі тривожно прислухалися, щоб почути кроки синів, які повернулися. Багато жінок пильно вдивлялися в темряву берлінських вулиць, щоб побачити свого чоловіка або сина, який ризикував здоров'ям і життям заради боротьби з недолюдками. Багато агітаційних листівок було підготовлено для того, щоб штурмовики залишили їх у поштових скриньках. Багато безцінних годин було проведено на кухнях і в кімнатах «коричневосорочечників». Завжди збирали кошти. Нову віру проповідували з вуст до вуст. Жодне зусилля задля партії не здавалося надмірним, жоден шлях не видавався надто довгим³³.

Хоча гітлерівські молодіжні групи вже існували протягом декількох років, з 1922 р., «Гітлерюгенд» як організація була заснована офіційно тільки на з'їзді партії в 1926 р. у Веймарі (Тюрінгія). Тоді партійний з'їзд націонал-соціалістів перенесли з Мюнхена до Веймара. Річ у тім, що після звільнення А. Гітлера з в'язниці за участь у «пивному путчі» його визнали особою, що винна в державній зраді. На цій підставі фюреру заборонили виступати публічно в усій Німеччині, окрім Тюрінгії, де у ландтазі працювала міцна когорта депутатів від НСДАП. Для А. Гітлера саме Тюрінгія стала яскравим прикладом того, як можна зруйнувати систему веймарської демократії зсередини. Отже, 3–4 липня 1926 р. на другому партійному з'їзді НСДАП, за пропозицією гауляйтера Франконії Юліуса Штрейхера, молодіжна інституція партії отримала нову назву «Гітлерюгенд – Спілка німецької робітничої молоді» і була офіційно визнана єдиною молодіжною організацією НСДАП. За рекомендацією А. Гітлера лідером «Гітлерюгенду» було призначено саксонського молодіжного активіста Курта Грубера, який отримав титул «райхсюгендфюрера», посаду референта фюрера з молодіжних питань і ввійшов до складу «імперського керівництва НСДАП».

Лише в 1930 р. був заснований «Союз німецьких дівчат», що замінив «сестринські громади», що діяли інколи неузгоджено, і тільки в 1932 р. цей союз став частиною «Гітлерюгенду». В умовах конкуренції за потенційний електорат до складу «Гітлерюгенду» були включені так звані «молодіжні» підрозділи для дітей віком з 10 до 14 років: «Юнгфольк» («Молодий народ») для хлопців і «сестринські громади»

для дівчат. Метою нових складових частин «Гітлерюгенду» було «виховання расової самосвідомості молодих німців через спільну роботу, подорожі, ігри та фізичні вправи»³⁴.

Згідно з даними за 1930 р., до складу «Гітлерюгенду» входило 18 тис. осіб, які працювали в 450 місцевих організаціях у 35 округах³⁵. На той час це становило 0,2% від усієї німецької молоді. Саме тому фюрер, якому на початку 30-х рр. XX ст., як ніколи раніше, необхідна була масова підтримка виборців, пішов на кадрові зміни в керівництві «Гітлерюгенду». 30 жовтня 1931 р. «Фюлькішер Беобахтер» (Центральний друкований орган НСДАП) опублікувала наказ А. Гітлера, у якому зазначалося:

1. У рамках вищого керівництва СА заснувати нову посаду райхсюгендфюрера (райхсфюрера у справах молоді).

2. Райхсфюрер підпорядковується безпосередньо шефу штаба СА. Райхсюгендфюрером я призначаю товариша по партії Бальдур фон Шираха.

3. До сфери роботи райхсюгендфюрера належать:

- НСНСтС (Націонал-соціалістичний німецький студентський союз);

- «Гітлерюгенд»;

- НСШС (Націонал-соціалістичний шкільний союз).

4. Райхсюгендфюрер є референтом для всіх цих трьох організацій і відповідає у штабі вищого керівництва СА за всю молодіжну політику. Він несе персональну відповідальність за всі організаційні проблеми в молодіжному питанні. Його ранг дорівнює чину групенфюрера³⁶.

Таким чином, починаючи з жовтня 1931 р., Бальдур фон Ширах координує діяльність усіх молодіжних інституцій НСДАП.

Наступний, 1932 р., також стає роком досить швидкого зростання лав «Гітлерюгенду». В умовах «великої депресії» нацисти кинули в молодіжні маси нові привабливі гасла: «Роботу і хліб», «Кінець відсотковому рабству», «Рівність, право та воля», «Захопимо місця своїх старих» тощо. Саме в цей час Б. фон Ширах здійснив і організаційну перебудову нацистської молодіжної спілки. Відтепер «Гітлерюгенд» складався з 4 підрозділів: власне «Гітлерюгенд» – юнаки віком від 14 до 18 років; «Юнгфольк» – хлопці від 10 до 14 років; «Юнгемедельн» – дівчата від 10 до 14 років; «Спілка німецьких дівчат» – дівчата від 14 до 18 років. Усі складові мали чітку ієрархічну вертикальну структуру: області, округи, товариства тощо. Оновлена організація

³⁴ Martin Klaus, *Mädchen im Dritten Reich* (Köln, 1983).

³⁵ Karl-Heinz Huber, *Jugend unterm Hakenkreuz* (Frankfurt/M, 1986).

³⁶ Huber, *Jugend unterm Hakenkreuz*.

являла собою, у певному розумінні, піраміду підпорядкування. За зразок була взята звичайна бойскаутська система управління. На чолі цієї піраміди було Імперське керівництво у справах молоді НСДАП, представлене Б. фон Ширахом. Згодом воно матиме навіть окремі департаменти, чітко пов'язані з окремими сферами молодіжної політики, — освітніх справ, туризму, з питань уніформи та символіки, довійськова підготовка, фінансово-адміністративна служба тощо.

Призначення Паулем фон Гнденбургом А. Гітлера на посаду райхскандлера 30 січня 1933 р., а згодом закон «Щодо надання уряду “національної концентрації” надзвичайних повноважень» від 24 березня 1933 р. поклали край існуванню веймарської демократії. В умовах геноциду Третього райху розширилися й завдання нацистського молодіжного руху. Відтепер це було:

- виховання всієї німецької молоді згідно з ідеологією НСДАП;
- тотальна підготовка молоді до «боротьби за волю»;
- виховання майбутніх партійних кадрів.

Прорив НСДАП до важелів державної влади мав наслідком і зміну пріоритетної мети Б. фон Шираха. Уже 30 січня 1933 р. Б. фон Ширах публічно заявив про те, що «відтепер “Гітлерюгенд” прагне стати єдиною організацією німецької молоді».

Також було проголошено, що «Гітлерюгенд» бере під власний контроль всі сфери життя молодих німців: ідейно-політичні, профспілкові, соціальні, культурні, оздоровчі тощо, під гаслом «Молодь має керувати молоддю»³⁷.

Тому з початку 1933 р. в Німеччині була розгорнута пропагандистська кампанія з поглинання інших молодіжних спілок, організацій і груп «Гітлерюгендом». Нацистські заходи з реформування сталої за часів існування Веймарської республіки системи молодіжних організацій мали наслідком лавиноподібне зростання кількості членів власне «Гітлерюгенду». Якщо в 1933 р. в ньому було вже 2,3 млн., у 1934 р. — 3,6 млн., то в 1935 р. — 5,4 млн. членів³⁸. Безумовно, що керування подібною масовою структурою вимагало упорядкування внутрішньої організації нацистської молодіжної спілки. У 1933–1934 рр. Б. фон Ширах провів кампанію з реформування «Гітлерюгенду». Без змін залишилася вікова й статева структура союзу. Як і раніше, підлітки віком 10–14 років входили в «Юнгфольк»; 14–18 років — у «Гітлерюгенд»; дівчата віком 10–14

років — у «Юнгемедель»; 14–18 років — у «Спілку німецьких дівчат». Крім того, були засновані молодіжні організації, які раніше не існували взагалі. Відтепер хлопці з 6 до 10 років входили до учнівської організації «Пімф», а дівчата з 17 до 21 року — до об'єднання «Віра та краса». Під час цієї кампанії був встановлений новий територіальний розподіл «Гітлерюгенду» на регіональні, обласні, районні, комунальні та квартальні організації. Уся територія Третього райху була розподілена на 5 регіонів: південь, північ, схід, захід та центр. Кожен з цих регіонів включав у себе 6–8 земель («гебіт»). У кожній області знаходилося по декілька загонів «Гітлерюгенду», «Юнгфольку», «Юнгемеделя», «Спілки німецьких дівчат». Взагалі було 42 області і 223 загони. Кожен загін (Bann) складався з 5 підрозділів (Unterbanne), кожен підрозділ — із 3 дружин (Gefolgschaft), кожна дружина — із 3 відділень (Schar), кожне відділення — із 3 ланок (Kameradschaft). Одночасно була визначена й чисельність складових нової структури: ланка — 10–15 осіб; відділення — 40; дружина — 150; підрозділ — 600³⁹.

Прагнення лідерів «Гітлерюгенду» до монополії у сфері молодіжної політики Третього райху наštтовхнулося на протидію і конкуренцію з боку інших складових нацистського режиму. Зокрема, проти безмежного розширення повноважень «Гітлерюгенду» виступали представники міністерств науки, освіти і виховання; економіки і навіть внутрішніх справ⁴⁰. Їхня протидія трохи затримала прийняття спеціального закону щодо німецької молоді. Однак після того, як Б. фон Ширах проголосив 1936 р. «роком юної німецької нації» і розгорнув безпрецедентну агітаційну роботу серед позасоюзної молоді, а кількість членів «Гітлерюгенду» дійшла до 7 млн. осіб, ці перепони були подолані.

1 грудня 1936 р. Адольф Гітлер підписав «Закон про Гітлерюгенд», згідно з яким «Гітлерюгенд» отримав статус державної молодіжної організації. Обґрунтуванням була теза про те, що «від молоді залежить майбутнє німецького народу, а через це вся німецька молодь повинна бути підготовлена до своїх майбутніх обов'язків». Статті закону встановлювали:

1. Уся німецька молодь має вступити до «Гітлерюгенду».
2. Уся німецька молодь вдома, у школі, у «Гітлерюгенді» повинна навчатися фізично, розумово і морально в дусі націонал-соціалізму і служіння народу.

³⁷ Hans-Ulrich Thamer, *Verfügung und Gewalt. Deutschland 1933–1945* (Berlin, 1986).

³⁸ Matthias von Hellfeld, та Arno Klönne, *Die betrogene Generation Jugend in Deutschland unterm der Faschismus* (Köln: Pahl-Rugenstein, 1985).

³⁹ Hellfeld, та Klönne, *Die betrogene Generation Jugend*.

⁴⁰ Christoph Schubert-Weller, *Hitlerjugend* (München, 1993).

3. Завдання виховання всієї німецької молоді покладається на райхсгендфюрера НСДАП. У зв'язку з тим, що він є імперським керівником німецької молоді Третього райху, він має статус вищого керівника з резиденцією в Берліні і підпорядковується безпосередньо райхсканцлеру і фюреру Третього райху Адольфу Гітлеру⁴¹.

Відтепер «Гітлерюгенд» став єдиною молодіжною організацією, що існувала на легальних підставах. Надзвичайні повноваження у сфері молодіжної політики були передані фюрером безпосередньо Б. фон Шираху. Відбулася повна уніфікація «Гітлерюгендом» інших молодіжних рухів.

У 1932–1936 рр. під проводом Б. фон Шираха «Гітлерюгенд» у цілому успішно виконав поставлені лідером НСДАП завдання:

1. Були викоренені або асимільовані всі основні молодіжні організації Німеччини.

2. «Гітлерюгенд» став єдиною молодіжною спілкою Третього райху. Привласнені майно і функції державних установ, що працювали з молоддю за часів Веймарської Німеччини (1919–1933 рр.).

3. Створена нова організаційна структура тоталітарного типу.

Після набрання чинності «Закону про молодь» від 1 грудня 1936 р. суттєві зміни торкнулись не лише юнаків, а й дівчат. Була введена окрема «дівоча повинність», а участь дівчат у роботі «Гітлерюгенду» стала обов'язковою. Тобто офіційно ідеологічна індокринація розпочалася на теренах Третього райху з 10 років. Засоби масової інформації пропагували ідеальний тип дівчини та «жінки-соратниці» «чоловіка-борця», яка допомагає тому в усіх діяннях на благо націонал-соціалізму. Згідно з цим образом, найвище призначення дівчини — стати жінкою, народити та виховати повноцінну та здорову дитину. Це її головний внесок у боротьбу за процвітання народу.

У нацистської еліти доби Третього райху був свій погляд на жіночу естетику, за яким краса — це результат гарної фізичної форми, здорової дієти, спортивних змагань, а не косметики. Тобто німкені не мали фарбувати нігті, вищипувати брови, користуватися помадою, бути надмірно худорлявими тощо. Фюрер та його оточення засуджували косметичний бум 1920-х рр., як «єврейську комерційну вигадку для знецінення німецької жіночності, що мала призвести до перетворення німецьких жінок на повій та до загальної расової дегенерації країни»⁴².

⁴¹ "Gesetz über die Hitlerjugend vom 1 Dezember 1936," дата звернення 10 листопада, 2020, www.dhm.de/lemo/html/dokumente/hjgesetz/06.01.

⁴² Ulrike Gaida, *Zwischen Pflegen und Töten* (Berg, Mabuse Verlag, 2006).

Загальнорозвивальні фізичні вправи, фігурне катання, катання на роликах, плавання, легка атлетика, гімнастика, акробатика передусім мали на меті виховання здорової німецької жінки, здатної народити здорову дитину. Більшість дівчат із бажанням відвідували ці заняття, оскільки вони сприятливо впливали на зовнішній вигляд, поставу, надавали їм впевненості у собі. Також цьому сприяли заняття шитвом, музикою, співом, народними та балними танцями. Обов'язковими також були курси, присвячені гігієні, де дівчат навчали вмінню одягатися, зачісуватися, етикету тощо. Водночас саме там німкені знайомили з основами «охорони здоров'я» або «расової гігієни».

За доби Третього райху ЗМІ, кіно, художня література, шкільні підручники тощо змальовували євреїв підступними розпусниками, дуже небезпечними для німецьких дівчат. Тобто у сексуалізованій формі антисемітизм проникав у найбільш інтимну, емоційну сферу людських взаємовідносин. Такий варіант антисемітизму був спеціально створений для жіночого населення Третього райху.

Також багато дівчат відвідували різноманітні курси домогосподарства при «Гітлерюгенді», де їх навчали різним видам рукоділля, кулінарії, нагляду за дітьми, навичкам організації родинного бюджету, надання першої медичної допомоги тощо. Для дівчат обов'язкове «світоглядне виховання» проводилося за скороченою програмою. Однак і вони повинні були знати біографічний шлях фюрера, історію націонал-соціалістичного руху та «Гітлерюгенду», історію Німеччини. При цьому вивчалися і специфічно жіночі теми — «Роль жінки в німецькій історії», «Завдання дівчат у націонал-соціалістичній державі» тощо. Також дівчата мали складати деталізовані родинні генеалогічні дерева. Специфікою програми світоглядного виховання німецьких дівчат був ухил занять в епос, народні казки, прислів'я тощо. Незважаючи на примусовість цих курсів, багато дівчат позитивно оцінювали їхні результати. Заняття сприяли розширенню їхнього культурного рівня, зміцнювали здоров'я, допомагали підготуватися до майбутнього родинного життя.

У «Спілці німецьких дівчат», окрім різних спортивних вправ, курсів з охорони здоров'я та домогосподарства, навчали марширувати та стріляти з пневматичних рушниць, як майбутніх «патріотичних берегинь» і потенційних солдаток. Також відбувається певне насадження культу материнства. І в «Майн Кампф», і неодноразово під час публічних виступів А. Гітлер наголошував на тезі: «в його державі мати — найважливіша громадянка». Саме за добу існування Третього

райху німецькі матері отримали те, чого не мали раніше під час існування Веймарської республіки (1919–1933 pp.):

1. Безумовне суспільне визнання.
2. Велику кількість державних послуг (соціальні виплати, більше дитячих садків, краще медичне обслуговування тощо).
3. Статус зірки на церемоніях нагородження почесним Хрестом німецької матері (бронзовим, срібним, золотим) у разі народження понад чотирьох дітей.

«Ідеальна німецька жінка» мала відповідати ідеологічним принципам, які діяли в Німеччині ще задовго до диктатури А. Гітлера, а саме — принцип чотирьох «К»: Kinder, Kirche, Küche, Kleidung (діти, церква, кухня, одяг). Ідеальна жінка, на думку німців, була щиро віддана родині і поважала ручну працю. Однак за доби Другої світової війни Німеччина стала потребувати жіночої робочої сили на військових заводах та інших підприємствах. Новий ідеал жінки — трудящої в ім'я перемоги — витіснив образ домогосподарки. За допомогою «Союзу німецьких дівчат» держава маніпулювала свідомістю підростаючого покоління дівчат, формувала систему «народних цінностей», основу яких становили постулати націонал-соціалістичного світогляду, расистські та мілітаристські ідеї, антисемітизм, а також активно пропагувала ідеальний тип дівчини: це жінка-супутниця, жінка-берегиня, жінка-валькірія; помічниця свого чоловіка, яка допомагає йому в його справах на благо націонал-соціалізму. Кожній німкені в часи Третього райху для того, аби стати повноправним членом суспільства, потрібно було бути частиною жіночої організації «Гітлерюгенд».

Усе починалось у 10 років, коли дівчинка ставала частиною «Союзу дівчаток»; у віці 14 років відбувався її перехід до середньої ланки — «Союзу німецьких дівчат». У віці 17 років дівчата ставали частиною товариства «Віра та краса», а у 21 рік, коли вони ставали повнолітніми, відбувався повноцінний перехід до «Націонал-соціалістичної жіночої організації». На цьому кроці закінчувалась діяльність молодіжної жіночої організації з підготовки дівчат до дорослого життя. З цього моменту вони ставали справжніми німецькими фрау і перед ними відкривалися нові можливості, нові соціальні ліфти. На жаль, вони були частиною режиму, який спочатку свого існування був приречений до занепаду, адже сповідував антигуманні цінності, тому їхнім мріям у цій імперії не судилося здійснитися.

Bibliography

- Brandenburg, Hans-Christian. *Die Geschichte der Hitlerjugend. Wege und Irrwege einer Generation*. Köln, 1968.
- Ermakov, Aleksandr. "Sojuz nemeckih devushek v gody Vtoroj mirovoj vojny." *Jaroslavskij pedagogicheskij vestnik* 2 (2010): 89–97.
- Fest, Joachim. *Gitler: biografija*. T. 3. Perm': «Aletejja», 1993.
- Frevert, Ute. *Women in German History: From Bourgeois Emancipation to Sexual Liberation*. Berg Publishers, 1989.
- Gaida, Ulrike. *Zwischen Pflegen und Töten*. Berg, MabuseVerlag, 2006.
- Galaktionov, Jurij. "Fenomen nacional-socializma. Nereshennye problemy istorii. Vzgljad s rubezha XXI veka." *Germanija i Rossija: Sobytiya, obrazy, ljudi* 3 (2000): 91–98.
- Galaktionov, Jurij. "Osnovnye itogi izuchenija fenomena nacional-socializma k koncu XX veka." *Germanija i Rossija v XX veke: dve totalitarne diktatury, dva puti k demokratii. Tezy dopovidei uchastnykh v mizhnarodnoi nauchnoi konferentsii, prysviachenii 10-richchju obiednannia Nimechchiny, Kemerovo, 19–22 Veresnia 2000 r.*: 288–294.
- "Gesetz über die Hitlerjugend vom 1 Dezember 1936." Data zvernennia 10 Lystopada, 2020. www.dhm.de/lemo/html/dokumente/hjgestz/06.01.
- Giebel, Wieland, red. «Warum ich Nazi wurde» — *Biogramme früher Nationalsozialisten*. Berlin: Berlin Story Verlag. Die einzigartigste Sammlung des Theodore Abel, 2018.
- Gitler, Adolf. *Moja bor'ba*. Kaunas: GPO «Gintars», 1992.
- Günther, Erna. "Wir Frauen im Kampf um Deutschlands Erneuerung." *NS-Frauen Warte*, 25 Liutoho 1934 (№ 17).
- Haffner, Sebastian. *The Meaning of Hitler*. Harvard: Harvard University Press, 1983.
- Hellfeld, Matthias von, ta Arno Klönne. *Die betrogene Generation Jugend in Deutschland unterm der Faschismus*. Köln: Pahl-Rugenstein, 1985.
- Hitler, Adolf. *Sein Gebaren und seine Reden*. München, 1929.
- Huber, Karl-Heinz. *Jugend unterm Hakenkreuz*. Frankfurt/M, 1986.
- Ivanov, M., per. z anhl. *Shturm vlasti*. Moskva: TERRA, 1997.
- Kater, Michael. *Hitler youth*. Cambridge: Harvard University Press, 2004.
- Klaus, Martin. *Mädchen im Dritten Reich*. Köln, 1983.
- Klaus, Martin. *Madchen in der Hitler-Jugend. Die Erziehung zur deutschen Frau*. Köln, 1980.
- Klönne, Arno. *Jugend im Dritten Reich*. München: PapyRossa, 1995.
- Knopp, Gvido. «Deti» Gitlera. Moskva: OLMA-PRESS, 2004.
- Kormilicyn, Sergej. *III Rejh. Gitlerjugend*. Sankt-Peterburg: Neva, 2004.

Lauer, Vendi. *Furii Hitlera. Nimetski zhinky u natsystskykh poliakh smerti*. Per. z anhl. V. Ivanenko. Kyiv: Ukrainskyi tsentr vyvchennia istorii Holokostu, 2020.

Pine, Lisa. *Nazi Family Policy, 1933–1945*. Berg Publishers, 1997.

Plenkov, Oleg. *Tretij Rejh. Nacistskoe gosudarstvo*. Sankt-Peterburg: OLMA Media Grupp, 2004.

Rosenberg, Alfred. "Rebellion der Jugend." *National-sozialistische Monatshefte* 1 (1930).

Ruck, Michael. *Bibliographien zum Nationalsozialismus*. Köln, 1995.

Rüdiger, Jutta. "Interviewed by C. Haste, for her book "Nazi Women".
Spartacus Educational. Data zvernennia 10 Lystopada, 2020. <http://spartacus-educational.com/2WWgirls.htm>.

Schirach, Baldur von. *Die HitlerJugend. Idee und Gestalt*. Leipzig, 1934.

Scholtz-Klink, Gertrud. *Spartacus Educational*. Data zvernennia 10 Lystopada, 2020. <https://spartacus-educational.com/GERwomen.htm>.

Schubert-Weller, Christoph. *Hitlerjugend*. München, 1993.

Shul'c, Jeduard. *Ot Vejmarskoj respubliki k Tre'emuj reju: Jelektoral'naja istorija Germanii 1920-h – nachala 1930-h gg*. Moskva: Lenand, 2016.

Suprygina, Galina. *Molodezhnaja politika nacional-socialisticheskogo rezhima*. Tomsk: Tomskij universitet, 1993.

Thamer, Hans-Ulrich. *Verfügung und Gewalt. Deutschland 1933–1945*. Berlin, 1986.

Wiggershaus, Renate. *Frauen unterm Nationalsozialismus*. Wuppertal: P. Hammer, 1984.

Бібліографія

Brandenburg, Hans-Christian. *Die Geschichte der Hitlerjugend. Wege und Irrwege einer Generation*. Köln, 1968.

Ermakov, Aleksandr. "Sojuz nemeckih devushek v gody Vtoroj mirovoj vojny." *Jaroslavskij pedagogicheskij vestnik* 2 (2010): 89–97.

Fest, Joahim. *Gitler: biografija*. T. 3. Perm': «Aletejja», 1993.

Frevert, Ute. *Women in German History: From Bourgeois Emancipation to Sexual Liberation*. Berg Publishers, 1989.

Gaida, Ulrike. *Zwischen Pflegen und Töten*. Berg, MabuseVerlag, 2006.

Galaktionov, Jurij. "Fenomen nacional-socializma. Nereshennye problemy istorii. Vzgljad s rubezha XXI veka." *Germanija i Rossija: Sobytiya, obrazy, ljudi* 3 (2000): 91–98.

Galaktionov, Jurij. "Osnovnye itogi izuchenija fenomena nacional-socializma k koncu XX veka." *Germanija i Rossija v XX veke: dve totalitarnye diktatury, dva puti k demokratii*. Тези доповідей учасників міжнародної

наукової конференції, присвяченій 10-річчю об'єднання Німеччини, Кемерово, 19–22 вересня 2000 р.: 288–294.

"Gesetz über die Hitlerjugend vom 1 Dezember 1936." Дата звернення 10 Листопада, 2020. www.dhm.de/lemo/html/dokumente/hjgesetz/06.01.

Giebel, Wieland, ред. «Warum ich Nazi wurde» — *Biogramme früher Nationalsozialisten*. Berlin: Berlin Story Verlag. Dieeinzigartige Sammlung desTheodore Abel, 2018.

Gitler, Adol'f. *Moja bor'ba*. Kaunas: GPO «Gintars», 1992.

Günther, Erna. "Wir Frauen im Kampf um Deutschlands Erneuerung." *NS-Frauen Warte*, 25 February 1934 (Nr. 17).

Haffner, Sebastian. *The Meaning of Hitler*. Harvard: Harvard University Press, 1983.

Hellfeld, Matthias von, and Arno Klönne. *Die betrogene Generation Jugend in Deutschland unterm der Faschismus*. Köln: Pahl-Rugenstein, 1985.

Hitler, Adolf. *Sein Gebaren und seine Reden*. München, 1929.

Huber, Karl-Heinz. *Jugend unterm Hakenkreuz*. Frankfurt/M, 1986.

Ivanov, M., пер. з англ. *Shturm vlasti*. Moskva: TERRA, 1997.

Kater, Michael. *Hitler youth*. Cambridge: Harvard University Press, 2004.

Klaus, Martin. *Mädchen im Dritten Reich*. Köln, 1983.

Klaus, Martin. *Madchen in der Hitler-Jugend. Die Erziehung zur deutschen Frau*. Koln, 1980.

Klönne, Arno. *Jugend im Dritten Reich*. München: PapyRossa, 1995.

Knopp, Gvido. «Deti» Gitlera. Moskva: OLMA-PRESS, 2004.

Kormilicyn, Sergej. *III Rejh. Gitlerjugend*. Sankt-Peterburg: Neva, 2004.

Lauer, Vendi. *Furii Hitlera. Nimetski zhinky u natsystskykh poliakh smerti*. Пер. з англ. V. Ivanenko. Kyiv: Ukrainskyi tsentr vyvchennia istorii Holokostu, 2020.

Pine, Lisa. *Nazi Family Policy, 1933–1945*. Berg Publishers, 1997.

Plenkov, Oleg. *Tretij Rejh. Nacistskoe gosudarstvo*. Sankt-Peterburg: OLMA Media Grupp, 2004.

Rosenberg, Alfred. "Rebellion der Jugend." *National-sozialistische Monatshefte* 1 (1930).

Ruck, Michael. *Bibliographien zum Nationalsozialismus*. Köln, 1995.

Rüdiger, Jutta. "Interviewed by C. Haste, for her book "Nazi Women".
Spartacus Educational. Дата звернення 10 Листопада, 2020. <http://spartacus-educational.com/2WWgirls.htm>.

Schirach, Baldur von. *Die HitlerJugend. Idee und Gestalt*. Leipzig, 1934.

Scholtz-Klink, Gertrud. *Spartacus Educational*. Дата звернення 10 Листопада, 2020. <https://spartacus-educational.com/GERwomen.htm>.

Schubert-Weller, Christoph. *Hitlerjugend*. München, 1993.

Shul'c, Jeduard. *Ot Vejmarskoj respubliki k Tre'temu rejhu: Jelektoral'naja istorija Germanii 1920-h — nachala 1930-h gg.* Moskva: Lenand, 2016.

Suprygina, Galina. *Molodezhnaja politika nacional-socialisticheskogo rezhima*. Tomsk: Tomskij universitet, 1993.

Thamer, Hans-Ulrich. *Verfügung und Gewalt. Deutschland 1933–1945*. Berlin, 1986.

Wiggershaus, Renate. *Frauen unterm Nationalsozialismus*. Wuppertal: P. Hammer, 1984.

Oleksandr Davlietov

FROM A YOUNG GIRL TO A GENUIN FRAU: STAGES OF GERMAN WOMAN FORMATION WITHIN TOTALITARIAN SOCIETY OF THE THIRD REICH (ANTI- SEMITIC ASPECT)

The aim of the article is to reveal the concept of Nazi youth education represented by Adolf Hitler in his program work, the book "Mein Kampf" ("My Struggle") which became a kind of "Nazi Bible" in the 20th century and would be embodied in everyday life in Germany during 1933–1945. The main features of the formation of national-socialist youth organisation on the territory of the Weimar Republic and the Third Reich, as well as Nazi politics regarding German girls and women, are analysed.

The First World War, the collapse of Hohenzollerns' monarchy and the November Revolution of 1918–19 resulted in the opening of political activity to German females. In the 1920s, Nazis made several permissions for women in Germany. For example, females were allowed: to march in a uniform of a khaki colour; to receive medical treatment to those who suffered after fights against political counterparts of the National Socialist German Workers' Party or the NSDAP ("Sisters of The Red Svastika"); to struggle for the social and political integration of women into the national community ("Women League of Struggle"); to work at polling stations; to promote propaganda material etc.

Besides, the NSDAP's breakthrough into the levers of state power resulted in a changing priority goal of B. von Schirach. Yet, on 30 January of 1933, Schirach publicly announced that "from that time "Hitlerjugent" aimed to become the only organisation of German youth". Moreover, according to him, "Hitlerjugent" was going to take under its personal control all spheres of life of young Germans such as ideology and politics, trade unions, social and cultural life, healthcare etc. under the slogan "Youth must rule youth".

Conclusions: *In general, during 1932–1936, under the auspices of Baldur von Schirach, "Hitlerjugent" succeeded in achieving goals set by the leader of the NSDAP which are the following: all the major German youth organisations were either eliminated or assimilated; "Hitlerjugent" became the only youth organisation of the "Third Reich"; assigned property and functions of state institutions which used to work with the youth during the Weimar Germany (1919–1933); Creation of a new organisation structure of a totalitarian form took place.*

A "perfect German woman" had to meet ideological principles, which are Four "K" principles — Kinder, Kirche, Küche, Kleidung (children, church, kitchen, clothes), and which had been relevant in Germany far before the dictatorship of Adolf Hitler. The scientific novelty: The author highlights underknown pages of the history of the NSDAP youth policy in 1922–1945, as well as reveals the main development stages of a German female in a totalitarian society of Nazi state under an anti-Semitic aspect.

Keywords: *Third Reich, Nazism, antisemitism, "Society of German Girls", "Hitlerjugent", NSDAP, policy.*

10.33124/hsuf.2020.12.03

Александр Круглов

НЕЕВРЕЙСКИЕ ЖЕРТВЫ НАЦИЗМА В КИЕВЕ В 1941–1943 гг.

Статья посвящена малоизученной проблеме, а именно проблеме нееврейских жертв в Киеве в 1941–1943 гг. Если о еврейских жертвах написано довольно много, то о жертвах нееврейских, особенно об определении их общего количества, научных исследований фактически не существует, что говорит о несомненной актуальности этой темы.

Цель данного исследования — на основании архивных документов выяснить и подытожить общую численность различных категорий жертв нацистского оккупационного режима, убитых в Киеве в 1941–1943 гг., помимо жертв Холокоста.

Под нееврейскими жертвами — гражданскими лицами, автор понимает, во-первых, заложников, «политических функционеров, саботажников и грабителей», душевнобольных, членов коммунистического подполья, украинских националистов, ромов — то есть тех лиц, которые были объектом нацистских репрессий и истреблялись по политическим и расовым причинам, и, во-вторых, тех лиц, которые стали жертвами социально-экономической политики оккупантов, особенно голода, порожденного условиями оккупации. К нееврейским жертвам следует также отнести погибших военнопленных (кроме военнопленных-евреев).

Научная новизна: В статье на основании документов из отечественных и зарубежных архивов, соответствующей научной литературы автор исследует разные категории нееврейских жертв, а также общие потери гражданского населения Киева в 1941–1943 гг.

Выводы: За два года оккупации количество жителей Киева уменьшилось примерно на 105 тыс. человек. В это число входят: около 50 тыс. человек, которые в 1942–43 гг. были отправлены на работу в Германию, более 10 тыс. жертв неевреев разных категорий, несколько тысяч умерших (в основном от голода, а также естественной смертью), несколько тысяч человек, по разным причинам переселившихся в другие населенные пункты. Остальные жертвы — примерно 38 тыс. человек — приходятся явно на евреев, большинство из которых были истреблены в конце сентября 1941 г.

Общие безвозвратные потери среди гражданского населения Киева (за исключением переселившихся в другие населенные пункты и вывезенных на работу в Германию) в 1941–1943 гг. могут достигать до

53 тыс. человек. Примерно 71–72% общих потерь приходится на евреев. Кроме того, из числа военнопленных погибли до 40 тыс. человек.

Ключевые слова: Киев, нееврейские жертвы, оккупация 1941–1943 гг., Бабий Яр, противотанковый ров.

Тема нееврейских жертв в Киеве в отличие от проблемы еврейских жертв в научной литературе фактически не исследована, что обуславливает высокую степень актуальности данного исследования, ключевые вопросы которого следует сформулировать так: можно ли утверждать, что Бабий Яр¹ является общей могилой как евреев, так и разных категорий неевреев? И если нет, то где были убиты многочисленные неевреи?

Для ответа на поставленные вопросы, по нашему мнению, необходимо выяснить следующее:

1. Кто подпадает по категорию нееврейских жертв.
2. Места расстрелов разных категорий нееврейских жертв.
3. Количественные характеристики разных категорий нееврейских жертв.
4. Соотношение между еврейскими и нееврейскими жертвами.

Под нееврейскими жертвами из числа гражданского населения мы понимаем заложников, «политических функционеров, саботажников и грабителей», душевнобольных, членов коммунистического подполья, украинских националистов, ромов. К нееврейским жертвам можно также отнести военнопленных (кроме военнопленных-евреев).

Расстрелы заложников

В октябре–ноябре 1941 г. в Киеве были расстреляны свыше 900 заложников².

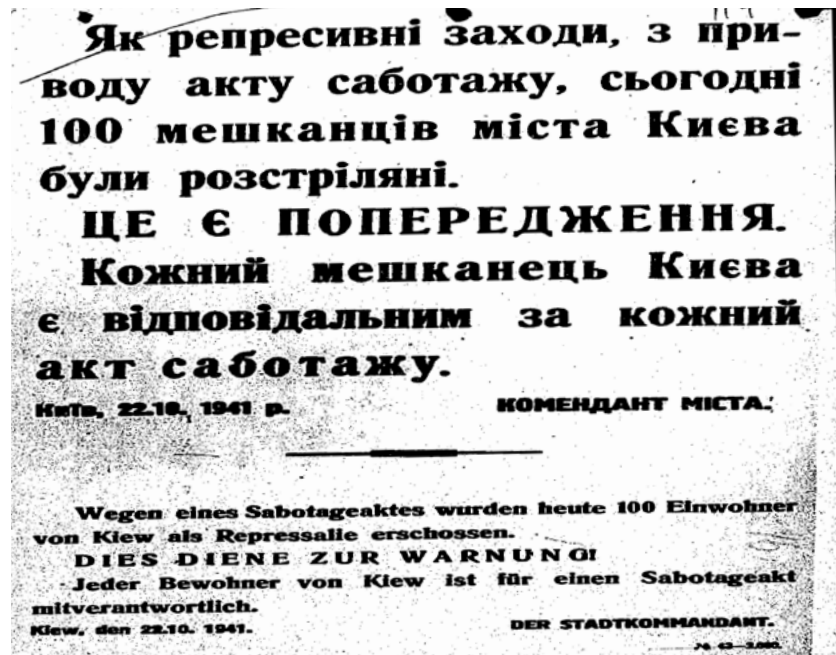
Так, 21 октября 1941 г. 304-й полицейский батальон расстрелял за саботаж 80 украинцев, «кроме того 9 женщин и 3 детей»³; последние явно были евреями. Комендант города генерал-майор Эберхард объявил 22 октября 1941 г. о расстреле в этот день за саботаж

¹ Под Бабьим Яром мы понимаем овраг как таковой, а не историческую местность той или иной площади и размеров.

² Согласно отчета 454-й охранной дивизии от 4 декабря 1941 г. о деятельности в ноябре 1941 г. в Киеве в ноябре 1941 г. были расстреляны 800 заложников (Nürnb. Dok. NOKW 2926).

³ См. дневник члена 304-го полицейского батальона Отто Мюллера, запись за 21 октября 1941 г. (Архив центрального бюро Федерального уполномоченного по документам службы государственной безопасности бывшей ГДР, MfS – HA IX/11, ZUV 78, Bd. 6, Bl. 64).

100 жителів міста⁴; по всій видимості, речі йде об одному і том же подвигу. Вероятно, саме об цьому розстрілі згадується в звіті 454-ї охоронної дивізії (відділ 1с) від 2 листопада 1941 г. за жовтень 1941 г.: «Повреждение кабеля в Киеве привело к расстрелу 92 евреев и политически подозрительных»⁵.

2 листопада 1941 г. Еберхард оголосив про розстріл в цей день 300 жителів міста в якості винагороди за піджоги і саботаж⁶.

В Ereignismeldung UdSSR № 143 від 8 грудня 1941 г. міститься інформація про розстріл оперативної командою 5 (Einsatzkommando 5/EK 5) в період з 2 по 8 листопада 1941 г. включно 414 заручників⁷. В частині, в Ereignismeldung відзначається:

⁴ Государственный архив Российской Федерации (даліе – ГАРФ), ф. 7021, оп. 65, д. 5, л. 114. Еберхард явно округлив кількість жертв.

⁵ Bundesarchiv-Militärarchiv Freiburg (даліе – BA-MA), RH 26 – 454/10.

⁶ ГАРФ, ф. 7021, оп. 65, д. 5, л. 115.

⁷ "Ereignismeldung UdSSR № 143, 8.12.1941," Bundesarchiv (даліе – BArch), B 162/442, Bl. 257–258.

ОГОЛОШЕННЯ

Випадки підпалу та саботажу, що поширюються в місті Києві примушують мене вжити рішучих заходів.

Через те сьогодні 300 мешканців міста Києва розстріляно. За кожний такий випадок підпалу або саботажу буде розстрілюватись значно більша кількість мешканців міста Києва.

Кожний мешканець зобов'язаний про всяке підозріле помічення негайно донести німецькій поліції.

Я буду за всяку ціну та усіма способами підтримувати порядок та спокій в місті Києві.

ЕБЕРГАРД

Київ, 2 листопада 1941 р. Генерал-майор та Командант міста.

ОБЪЯВЛЕНИЕ

Участвовавшие в Киеве случаи поджогов и саботажа заставляют меня прибегнуть к строжайшим мерам. Поэтому сегодня расстреляны 300 жителей Киева.

За каждый новый случай поджога или саботажа будет расстреляно значительно большее количество жителей Киева.

Каждый житель Киева обязан о каждом подозрительном случае немедленно сообщать немецкой полиции.

Я буду поддерживать порядок и спокойствие в Киеве всеми мерами и при всех обстоятельствах.

Киев, 2-го ноября 1941 г.

ЕБЕРГАРД

Генерал-майор и Командант города

BEKANNTMACHUNG

Die zunehmenden Fälle von Brandstiftungen und Sabotage in Kiew zwingen mich zu durchgreifenden Massnahmen.

Es wurden daher heute 300 Einwohner von Kiew erschossen. Für jeden neuen Fall von Brandstiftung oder Sabotage wird eine mehrfache Zahl erschossen werden. Jeder Einwohner hat die Pflicht, jede verdächtige Wahrnehmung der deutschen Polizei unverzüglich anzuzeigen.

Ich werde unter allen Umständen und mit allen Mitteln Ruhe und Ordnung in Kiew aufrechterhalten.

EBERHARD

Generalmajor u. Stadtkommandant

№ 104-2/41

ОГОЛОШЕННЯ

В Києві зловмисно пошкоджено засоби зв'язку (телефон, телеграф, кабель). Через те що шкідників надалі не можна було терпіти, В МІСТІ БУЛО РОЗСТРІЛЯНО 400 МУЖЧИН, що має бути пересторогою для населення.

Вимагаю ще раз про всякі підозрілі випадки негайно повідомляти німецькі війська або німецьку поліцію для того, щоб злочинці по заслугі були покарані.

ЕБЕРГАРД,

Генерал-майор та Комендант міста.

Київ 29. XI 1941.

ОБЪЯВЛЕНИЕ

В Киеве злонамеренно попорчено средства связи (телефон, телеграф, кабель). Так как вредителей нельзя было дольше терпеть, то В ГОРОДЕ БЫЛО РАССТРЕЛЯНО 400 МУЖЧИН, что должно послужить предостережением для населения.

Требую еще раз о всяких подозрительных случаях немедленно сообщать немецким войскам или немецкой полиции, для того чтобы в надлежащей мере были наказаны преступники.

ЭБЕРГАРД,

Генерал-майор и Комендант города.

Киев 29. XI 1941.

BEKANNTMACHUNG

In Kiew wurde eine Nachrichten-Anlage böswillig beschädigt. Da die Täter nicht ermittelt werden konnten, wurden 400 MÄNNER AUS KIEW ERSCOSSEN.

Ich gebe dies der Bevölkerung zur Warnung bekannt und fordere sie erneut auf, jede verdächtige Wahrnehmung den deutschen Wehrmachtstellen oder der deutschen Polizei unverzüglich zu melden, damit denselben Verbrechen verhindert werden kann.

За период с 2 ноября до 8 ноября 1941 г. включительно ЕК 5 расстреляла

15 политических функционеров,

21 саботажника и грабителя,

10 650 евреев и

414 заложников.

Расстрел заложников был произведен по согласованию с городским комендантом Киева в качестве возмездия за участвовавшие случаи поджога и саботажа. Городской комендант в возмании к населению Киева объявил о расстреле этих заложников и, между прочим, указал на то, что за каждый новый случай поджога и саботажа будет расстреляно гораздо большее количество. Далее, он обязал всех жителей немедленно доносить немецкой полиции о всяком подозрительном наблюдении.

В число убитых явно входят также заложники, о расстреле которых объявил Эберхард 2 ноября 1941 г.

29 ноября 1941 г. комендант города объявил о расстреле еще 400 мужчин в качестве возмездия за порчу средств связи⁸.

Расстрелы заложников производились не в Бабьем Яру, а скорее всего на Лукьяновском кладбище и поблизи него. Согласно документам ЧГК, на этом кладбище были расстреляны 400 человек⁹; по всей видимости, это были заложники, о которых шла речь в объявлении 29 ноября 1941 г.¹⁰ Кроме того, у ограды Лукьяновского кладбища при прокладке улицы Оранжерейной в 1965 г. были найдены останки 300 человек, расстрелянных как заложники «4 ноября 1942 г.»¹¹. До войны на этом месте был отрыт учебный окоп¹². Вероятно, заложники были расстреляны именно в этом окопе.

Расстрелы «политических функционеров, саботажников и грабителей»

Первые расстрелы лиц этой категории предприняла зондеркоманда 4а (фюрер — штандартенфюрер СС Пауль Блобель). 26–27 сентября 1941 г. эта команда в лагере для штатских пленных и военнопленных выявила и расстреляла 10 «политических комиссаров», 14 партизан

⁸ ГАРФ, ф. 7021, оп. 148, д. 60, л. 3.

⁹ См. «Отчет о работе Киевской Областной и Городской Комиссии содействия Чрезвычайной Государственной Комиссии. г. Киев, 1945 года», ГАРФ, ф. 7021, оп. 65, д. 520, л. 251.

¹⁰ О расстреле 400 заложников было сообщено в газете «Українське слово» от 2 декабря 1941 г.

¹¹ Людмила Проценко, *Історія Київського некрополя* (Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 1995), 274. Правильно — 2 ноября 1941 г., а не 4 ноября 1941 г. о расстреле 300 заложников сообщила газета «Українське слово».

¹² Татьяна Евстафьева, и Виталий Нахманович, сост., *Бабий Яр: человек, власть, история. Документы и материалы*, кн. 1, «Историческая топография. Хронология событий» (Киев, 2004), 131.

и три «еврейских партийных функционера». В Ereignismeldung UdSSR № 111 от 12 октября 1941 г.¹³ об этих казнях говорится следующее:

26 сентября полиция безопасности возобновила свою деятельность в Киеве. В этот день семь команд по допросу ЕК 4а приступили к работе в лагере для штатских пленных, в лагере для военнопленных, в еврейском лагере и в самом городе. В лагере для штатских и военнопленных были обнаружены и обстоятельно допрошены 10 политических комиссаров. По старой коммунистической тактике эти парни отрицали всякую политическую деятельность. Лишь при очной ставке со свидетелями 5 комиссаров сознались, т.е. они указали свою должность, но больше не дали никаких показаний. 27 сентября они были расстреляны. В одном случае еврейский политрук пытался спасти себя, предложив золото. Он был препровожден на свою квартиру, где из тайника под полом глубиной 50 см извлек 21 золотую монету. Еврей был расстрелян.

Далее были обнаружены 14 партизан, среди них руководящие лица. Они также оставались верными своей тактике молчания на допросах. Вновь они были разоблачены свидетельскими показаниями. В некоторых случаях было получено признание. Руководитель партизан, который призывал защищать Киев, также предпринял попытку спасти себя, предложив золото. В этом случае золотые часы и рубли были спрятаны за печкой. Все обвиняемые были расстреляны.

Были ликвидированы три еврейских функционера, которые также хотели откупиться золотом. Золото было конфисковано.

Новые казни эта команда совершила в октябре–ноябре 1941 г. В Ereignismeldung UdSSR № 132 от 12 ноября 1941 г.¹⁴ мы читаем:

В самом Киеве зондеркоманда 4а продолжала текущие расследования и аресты, которые большей частью заканчивались казнями. Речь идет почти без исключения о состоявших в К.П. ранее активных коммунистах [...].

Для подпольной работы в Киеве были оставлены 646 человек¹⁵. Из их числа в октябре 1941 г. были арестованы командой почти все члены подпольных горкома и райкомов компартии. В руки врага попали и были расстреляны 36 руководителей киевского подполья¹⁶.

¹³ "Ereignismeldung UdSSR № 111, 12.10.1941," BArch, B 162/440.

¹⁴ "Ereignismeldung UdSSR № 132, 12.11.1941," BArch, B 162/441.

¹⁵ Владимир Даниленко, "Партизанское движение и подполье Киевщины в годы II-ой мировой войны (коллекция архивных документов)," дата обращения 7 декабря, 2020, http://www.eastview.com/files/CM790955_Rus.pdf.

¹⁶ Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945 (Київ: Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 2000), 224. Согласно В. Даниленко, арестованы были около 50 человек.

С октября 1941 г. в Киеве также дислоцировалась оперативная команда 5 (Einsatzkommando 5) (фюрер — оберштурмбаннфюрер СС Август Мейер), которая производила казни в городе вплоть до своего роспуска в начале февраля 1942 г. О первых казнях этой команды в Ereignismeldung UdSSR № 119 от 20 октября 1941 г.¹⁷ говорится следующее:

1 и 2 октября 1941 г. мужчины Киева призывного возраста были зарегистрированы городской комендатурой. Для проверки данных о личности оперативная команда 5 выделила соответствующих людей. При этом в совокупности было арестовано 15 человек, в том числе 1 еврейка, 1 политрук и 13 солдат русской армии. Еврейка и политрук после обстоятельного допроса были казнены. 13 солдат были переданы полевой жандармерии для помещения в лагерь для пленных.

В последующий период эта команда расстреляла или уничтожила с помощью «душегубки» минимум 1 300 лиц вышеуказанной категории¹⁸:

дата	расстреляно			источник
	политические функционеры	саботажники и грабители	всего	
13–19.10.1941	20	21	41	Ereignismeldung UdSSR № 132, 12.11.1941
20–26.10.	36	32	68	Ereignismeldung UdSSR № 135, 19.11.1941
26.10.–01.11.	40	16	56	Там же
02–08.11.	15	21	36	Ereignismeldung UdSSR № 143, 08.12.1941
09–15.11.	57	30	87	Там же
16–22.11. (1 неделя)	?	?	мин. 50 ¹⁹	

¹⁷ "Ereignismeldung UdSSR № 119, 20.10.1941," BArch, B 162/440.

¹⁸ Следует иметь в виду, что эта команда с конца октября — начала ноября 1941 г. имела отряды в Житомире, Ровно, Виннице, Николаеве и Днепропетровске, однако подавляющее большинство жертв этой категории приходится все же на Киев.

¹⁹ Согласно показаниям от 8 сентября 1959 г. бывшего фюрера оперативной команды 5 Августа Мейера, каждую неделю в Киеве его команда расстреливала около 50 человек (BArch B 162/5224, Bl. 107).

23–30.11.	64	46	110 ²⁰	Ereignismeldung UdSSR № 156, 16.01.1942
01–07.12.	60	47	107	Там же
08.12.1941– 11.01.1942 (5 недель)	?	?	мин. 250 ²¹	
12–24.01.1942	104	75	179	Ereignismeldung UdSSR № 173, 25.2.1942
25.01.–08.02.	186	114	300	Ereignismeldung UdSSR № 177, 6.3.1942
	582	402	мин. 1284	

Расстрелы производились в противотанковом рве, туда же выбрасывались трупы из «душегубки».

В приговоре суда присяжных при земельном суде в Дюссельдорфе от 5 августа 1966 г. по делу бывших членов оперативной команды 5²² можно найти информацию о расстрелах в Киеве в октябре–декабре 1941 г. пленных, «саботажников», коммунистов. Среди «стрелков» был тогдашний криминал-ассистент из гестапо Лигниц Курт Зыпли, который с июня 1941 г. состоял в оперативной команде 5 в звании обершарфюрера СС. Когда команда дислоцировалась в Киеве, Зыпли, как значится в приговоре, в конце октября 1941 г.

был привлечен к казни 200 человек из лагеря пленных вермахта. Он и его товарищи получили задание доставить около 200 пленных из лагеря на место казни за Киевом. Там была вырыта большая массовая могила; обвиняемый Зыпли с другими членами команды должен был охранять жертвы в 100 метрах от ямы, пока они группами не были отведены на расстрел [...].

Во второй половине декабря 1941 г., незадолго до Рождества, обвиняемый Зыпли вновь участвовал в одной казни. Рано утром дня

²⁰ В том числе 26 ноября 1941 г. в Старой Дарнице, Новой Дарнице и Никольской Слободке были схвачены и расстреляны 20 коммунистов и партизан, 9 политических функционеров и 3 политрука; кроме того, были расстреляны 24 еврея. Согласно отчета 454-й охранной дивизии от 4 декабря 1941 г. о деятельности в ноябре 1941 г., в Дарнице были расстреляны 60 штатских, в том числе 24 политрука и функционера НКВД (Nürnb. Dok. NOKW 2926).

²¹ Согласно показаниям 8.9.1959 г. бывшего фюрера оперативной команды 5 Августа Мейера, каждую неделю в Киеве его команда расстреливала около 50 человек (BArch B 162/5224, Bl. 107).

²² "LG Düsseldorf, Urteil v. 05.08.1966," в *Justiz und NS-Verbrechen. Sammlung deutscher Strafurteile wegen nationalsozialistischer Tötungs- verbrechen 1945–1966*, ред. von Adelheid L. Rüter-Ehlermann и др., т. 24, № 636a (Amsterdam, 1968–1981), 524–525; BArch B 162/14211.

казни было приказано всей оперативной команде 5 построиться. Появился фюрер команды Мейер. Вначале он дал общие указания. Затем он вызвал унтерфюрера – очевидно, шписса²³, – который держал в руке список пяти членов команды. Он приказал им выйти вперед. Затем были вызваны еще пять членов команды. Все вызванные были чиновниками крипо и гестапо. Обвиняемый Зыпли [...] входил в первую пятерку [...]. Обе группы по пять членов команды поехали на двух машинах на место казни. Оно находилось в 2–3 километрах от Киева. Там были противотанковые рвы, в которых обычно производились казни заключенных тюрьмы в Киеве. Десять членов команды ехали по полевой дороге. В 15–20 метрах от этой дороги имелась широкая яма глубиной 1,7–1,8 метра. На это место также пришли Мейер и несколько других офицеров. У ямы обвиняемый Зыпли и остальные четыре первыми вызванные члены команды получили поставленные на одиночные выстрелы автоматы. Они были стрелками, пять человек другой группы были назначены подводящими. Максимум через 10 минут подъехал грузовик [...] В нем находились 25–30 предназначенных для казни мужчин в возрасте 25–40 лет. Они были забраны из тюрьмы в Киеве. Грузовик остановился на дороге, примерно в 20 метрах от ямы. Мейер приказал пяти стрелкам спрыгнуть в яму. По его указанию они стали у левой и правой стен ямы. Затем пять подводящих свели жертвы с грузовика. Каждый из них вел к яме по одному человеку. Жертвы должны были ложиться на дно ямы перед стрелками. Затем стрелок убивал лежащую перед ним жертву выстрелом в затылок. После этого к яме подвозилась следующая пятерка [...]. Каждый стрелок, в том числе обвиняемый Зыпли, убил 5–6 человек [...]. Расстрел длился 15–20 минут [...].

В 1942–1943 гг. было расстреляно или умерщвлено с помощью «душегубки» еще несколько тысяч человек этой категории. Эти акции проводились ведомством командира полиции безопасности и СД в «генеральном округе Киев» (командир – оберштурмбанн-фюрер СС Эрих Эрлингер). Главным местом расстрела или погребения трупов был противотанковый ров, а также окопы (траншеи) поблизости²⁴.

Убийство душевнобольных

К моменту оккупации Киева немецкими войсками в психиатрической больнице города оставалось около 1 500 больных²⁵. Они подлежали уничтожению на основании так называемой «расовой гигиены»,

²³ Шписс (Spieß) – старшина, ротный фельдфебель.

²⁴ Илья Левитас, «Неразгаданные тайны Бабьего Яра», в *Энциклопедия Холокоста: Еврейская энциклопедия Украины*, ред. Илья Левитас (Киев, 2000): 221–222.

²⁵ Володимир Тваринський, «Відлуння Бабиного Яру, або в чому звинувачувалися працівники Павливської психіатричної лікарні», *Из архивов ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ 1* (1994): 65.

которая предусматривала «освобождение» нации от «генетического балласта» — людей с наследственными болезнями, психическими отклонениями, отсутствием слуха и зрения, и других неполноценных с точки зрения нацистов. Начали оккупанты с отбора и расстрела душевнобольных евреев. Это произошло 18 октября 1941 г. В этот день оперативная команда 5 расстреляла 300 душевнобольных евреев. В Ereignismeldung UdSSR № 132 от 12 ноября 1941 г.²⁶ мы читаем:

Число казненных оперативной командой 5 на 20 октября 1941 г. составило в совокупности 15 110. В том числе за период с 13 октября 1941 г. до 19 октября 1941 г. было расстреляно 20 политических функционеров, 21 саботажник и грабитель и 1847 евреев. Особенно сильную душевную нагрузку у уполномоченных членов команды 5 вызвала ликвидация 18 октября 1941 г. 300 психически больных евреев из психиатрической больницы в Киеве.

В уже упоминавшемся приговоре суда присяжных при земельном суде в Дюссельдорфе от 5 августа 1966 г. по делу бывших членов оперативной команды 5 мы находим информацию еще об одном случае расстрела душевнобольных поздней осенью 1941 г., в котором принимал участие штурмман СС Оскар Егер. 31 октября 1941 г. он прибыл в Киев в составе группы, сформированной из 80 резервистов распущенного 5-го полка войск СС. Из этой группы около 40 человек, в том числе и О. Егер, были приданы оперативной команде 5. Спустя почти три недели после прибытия О. Егера в Киев, примерно во второй половине ноября 1941 г., он вместе с другими резервистами войск СС был назначен для участия в одной акции.

Около 25 членов войск СС, — значится в приговоре, — в том числе два унтершарфюрера, поехали на одном грузовике. На втором грузовике ехали члены полиции порядка. Фюрер команды Мейер и обер-лейтенант полиции порядка Шперрхакке сопровождали их на легковой машине. Выехали примерно в 9 часов утра. После поездки, которая длилась около часа, машины остановились у больницы из красного кирпича, которая находилась в парке. После того, как члены войск СС покинули машину, Мейер заявил, что в больнице находятся неизлечимо больные и помешанные, которые должны быть казнены. Задача по расстрелу больных была возложена на членов полиции порядка. Обвиняемый Егер с несколькими членами войск СС был назначен подводящим. Эта группа получила от Мейера указание из-за опасности заражения больных не касаться. Если кто-нибудь попытается бежать, его следовало отпустить. Больные выводились поодиночке украинским обслуживающим

²⁶ "Ereignismeldung UdSSR № 132, 12.11.1941," *BArch*, B 162/441, Bl. 54. По другим данным, были расстреляны 308 человек (Тваринский, "Відлуння Бабиного Яру," 66–67).

персоналом через заднюю дверь больницы. Это были мужчины и несколько женщин. Они были в больничной одежде — рубашке, штанах и тапочках. Больные производили угнетающее впечатление и, казалось, не понимали, что их ждет. У некоторых на теле и лице были сыпь и рубцы [...]. Некоторые больные что-то бормотали, другие строили гримасы. Обвиняемый Егер и его товарищи-подводящие выломали себе в кустах прутья. Ими они указывали жертвам путь к месту казни, чтобы не касаться их руками. Жертвы послушно выполняли указания. Члены СС, которые их вели, были безоружны. Из больницы дорога длиной около 150 метров вела, изгибаясь между кустами, к земляному возвышению. За кустами до места казни находилось только слабое оцепление. На возвышении была яма 5 метров длиной, 2 метра шириной и 1,2 метра глубиной. За ямой стоял фюрер команды Мейер. У ямы находился один полицейский чиновник. Он принимал больных и приказывал им раздеваться. После раздевания он предлагал жертвам лечь в яму лицом вниз. Затем другие полицейские с края ямы убивали больных выстрелами в затылок из поставленных на одиночные выстрелы автоматов [...]. Обвиняемый Егер с другим членом СС привел к яме один за другим двух больных [...] Когда Егер и его товарищ пошли назад в больницу, им встретилась телега с последними жертвами, которые не могли идти. В совокупности были расстреляны самое меньшее 25 больных. Акция длилась около часа [...].

После расстрела душевнобольных евреев в больнице на начало декабря 1941 г. еще оставалось 600–700 больных — около 500 человек к тому времени были выписаны, часть умерла от голода²⁷. 7–8 февраля 1942 г. с помощью «душегубки» было убито еще 365 больных, 29 марта 1942 г.— 90 больных и 17 октября 1942 г.— 30 больных²⁸. В общей сложности в 1941–1942 гг. разными способами было убито 785 больных. Кроме того, десятки больных умерли от голода.

Убитые душевнобольные были захоронены в ямах в Кирилловской роще близ больницы²⁹.

Расстрелы членов коммунистического подполья

В течение 1941–1943 гг. немецкие спецслужбы казнили 617 подпольщиков, среди них 129 женщин³⁰; в это количество также входят несколько десятков человек, расстрелянные осенью 1941 г.

²⁷ Тваринский, "Відлуння Бабиного Яру," 68.

²⁸ См. заявление в ЧГК группы киевских врачей от 30 ноября 1943 г. (ГАРФ, ф. 7021, оп. 65, д. 5, лл. 88–90).

²⁹ ГАРФ, ф. 7021, оп. 65, д. 5, лл. 85–92.

³⁰ *Безсмертя*, 224.

Расстрелы происходили в противотанковом рве, а также в ямах, заранее вырытых на открытой местности в районе Бабьего Яра (но не в нем самом). В случае применения «душегубки» трупы выбрасывались в противотанковый ров³¹.

Последние аресты членов коммунистического подполья были произведены в конце октября 1943 г. Тогда абвером был ликвидирован Железнодорожный райком во главе с Александром Пироговским, уцелевший после разгрома в середине 1942 г. второго подпольного горкома и формально выполнявший функции горкома. Были арестованы несколько десятков человек, в том числе сам А. Пироговский. Он был расстрелян 5 ноября 1943 г.,³² а остальные арестованные — освобождены.

В совершенно секретном «Специальном сообщении о предательстве отдельных участников Киевской подпольной партийной организации» от 15 ноября 1943 г., адресованном наркомом госбезопасности Украины Савченко Н. Хрущеву, сказано:

29 октября 1943 г. гестапо арестовало более 20 участников киевской подпольной партийной организации... Является весьма подозрительным факт освобождения в последний день эвакуации немцев (5 ноября) из-под стражи большинства арестованных участников подпольной партийной организации, несмотря на то, что они в той или иной степени признались в принадлежности к подполью...

...дальнейшие мероприятия направлены на выявление всех лиц, причастных к предательству и провалу киевской подпольной партийной организации, а также на вскрытие оставленных в нашем тылу агентуры противника из числа завербованных гестапо бывших участников партийного подполья... Не исключено, что часть освобожденных из-под стражи были завербованы и оставлены в нашем тылу с заданием внедриться в руководящие партийные и советские органы³³.

³¹ См. подробно: "Staatsanwaltschaft Karlsruhe, Anklage gegen Erich Ehrlinger u. A. v. 2.11.1960," *BArch*, B 162/2658, Bl. 197–204.

³² В 1945 г. Пироговский посмертно был удостоен звания Героя Советского Союза.

³³ Тамара Вронська, Анатолій Кентій, Сергій Кокін і др., сост., *Київ у дні нацистської навали. За документами радянських спецслужб. До 60-річчя визволення України від гітлерівських загарбників* (Київ; Львів, 2003), 400–401. После освобождения города органы НКВД выявили 1 495 коммунистов, которые остались в живых после отступления немецких войск. В результате их проверки были арестованы 20 коммунистов и 29 комсомольцев как «агенты немецких разведывательных органов и карательных органов», а также 72 коммуниста и 80 комсомольцев как «предатели Родины, участники ОУН и другой антисоветский элемент» (Отраслевой государственный архив Службы безопасности Украины (далее – ОГА СБУ), ф. 3, оп. 51 (1949), д. 2, т. 2, л. 1.

Расстрелы украинских националистов

В течение 1941–1943 гг. гестапо расстреляло предположительно 621 члена ОУН³⁴. Общее количество жертв вызывает определенные сомнения. С одной стороны, нынешний глава ОУН Богдан Червак в 2017 г. в интервью «Общественному радио» утверждал:

Сьогодні ми знаємо поіменно 459 членів ОУН [выделено — А. К.], які разом з Оленою Телігою та її чоловіком Михайлом загинули в Бабиному Яру. Ці прізвища і псевда викарбувані біля пам'ятного хреста³⁵.

С другой стороны, на плитах возле памятного креста мы находим только 62 имени:

1. Багазій Володимир, 2. Багазій Ігор, 3. Біда Роман, 4. Бондаренко Петро, 5. Будяк Юрій, 6. Винників Наталка, 7. Гупало Костянтин, 8. Дайненко, 9. Демидюк Семен, 10. Дідів Юрій, 11. Домазар Зиновій, 12. Зеленко Михайло, 13. Ігнатко Юрій, 14. Керський, 15. Кибіч Архип, 16. Кирилюк, 17. Кобрин Василь, 18. Костюк Корнелій, 19. Коцур Роман, 20. Кошик Іван, 21. Кравець, 22. Кравченко Володимир, 23. Кузьмик Василь, 24. Мовчан Валентин, 25. Назаренко, 26. Неборачко, 27. Огуй І., 28. Олійник Петро, 29. Осташек, 30. Панчук Теофіл, 31. Перевертун О., 32. Пиндуляк Созонтій, 33. Піснячевський Віктор, 34. Поліщук, 35. Рибак Василь, 36. Рогач Ганна, 37. Рогач Іван, 38. Романів, 39. Рошко Іван, 40. Сампара Д., 41. Сиченко, 42. Сіренко, 43. Суховерська Євгенія, 44. Суховерська Теодозія, 45. Суховерський Євген, 46. Суховерський Теодозій, 47. Теліга Михайло, 48. Теліга Олена, 49. Терещенко Володимир, 50. Турецький, 51. Турлик Корнелій, 52. Унгурия Микола, 53. Фодчук Роман, 54. Цимбалюк, 55. Чемеринська Одарка, 56. Чемеринський Орест, 57. Чередниченко Теодозій, 58. Шевченко Яків, 59. Шпитко Юрій, 60. Яковенко Іван, 61. Якубович Роман, 62. Якубовський Ярема.

Среди них значатся люди, которые погибли в другом месте и при других обстоятельствах. Так, Созонтій Пиндуляк (№ 32 в списке) был повешен 27 декабря 1944 г. по приговору Военной коллегии Верховного суда СССР в селе Глинск Здолбуновского района, а Роман

³⁴ Інформаційний відділ ОУН. *Втрати Організації Українських націоналістів за панування німецького імперіалізму в Україні в роках 1941–1944* ([Б.м.], 1946), 1–3; Г. Полікарпенко, *Організація Українських націоналістів під час Другої світової війни* ([Б.м.], 1951), 144–145; Леонтій Форостівський, *Київ під ворожими окупаціями* (Буєнос-Айрес: Видавництво Миколи Денисюка, 1952), 76; Василь Верига, *Втрати ОУН в часі Другої світової війни* (Торонто, 1991), 182; Кость Мельник, Олег Лашенко, і Василь Верига, ред., *На зов Києва. Український націоналізм у II світовій війні. Збірник статей, спогадів і документів* (Київ: Дніпро, 1993), 482; Сергій Кот, "Учасники підпілля ОУН (м) – жертви Бабиного Яру (1941–1943)," в *Бабин Яр: масове убивство і пам'ять про нього* (Матеріали міжнародної наукової конференції, Київ, 24–25 жовтня, 2011): 101–116.

³⁵ Цит. по: Андрій Усач, "Проблематичний мартиролог: жертви ОУН (м) у Бабиному Яру," *Україна модерна* (2017), дата обращения 7 декабря, 2020, <https://uamoderna.com/blogy/usach-andr/problematic-martyrology>.

Фодчук (№ 52 в списке) погиб на фронте 5 марта 1942 г. как переводчик в Вермахте³⁶.

Среди 62 членов ОУН — «жертв Бабьего Яра» имеются и вовсе одиозные фигуры. К ним относится, в частности, Яков Шевченко (№ 58 в списке). Осенью 1941 г. он (осужден после войны) возглавлял украинскую вспомогательную полицию в селе Кожанка Фастовского района Киевской области. 21 сентября 1941 г. он во главе подчиненных ему полицейских произвел расстрел 27 евреев села³⁷. Под номером 29 в списке значится некий Осташек. Скорее всего, имеется в виду функционер ОУН Алексей (Яков) Осташек, которого 18 августа 1945 г. особое совещание при НКВД СССР приговорило к каторжным работам³⁸ за участие в убийстве евреев в начале июля 1941 г. в селе Милиево (Черновицкая область), а на данный момент они вместе с Шевченко представлены как жертвы Бабьего Яра.

Несомненно, расстрелы членов ОУН в Киеве имели место, однако счет может идти не на сотни, а, скорее всего, на десятки. Расстрелы производились в противотанковом рве, а также в ямах, которые заранее рыли на открытой местности в районе Бабьего Яра (но не в нем самом). В случае применения «душегубки» трупы выбрасывались в противотанковый ров³⁹.

В ноябре 2013 г. после презентации в Киеве документального фильма «Бабий Яр: последние свидетели» тогдашний президент Еврейского совета Украины, президент фондов «Память Бабьего Яра» и «Память жертв фашизма в Украине» И. М. Левитас (1931–2014) сообщил о новых фактах, связанных с расстрелами членов ОУН. В частности, он рассказал, что повсеместно тиражируемая информация о том, что в Бабьем Яру расстреляли известную украинскую поэтессу Елену Телигу и других деятелей националистического подполья — миф. Также глава Еврейского совета сообщил, что все арестованные члены ОУН, включая Е. Телигу, находились в застенках гестапо на Владимирской улице, где сейчас находится здание СБУ. «Их расстреливали прямо в подвалах гестапо, а потом хоронили на Лукьяновском кладбище.

³⁶ Усач, «Проблематичний мартиролог.»

³⁷ См. подробно: «Уголовное дело № 705 по обвинению Иванченко А. Г., Малюк Ф. Ф., Николаенко В. Н., Терещенко В. Г.,» *ОГА СБУ*, арх. № 50819.

³⁸ «Уголовное дело № 5352 по обвинению Татарин Д. Г., Загул Д. М., Волошинюк Н. М., Осташек А. Г. и Киселица Д. И.,» *Архив Управления Службы безопасности Украины по Черновицкой области*, лл. 17–19.

³⁹ См. подробно: «Staatsanwaltschaft Karlsruhe, Anklage gegen Erich Ehrlinger u. A. v. 2.11.1960,» *BArch*, В 162/2658, Bl. 197–204.

Скорее всего, там и находится могила поэтессы», — отметил Левитас⁴⁰. Об этом он писал еще в 2003 г.:

Нет также ни одного доказательства, что именно здесь [в Бабьем Яру — А. К.] были расстреляны украинские патриоты во главе с О. Телигой. Крест, который там стоит, — сугубо символический, его можно было бы поставить в любом другом месте. Украинские патриоты находились в гестапо на ул. Владимирской, 33. Узников гестапо расстреливали там же в подвалах, а тела расстрелянных прятали в конце Центральной аллеи Лукьяновского кладбища. Здесь же, скорее всего, лежат и тела украинских патриотов. И поэтому целесообразно заняться поисковой работой, чтобы более точно определить место их погребения. Согласно Акту Чрезвычайной государственной комиссии от 1943 г., на Лукьяновском кладбище есть братская могила, в которой покоятся 400 человек. Наверное, среди них есть и украинские патриоты⁴¹.

Эта информация частично совпадает со свидетельством бывшего бургомистра Киева Леонтия Форостовского, который утверждал, что Елена Телига не дождалась казни, а сама перерезала себе вены в тюремной камере⁴².

Расстрелы ромов

По данным И. Левитаса, якобы уже в первые дни оккупации, еще до расстрела евреев, т.е. в 20-х числах сентября 1941 г., «за Кирилловской церковью» были расстреляны три табора куреневских ромов; при этом И. Левитас не указывает источник информации⁴³. Его утверждение расходится с воспоминаниями Л. Заворотной (во время войны жила возле Бабьего Яра), которая в 1997 г. рассказывала, что ромов расстреляли в Бабьем Яру, и она сама видела, как мимо ее дома ехали кибитки с ромами, но было это уже значительно позже расстрела евреев⁴⁴. Другой свидетель, профессор киевского лесохозяйственного института И. Житов, также показал, что ромов расстреляли «примерно месяца через два-три» после расстрела евреев,

⁴⁰ «Телига не была расстреляна в Бабьем Яру,» *The Kiev Times*, дата обращения 7 декабря, 2020, <http://thekievtimes.ua/society/271625-teliga-ne-byla-rasstrelyana-v-babem-yaru.html>.

⁴¹ Илья Левитас, «Мифы и правда о Бабьем Яре,» *Еврейский обозреватель* 15 (2003).

⁴² Форостівський, *Київ під ворожими окупаціями*, 76. Леонтий Форостовский был бургомистром Киева с февраля 1942 г. до ноября 1943 г. Он сменил Владимира Багазия, который был бургомистром города с 29 октября 1941 г. до 19 февраля 1942 г. Багазий был казнен за саботаж вместе со своим старшим сыном.

⁴³ Илья Левитас, «Неразгаданные тайны Бабьего Яра,» *Еврейские вести* 17/18 (1993).

⁴⁴ Евстафьева, и Нахманович, сост., *Бабий Яр*, 86.

т.е. в конце 1941 — начале 1942 г.⁴⁵ Согласно переписи населения, проведенной городской управой, в Киеве на 1 апреля 1942 г. еще проживало 40 ромов (13 мужчин и 27 женщин)⁴⁶. Вероятно, именно этих ромов имели в виду вышеназванные свидетели. Что касается свидетельства Л. Заворотной, то очевидцем самого расстрела она не была, а только видела ромские кибитки, проезжавшие мимо ее дома (ул. Бабий Яр, 1), а потому точно указать место расстрела она не могла. К тому же, в своих показаниях в 1967 г. и в 1980 г. она вообще не упоминала о расстреле ромского населения.

Расстрелы заключенных СД (разные категории) в Сырецком лагере

Лагерь функционировал с мая 1942 г. до сентября 1943 г. В него помещались партизаны, подпольщики, лица, подозреваемые в связях с партизанами, коммунисты, выловленные евреи, причем не только из Киева, но из других населенных пунктов Киевской и Полтавской областей. В лагере расстреливали заключенных, ставших неработоспособными, а также в качестве возмездия за побег остальных. Также имела место смертность заключенных от голода и болезней. После освобождения Киева на территории лагеря были обнаружены 6 ям, в которых были зарыты 650 трупов⁴⁷. 29 сентября 1943 г. в связи с побегом части заключенных были расстреляны свыше 300 узников лагеря, сжигавших трупы в Бабьем Яру⁴⁸. Это был последний массовый расстрел заключенных СД в Киеве.

Лагерь имел филиал в поселке Мышеловка (ныне в черте города, Голосеевский район), заключенные которого использовались на сельскохозяйственных работах. В этом филиале также применялись вышеупомянутые практики — расстрелы заключенных в связи с неработоспособностью и в качестве возмездия за побег других

⁴⁵ Центральный государственный архив высших органов государственной власти и органов государственного управления Украины (далее — ЦГАВО Украины), ф. 4620, оп. 3, д. 243а, л. 14.

⁴⁶ Государственный архив Киевской области (далее — ГАКО), ф. р-2360, оп. 12, д. 14, л. 6.

⁴⁷ См. акт Киевской областной комиссии содействия ЧГК от 27 ноября 1943 г. (Музей истории города Киева, ДК 4360).

⁴⁸ См., например, показания 12 ноября 1943 г. участника сожжения трупов в Бабьем Яру Л. Островского: «В ночь на 29 сентября нас, заключенных, находилось 180 человек, кроме того, 141 человек находился во второй землянке. Открыв ключом замок, мы через дверь начали разбегаться в разные стороны. Как только наш побег был обнаружен, по выходу из землянки и по всей территории лагеря был открыт интенсивный огонь из автоматов... Как мне известно, бежало из числа всех заключенных 12–15, остальные были убиты и ранены на месте» (ГАРФ, ф. 7021, оп. 65, д. 6, л. 6).

заключенных. После освобождения Киева на территории поселка была обнаружена одна яма, в которой находилось 18 трупов⁴⁹.

Убийства заключенных СД в августе–сентябре 1943 г.

Согласно показаниям 12 ноября 1943 г. участника сожжения трупов в Бабьем Яру Я. Стеюка, за период его работы там с 18 августа до 29 сентября 1943 г. (примерно пять недель) «по два раза в каждый понедельник и пятницу каждую неделю» в Яр приезжала «душегубка», из которой «в среднем выбрасывали 40–45 трупов удушенных людей»⁵⁰. Таким образом, в общей сложности в этот период могло быть убито с помощью «душегубки» свыше 1 тыс. человек.

Уничтожение военнопленных

В 20-х числах сентября 1941 г. в поселке Дарница (в годы войны — в 12 км от Киева, ныне — в черте города) был создан лагерь военнопленных, которым в первые три недели управляла комендатура *Dulag* 205⁵¹. В октябре 1941 г. ее сменила комендатура *Stalag* 339, которая управляла лагерем до марта 1943 г.⁵² Летом 1943 г. (до роспуска 19 июля 1943 г.) лагерем управляла комендатура *Stalag* 384⁵³.

Осенью 1941 г. в лагере находились около 40 тыс. военнопленных⁵⁴. В отчете начальника тыла группы армий «Юг» (квартирмейстерский отдел) от 30 декабря 1941 г. говорится о направлении в лагерь еще 1 348 пленных из Пирятина и окрестностей⁵⁵.

⁴⁹ Протокол осмотра могилы на территории поселка Мышеловка 13 марта 1944 г. и акт от 29 марта 1944 г. (ГАРФ, ф. 7021, оп. 65, д. 235, лл. 80–81); показания 25 марта 1944 г. свидетеля Полищук А. П. (ГАРФ, ф. 7021, оп. 65, д. 235, лл. 84–85).

⁵⁰ ГАРФ, ф. 7021, оп. 65, д. 6, л. 8.

⁵¹ "454. Sich. Division, Abt. 1a, Stand vom 25.9.1941," *National Archives and Record Administration* (USA) (далее — NARA), t. 315, roll 2216.

⁵² Georg Tessin, *Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht und Waffen-SS im Zweiten Weltkrieg 1939–1945*, bd. 9, "Die Landstreitkräfte" (Osnabrück: Biblio Verlag, 1974), 217; Gianfranco Mattiello, и Wolfgang Vogt, *Deutsche Kriegsgefangenen-und Internierten-Einrichtungen 1939–1945*, bd. 1, "Handbuch und Katalog: Lagergeschichte und Lagerzensurstempel" (Koblenz: Selbstverlag, 1986), 45.

⁵³ "Befehlshaber des Rückwärtigen Heeresgebietes Süd v. 23.7.1943," *NARA*, t. 50, roll 27, frame 1236.

⁵⁴ Распоряжение прокуратуры Баден-Баден (Германия) от 13 февраля 1973 г. по делу бывшего подполковника Герда Грунерта (с 3 августа до 12 октября 1942 г. комендант *Stalag* 339) (BArch, В 162/8437, Bl. 717).

⁵⁵ "Befehlshaber des Rückwärtigen Heeresgebietes Süd/Abt. Qu v. 30.12.1941," *NARA*, t. 501, roll 4, frame 862.

О количестве пленных в лагере в 1942–1943 гг. дает представление таблица⁵⁶:

Дата	Количество пленных
1 февраля 1942 г.	8343
1 мая	7941
1 июня	5414
1 августа	9404
1 сентября	14906
1 октября	14504
1 ноября	12454
1 декабря	10218
1 января 1943 г.	10417
1 февраля	10152
1 марта	
1 апреля	
1 мая	1791
1 июня	1610
1 августа	341

Условия содержания заключенных в лагере были такими же, как и в других лагерях для советских военнопленных. Огромная скученность на небольшой территории, отвратительная пища, отсутствие надлежащей медицинской помощи, избиения и издевательства немецкой охраны приводили к массовому голоду и болезням, что, в свою очередь, вызывало большую смертность⁵⁷.

Густав Гетрой из Львова, который был заключен в лагерь уже в октябре 1941 г. и как бывший врач был назначен в лазарет для военнопленных, вспоминал⁵⁸:

...В течение месяца я лично, а также и раненые военнопленные, находившиеся в лазарете, получали для питания один раз в сутки суп, приготовленный из мерзлого бурака, больше других продуктов питания я как врач, а также и раненые военнопленные не получали. Затем

⁵⁶ *OKW/Kriegsgef. Org. (Id), Bestand an Kriegsgefangenen im Ost- u. Südostgebiet u. in Norwegen, 1942–1944, B 162/18251 (Bestandsmeldungen Kriegsgefangenen/Of flag-Stalag).

⁵⁷ См.: «Акт о массовом истреблении военнопленных советских граждан в лагерях поселка Дарница Киевской области от 18 декабря 1943 г.», ГАРФ, ф. 7021, оп. 65, д. 235, лл. 426–50. Акт опубликован в: *Преступные цели – преступные средства. Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941–1944 гг.)* (Москва: Издательство Политической литературы, 1968), 186–192. Сохранились списки на 1 657 умерших военнопленных (ГАРФ, ф. 7021, оп. 65, д. 235).

⁵⁸ Протокол допроса в качестве свидетеля Густава Гетроя 3 декабря 1943 г. (ГАРФ, ф. 7021, оп. 65, д. 521, лл. 24–26).

начали готовить так называемую «баланду», которая приготавливалась из нечищенных картофелей, кроме того, картофель не мылся и вместе с землей закладывался в котел. В тот же картофель засыпалось немного какой-то муки и таким путем приготовленную баланду выдавали для питания один раз в сутки, и притом через день, то есть один день выдавали суп с мерзлых бураков, а на второй день – баланду. От такого питания раненые советские военнопленные истощались в лазарете и в результате в массовом порядке умирали по 100–120 в день. Вместе с тем раненые военнопленные находились в лазарете совершенно голые – без рубашек и кальсон, укутывались только одеялами, на ноги совершенно никакой обуви не выдавалось. Одновременно раненых военнопленных ложили в лазарете на голый пол без наличия какого-либо постельного белья. Созданная обстановка для раненых военнопленных в изложенном выше порядке продолжалась за период времени с 10 октября 1941 г. по март месяц 1942 г. и вызвала распространение вшивости, в результате от холода, голода и вшивости появлялась эпидемия сыпного тифа. Только за время с декабря 1941 г. по март месяц 1942 г. умерло в лазарете и в лагере советских военнопленных 50–60 тыс. человек. Все это мне лично известно из тех статистических данных, которые специально велись в лазарете. Причем в самом лазарете умерло военнопленных до 20 000 человек. Умерших закапывали в ямы по 500–1000 человек в одну яму, которые рылись вблизи лазарета на расстоянии от последнего 30–50 метров. Все эти места я лично как очевидец могу показать. Я также являюсь лично очевидцем того, что одним из методов фашистских палачей зверского издевательства в лазарете над ранеными военнопленными по указанию главврача лагеря практиковалась в лазарете физкультура, несмотря на истощения от голода, а также изнеможания от ран – всех военнопленных, кто только в состоянии был чуть ходить, в принудительном порядке заставляли заниматься физкультурой, однако все это являлось ничем иным как способом окончательного изнурения больных, что ускоряло и увеличивало смертность военнопленных.

Количество жертв лагеря также постоянно пополнялось систематически производимыми расстрелами. В сосновом лесу севернее лагеря советская комиссия по расследованию массового истребления военнопленных в лагере обнаружила в конце 1943 г. четыре ямы размером 12х6 метров каждая и одну яму размером 6х6 метров. По показаниям свидетелей и очевидцев в этих ямах с октября 1941 г. до марта 1942 г. включительно были расстреляны пленные-евреи (свыше 500 человек), а также командиры и политработники Красной Армии (около 1 500 человек), отобранные среди военнопленных как «нежелательные»⁵⁹.

⁵⁹ См. акт от 3 декабря 1943 г. (ГАРФ, ф. 7021, оп. 65, д. 521, л. 17).

С учетом количества пленных осенью 1941 г., новых поступлений в декабре 1941 г. и количества пленных на 1 февраля 1942 г. можно предположить, что в лагере с ноября 1941 г. до февраля 1942 г. погибли примерно 33 тыс. пленных. Еще несколько тысяч пленных погибли в последующее время, особенно в феврале—июне 1942 г. В общей сложности в лагере в 1941–1943 гг. могли погибнуть около 40 тыс. военнопленных⁶⁰.

Общее количество жертв-неевреев

С учетом всего вышесказанного, можно сделать вывод о том, что в общей сложности в Киеве в 1941–1943 гг. было уничтожено свыше 10 тыс. гражданских лиц — неевреев и около 40 тыс. военнопленных.

Нижеледующая таблица, составленная на основе вышеизложенных данных, дает представление о категориях нееврейских жертв (гражданские лица), их количестве и местах расстрела (уничтожения):

Категория жертв	Количество жертв	Период	Место расстрела или захоронения
Заложники	900	октябрь–ноябрь 1941 г.	Лукьяновское кладбище
Члены коммунистического подполья	617	1942–1943 гг.	Противотанковый ров и окопы близ него
Члены ОУН	[621/459 (?)] несколько десятков [58?]	1942–1943 гг.	Противотанковый ров и окопы (траншеи) близ него
Душевнобольные (неевреи)	485	1942	Кирилловская роща
Ромы	не более 40	после 1 апреля 1942 г.	Район Кирилловской церкви?
Заключенные Сырецкого лагеря	650	май 1942 г. – сентябрь 1943 г.	Территория лагеря
Заключенные лагеря Мышеловка	18	1942–1943 гг.	Территория лагеря

⁶⁰ Советская комиссия по расследованию массового истребления военнопленных в лагере, основываясь на результатах судебно-медицинских исследований извлеченных трупов, на изучении материалов следствия и принимая во внимание количественные показатели трупов в разрытых ямах-могилах, а также данные обследования участков территории массовых погребений, пришла к выводу, что в лагере в Дарнице погибли свыше 68 тыс. человек (См.: "Акт о массовом истреблении военнопленных советских граждан в лагерях поселка Дарница Киевской области от 18 декабря 1943 г.," ГАРФ, ф. 7021, оп. 65, д. 235, лл. 426-50.).

Саботажники, грабители, партизаны, агенты НКВД	приблизительно 1300	октябрь 1941 г. – начало февраля 1942 г.	Противотанковый ров и окопы (траншеи) близ него
Заключенные СД (кроме коммунистов, членов ОУН, евреев)	несколько тысяч	февраль 1942 г. – июль 1943 г.	Противотанковый ров, окопы (траншеи) близ рва
Заключенные СД (неевреи, разные категории)	более 1 тыс.?	Август – сентябрь 1943 г.	Бабий Яр как место сожжения трупов
Заключенные СД – сжигавшие трупы в Бабьем Яру	свыше 300	29 сентября 1943 г.	Бабий Яр
	свыше 10 тыс. ⁶¹	1941–1943 гг.	
Военнопленные	приблизительно 40 тыс.	1941–1943 гг.	Район лагеря военнопленных Дарница

Что касается мест расстрела или захоронения тех лиц, которых оккупанты убивали в конце 1941 г. и в 1942–1943 гг. по политическим или расовым мотивам (кроме собственно евреев), то одни советские свидетели называют противотанковый ров, другие — Бабий Яр. Относительно последних: ни один из них не указывает в своих показаниях, что он видел, как жертв заводили в сам Яр (овраг). Да они и не могли видеть само место расстрела как таковое и не стояли за спинами расстрельной команды, поскольку перед расстрелом производилось оцепление этого места в радиусе 250–300 метров. Они могли только слышать звуки выстрелов, которые доносились с определенной стороны, вполне возможно — со стороны Яра, но это не означает, что жертв расстреливали именно в самом Яру. Поэтому, по нашему мнению, под «Бабьим Яром» они понимали все-таки определенную местность, а не сам Яр. Исключением является период августа–сентября 1943 г., когда умерщвленных в «душегубке» привозили в сам Яр и там сразу сжигали.

В Германии в конце 1950-х — начале 1960-х гг. проводилось следствие по делу Эриха Эрлингера, который с февраля 1942 г. до конца

⁶¹ См. также: Alexander V. Prusin, "A Community of Violence: The SiPo/SD and Its Role in the Nazi Terror System in Generalbezirk Kiev," *Holocaust and Genocide Studies* 21 (Spring 2007, № 1): 21. Согласно А. Прусину, ЕК 5 между ноябрем 1941 г. и январем 1942 г. расстреляла в Киеве минимум 1 000 человек, ведомство Эрлингера между февралем 1942 г. и августом 1943 г. убило в Киеве примерно 4 500 человек и из примерно 10 тыс. человек, которые прошли через Сырецкий лагерь, погибли минимум 5 тыс. Таким образом, полиция безопасности с ноября 1941 г. до сентября 1943 г. истребила в Киеве более 10 тыс. человек.

августа 1943 г. был командиром полиции безопасности и СД в «генеральном округе Киев». В ходе предварительного следствия и на самом судебном процессе были допрошены несколько десятков бывших подчиненных Э. Эрлингера, в том числе те, которые входили в состав расстрельных команд⁶². Все они в качестве места расстрела указывали противотанковый ров или местность на северо-западе Киева; ни один не назвал местом расстрела сам Яр (овраг), т.е. никто не говорил о том, что они отводили жертв в сам овраг — если это был не противотанковый ров, то ямы для расстрела рылись на открытой местности. Эти же места расстрелов были указаны в обвинительном заключении по делу Э. Эрлингера⁶³ и в его приговоре⁶⁴.

Общее количество жертв среди гражданского населения города

На момент оккупации Киева нацистскими войсками в городе еще оставались около 405 тыс. жителей — из 930 тыс. жителей в середине 1941 г. приблизительно 200 тыс. после 22 июня 1941 г. были призваны в армию и 325 тыс. эвакуировались⁶⁵. На 1 апреля 1942 г. в Киеве было зарегистрировано 352 139 человек, в том числе 20 евреев⁶⁶. Таким образом, количество жителей города за шесть с половиной месяцев, к 1 апреля 1942 г. уменьшилось примерно на 53 тыс. человек, а с учетом вновь родившихся⁶⁷ и по разным причинам не зарегистрировавшихся, — примерно на 52 тыс. человек.

⁶² Дело Э. Эрлингера в 23 томах (См.: ВArch, В 162/2641–2662, 14150).

⁶³ Обвинительное заключение по делу Э. Эрлингера и других от 2 ноября 1960 г. (ВArch, В 162/2658).

⁶⁴ Приговор по делу Э. Эрлингера и других от 20 декабря 1961 г. (ВArch, В 162/14150).

⁶⁵ Татьяна Евстафьева, «Трагедия Бабьего Яра (1941–1945),» в *Друга світова війна і доля народів України* (Материалы Второй Всеукраинской научной конференции, Киев, октябрь 30–31, 2006): 278; Дмитро Малаков, «Київ у перші дні окупації (19–28 вересня 1941 року),» в *Бабин Яр: масове убивство і пам'ять про нього* (Материалы международной научной конференции, Киев, октябрь 24–25, 2011): 157–158. Количество оставшихся жителей в 400 тыс. также оценивал в своём отчете от 2 октября 1941 г. советник военной администрации из 454-й охранной дивизии фон Фрорейх (ВА-МА, RH 26–454/28).

⁶⁶ Форостівський, *Київ під ворожими окупаціями*, 45–46; Татьяна Пастушенко, *Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942–1953)* (Київ, 2009), 41 (ГАКО, ф. р-2356, оп. 15, д. 18а, л. 21).

⁶⁷ Согласно отчету командира полиции безопасности и СД (отдел III–СД) в «Генеральном округе Киев» за март 1942 г., с сентября 1941 г. по февраль 1942 г. включительно в городе родилось 2 067 человек (ЦГАВО Украины, ф. 3676, оп. 4, д. 474, л. 564). Согласно отчету командира полиции безопасности и СД (отдел III–СД) в «Генеральном округе Киев» за апрель 1942 г., в марте 1942 г. в Киеве родились 623 человека (Любов Легасова, и др., *Київ очима ворога: дослідження, документи, свідчення* (Київ: НАН України; Інститут історії України, 2012), 182).

В это число входят:

1. Около 3 тыс. человек, которые в январе–марте 1942 г. были принудительно вывезены на работу в Германию⁶⁸.

2. 3686 человек, которые умерли (в основном, от голода) с 19 сентября 1941 г. до 1 апреля 1942 г.⁶⁹.

3. Свыше 3 тыс. неевреев (заложники, «политические функционеры, саботажники и грабители», душевнобольные-неевреи, члены ОУН), уничтоженные СД с октября 1941 г. до конца марта 1942 г.

4. Неустановленное количество жителей города, которые по разным причинам покинули Киев и переселились в другие населенные пункты.

Общее количество вышеперечисленных лиц может доходить, по нашей оценке, до 13–14 тыс. человек, а это означает, что за первые шесть с половиной месяцев оккупации в Киеве было уничтожено (преимущественно, в конце сентября 1941 г.) примерно 37 тыс. евреев.

Согласно бывшему бургомистру Киева Л. Форостовскому, на 1 июля 1943 г. в городе насчитывалось 295 639 жителей⁷⁰. По немецким данным, в сентябре 1943 г. в Киеве имелось около 300 тыс. жителей⁷¹.

Это означает, что с апреля 1942 г. по сентябрь 1943 г. количество жителей уменьшилось еще на 55 тыс. человек, а за два года оккупации

⁶⁸ Первый поезд в Германию с 1 500 работниками ушел 22 января 1942 г., второй — 18 февраля и третий — 27 февраля 1942 г. (Пастушенко, *Остарбайтери з Київщини*, 44–45). Согласно отчета хозяйственной команды Киева от 3 марта 1942 г. за февраль 1942 г., в феврале в Германию было отправлено два транспорта (1 100 человек) (ВА-МА, RW 30/128). В апреле–августе 1942 г. в Германию выехало 23 тыс. человек, в сентябре–декабре 1942 г. — 3 тыс., всего за 1942 г. — почти 29 тыс. (Пастушенко, *Остарбайтери з Київщини*, 58, 62, 83), т.е. в январе–марте 1942 г. выехали около 3 тыс. человек.

⁶⁹ Согласно отчету командира полиции безопасности и СД (отдел III–СД) в «Генеральном округе Киев» за март 1942 г., смертность в Киеве с 19 сентября 1941 г. по 28 февраля 1942 г. составила: в сентябре — 13 чел., в октябре — 58, в ноябре — 120, в декабре — 338, в январе — 773 и в феврале — 1 120, всего 2 422 человека (ЦГАВО Украины, ф. 3676, оп. 4, д. 474, л. 564). Согласно отчету командира полиции безопасности и СД (отдел III–СД) в «Генеральном округе Киев» за апрель 1942 г., в марте 1942 г. в Киеве умерли еще 1 264 чел. (681 мужчина и 583 женщины) (Легасова, и др., *Київ очима ворога*, 182).

⁷⁰ Форостівський, *Київ під ворожими окупаціями*, 52.

⁷¹ См. отчет оберквартирмейстера 4-й танковой армии (Pz. AOK 4/O.Qu.) от 1 ноября 1943 г. за октябрь 1943 г. (Nürnb. Dok. NOKW 3105). В отчете, в частности, отмечалось: «Перед началом рассредоточения Киев имел округленно 300 000 жителей, из которых в рамках рассредоточения и передислокации в тыл предприятий до 15.10.1943 г. город добровольно покинули около 100 000, в том числе 9 000 фольксдойче... По оценке городского комиссара, когда 12.10.1943 г. командующий армией отдал приказ об эвакуации всего города, в городе находилось около 200 000 человек... С 15.10. до 29.10.43 включительно из Киева по железной дороге было вывезено 19 128 человек... В колоннах беженцев с 15.10.43 до 29.10.43 из города ушли 91 900 человек. По железной дороге и в колоннах беженцев в течение 15 дней из Киева было эвакуировано 111 028 человек».

(с учетом поправки на количество родившихся и по разным причинам не зарегистрировавшихся) — примерно на 105 тыс. человек.

В это число входят:

1. Около 50 тыс. человек, которые в 1942–1943 гг. были отправлены на работу в Германию⁷²;
2. Более 10 тыс. жертв-неевреев разных категорий (см. выше);
3. Несколько тысяч умерших (в основном от голода, а также естественной смертью)⁷³;
4. Несколько тысяч человек, по разным причинам переселившихся в другие населенные пункты.

Остальные жертвы — примерно 38 тыс. человек⁷⁴ — приходятся явно на евреев, большинство которых было истреблено в конце сентября 1941 г.⁷⁵

Общие потери среди гражданского населения Киева (без переселившихся в другие населенные пункты) в 1941–1943 гг. могут достигать до 53 тыс. человек. Примерно 71–72% общих потерь приходится на евреев.

Bibliography

Berkhoff, Karel. «“Wir sollen verhungern, damit Platz für die Deutschen geschaffen wird”. Hungersnöte in den ukrainischen Städten im Zweiten Weltkrieg.» V *Deutsche Besatzung in der Sowjetunion 1941–1944*.

⁷² Пастушенко, *Остарбайтери з Київщини*, 84; Марина Шевченко, и Тетяна Пастушенко, “Вивезення цивільного населення,” в *Київ очима ворога*, 48.

⁷³ Согласно оценке Карела Беркхоффа, в Киеве в 1941–1943 гг. будто бы умерли (в основном от голода) 10 тыс. человек (Karel Berkhoff, ““Wir sollen verhungern, damit Platz für die Deutschen geschaffen wird”. Hungersnöte in den ukrainischen Städten im Zweiten Weltkrieg,” в *Deutsche Besatzung in der Sowjetunion 1941–1944. Vernichtungskrieg / Reaktionen / Erinnerung*, ред. Babette Quinkert и Jörg Morre (Paderborn: Verlag Ferdinand Schöningh, 2014): 66–67). Нам эта цифра представляется несколько завышенной.

⁷⁴ С учетом оценки умерших, которую дал Карел Беркхофф (10 тыс. человек), количество еврейских жертв может составлять 35 тыс. человек.

⁷⁵ Обоснование этой цифры также см.: Александр Круглов, “Сколько евреев было истреблено в Киеве осенью 1941 г.?” *Голокост і сучасність*. Науково-педагогічний бюлетень Українського центру вивчення історії голокосту 3–6 (2002); Александр Круглов, *Трагедия Бабьего Яра в немецких документах* (Днепропетровск: Ткума, 2011); Олександр Круглов, “Ми повинні були виконувати брудну роботу...”: Знищення євреїв Києва восени 1941 р. у світлі німецьких документів,” в *Бабин Яр: масове убивство і пам'ять про нього* (Матеріали міжнародної наукової конференції, Київ, 24–25 жовтня 2011): 117–156; Александр Круглов, *Бабий Яр: жертвы, спасители, палачи* (Днипро: Украинский институт изучения Холокоста «Ткума»; ЧП «Лира» ЛТД, 2019). Не менее 1 000 евреев-киевлян были спасены их соседями и знакомыми. На 1 января 2009 г. Еврейский Совет Украины удостоил звания «Праведник Бабьего Яра» 605 жителей города и окрестностей. Из них более 500 человек получили звание «Праведник народов мира» (Илья Левитас, “Київ,” в *Холокост на території ССРР. Енциклопедія*, гл. ред. Ілья Альтман (Москва: РОССПЭН, 2009), 405).

Vernichtungskrieg / Reaktionen / Erinnerung. Red. Babette Quinkert i Jörg Morre. Paderborn: Verlag Ferdinand Schöningh, 2014: 54–75.

Bezsmertia. Knyha Pamiati Ukrainy. 1941–1945. Kyiv: Poshukovo-vydavnyche ahentsvo «Knyha Pamiati Ukrainy», 2000.

Danilenko, Vladimir. “Partizanskoe dvizhenie i podpol'e Kievshhiny v gody II-oj mirovoj vojny (kollekcija arhivnyh dokumentov).” Data obrashhenija 7 Dekabrya, 2020. <https://docplayer.ru/26888949-Partizanskoe-dvizhenie-i-podpole-kievshchiny-v-gody-ii-oy-mirovoy-voyny-kollekciya-arhivnyh-dokumentov.html>.

Evstaf'eva, Tat'jana. “Tragedija Bab'ego Jara (1941–1945).” V *Druha svitova viina i dolia narodiv Ukrainy*. Materialy Vtoroj Vseukrainskoj nauchnoj konferencii, Kiev, Oktjabr' 30–31, 2006: 263–278.

Evstaf'va, Tat'jana, i Vitalij Nahmanovich, sost. *Babij Jar: chelovek, vlast', istorija. Dokumenty i materialy*. 5 kn. Kn. 1, “Istoricheskaja topografija. Hronologija sobytij”. Kiev: Veshtorgizdat Ukrainy, 2004.

Forostivskyi, Leontii. *Kyiv pid vorozhymy okupatsiiamy*. Buenos-Aires: Vydavnytstvo Mykoly Denysiuka, 1952.

Informatsiyni viddil OUN. Vtraty Orhanizatsii Ukrainskykh natsionalistiv za panuvannia nimetskoho imperializmu v Ukraini v rokakh 1941–1944. [B.m.], 1946.

Kot, Serhii. “Uchasnyky pidpillia OUN (m) — zhertvy Babynoho Yaru (1941–1943).” V *Babyn Yar: masove ubyvstvo i pamiat pro noho*. Materialy mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii, Kiev, 24–25 Oktjabrja, 2011.

Kruglov, Aleksandr. *Babij Jar: zhertvy, spasiteli, palachi*. Dnipro: Ukrainskij institut izuchenija Holokosta “Tkuma”; ChP “Lira” LTD, 2019.

Kruglov, Aleksandr. “Skol'ko evreev bylo istrebleno v Kieve osen'ju 1941 g.?” *Holokost i suchasnist. Naukovo-pedahohichni biuleten Ukrainskoho tsentru vyvchennia istorii Holokostu* 3–6 (2002).

Kruglov, Aleksandr. *Tragedija Bab'ego Jara v nemeckih dokumentah*. Dnepropetrovsk: Tkuma, 2011.

Kruhlov, Oleksandr. ““My povynni buli vykonuvaty brudnu robotu...”: Znyshchennia yevreiv Kyieva voseny 1941 r. u svitli nimetskykh dokumentiv.» V *Babyn Yar: masove ubyvstvo i pamiat pro noho*. Materialy mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii, Kiev, 24–25 Oktjabrja, 2011: 117–156.

Lehasova, Liubov, i dr. *Kyiv ochyma voroha: doslidzhennia, dokumenty, svidchennia*. Kyiv: NAN Ukrainy; Instytut istorii Ukrainy, Memorialnyi kompleks «Natsionalnyi muzei istorii Velykoi Vitchyznianoi viiny 1941–1945 rokiv», 2012.

Levitas, Il'ja. “Київ.” V *Holokost na territorii SSSR. Jenciklopedija*, Gl. red. Il'ja Al'tman. Moskva: ROSSPJeN, 2009.

- Levitas, Il'ja. "Mify i pravda o Bab'em Jare." *Evrejskij obozrevatel'* 15 (2003).
- Levitas, Il'ja. "Nerazgadannye tajny Bab'ego Jara." *Evrejskie vesti* 17/18 (1993).
- Levitas, Il'ja. "Nerazgadannye tajny Bab'ego Jara." V *Jenciklopedija Holokosta: Evrejskaja jenciklopedija Ukrainy*. Red. Il'ja Levitas. Kiev, 2000: 221–222.
- "LG Düsseldorf, Urteil v. 05.08.1966." V *Justiz und NS-Verbrechen. Sammlung deutscher Strafurteile wegen nationalsozialistischer Tötungsverbrechen 1945–1966*. Red. von Adelheid L. Rüter-Ehlermann i dr. Amsterdam, 1968–1981. T. 24, № 636a.
- Malakov, Dmytro. "Kyiv u pershi dni okupatsii (19–28 veresnia 1941 roku)." V *Babyn Yar: masove ubyvstvo i pamiat pro noho*. Materialy mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii, Kiev, 24–25 Oktjabrja, 2011: 157–163.
- Mattiello, Gianfranco, i Wolfgang Vogt. *Deutsche Kriegsgefangenen-und Internierten-Einrichtungen 1939–1945*. Bd. 1, "Handbuch und Katalog: Lagergeschichte und Lagerzensurstempel". Koblenz: Selbstverlag, 1986.
- Melnyk, Kost, Oleh Lashchenko, i Vasyl Veryha, red. Na zov Kyieva. Ukrainskyi natsionalizm u II svitovii viini. Zbirnyk statei, spohadiv i dokumentiv. Kyiv: Dnipro, 1993.
- Pastushenko, Tetiana. *Ostarbaitery z Kyivshchyny: verbuvannia, prymusova pratsia, repatriatsiia (1942–1953)*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy, 2009.
- Polikarpenko, H. Orhanizatsiia Ukrainskykh natsionalistiv pid chas Druhoi svitovoi viiny. [B.m.], 1951.
- Prestupnye celi – prestupnye sredstva. Dokumenty ob okkupacionnoj politike fashistskoj Germanii na territorii SSSR (1941–1944 gg.). Moskva: Izdatel'stvo Politicheskoi literatury, 1968.
- Protsenko, Liudmyla. *Istoriia Kyivskoho nekropolia*. Kyiv: Instytut ukrainskoi arkheohrafi ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho, 1995.
- Prusin, Alexander V. "A Community of Violence: The SiPo/SD and Its Role in the Nazi Terror System in Generalbezirk Kiev." *Holocaust and Genocide Studies* 21 (Spring 2007, № 1).
- "Teliga ne byla rasstreljana v Bab'em Jaru." *The Kiev Times*. Data obrashhenija 7 Dekabrja, 2020. <http://thekievtimes.ua/society/271625-teliga-ne-byala-rasstrelyana-v-babem-yaru.html>.
- Tessin, Georg. *Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht und Waffen-SS im Zweiten Weltkrieg 1939–1945*. Bd. 9, "Die Landstreitkräfte". Osnabrück: Biblio Verlag, 1974.

- Tvarynskyi, Volodymyr. "Vidlunnia Babynoho Yaru, abo v chomu zvynuvachuvalys pratsivnyky Pavlivskoi psykhiatrychnoi likarni." *Iz arhivov VUCHK-GPU-NKVD-KGB* 1 (1994): 64–69.
- Ukrainske slovo. Dekabr' 2, 1941.
- Usach, Andrii. "Problematychnyi martyroloh: zhertvy OUN (m) u Babynomu Yaru." *Ukraina moderna* (2017). Data obrashhenija 7 Dekabrja, 2020. <https://uamoderna.com/blogy/usach-andr/problematic-martyrology>.
- Veryha, Vasyl. *Vraty OUN v chasi Druhoi svitovoi viiny*. Toronto, 1991.
- Vronska, Tamara, Anatolii Kentii, Serhii Kokin, i dr., sost. Kyiv u dni natsystskoi navaly. Za dokumentamy radianskykh spetssluzhby. Do 60-richchia vyzvolennia Ukrainy vid hitlerivskykh zaharbnykiv. Kyiv; Lviv: Instytut istorii Ukrainy, Kyivska miska derzhavna administratsiia, Derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy, 2003.

Archives

- Arhiv central'nogo bjuro Federal'nogo upolnomochennogo po dokumentam sluzhby gosudarstvennoj bezopasnosti byvshej GDR*. MfS – HA IX/11, ZUV 78, bd. 6, bl. 64.
- Arhiv Upravlennia Sluzhby bezopasnosti Ukrainy po Chernovickoj oblasti*. Ugolovnoe delo № 5352.
- Bundesarchiv (BArch)*. B 162/440; 162/441, bl. 54; 162/442, bl. 257–258; 162/2641–2662; 162/5224, bl. 107; 162/8437, bl. 717; 162/14150; 162/14211; 162/18251.
- Bundesarchiv-Militärarchiv Freiburg (BA-MA)*. RH 26–454/10; 26–454/28; RW 30/128.
- Central'nyj gosudarstvennyj arhiv vysshih organov gosudarstvennoj vlasti i organov gosudarstvennogo upravlenija Ukrainy (CGAVO Ukrainy)*. F. 3676, op. 4, d. 474.
- Gosudarstvennyj arhiv Kievskoj oblasti (GAKO)*. F. r-2356, op. 15, d. 18a; r-2360, op. 12, d. 14.
- Gosudarstvennyj arhiv Rossijskoj Federacii (GARF)*. F. 7021, op. 65, d. 5, 6, 235, 520, 521; op. 148, d. 60.
- Muzej istorii goroda Kiev*. DK 4360.
- National Archives and Record Administration (USA) (NARA)*. T. 50, roll 27, frame 1236; t. 315, roll 2216; t. 501, roll 4, frame 862.
- Nürnb. Dok. NOKW* 2926, 3105.
- Otraslevoj gosudarstvennyj arhiv Sluzhby bezopasnosti Ukrainy (OGA SBU)*. F. 3, op. 51 (1949), d. 2, t. 2; ugolovnoe delo № 705, arh. № 50819.

Бібліографія

Berkhoff, Karel. «“Wir sollen verhungern, damit Platz für die Deutschen geschaffen wird”. Hungersnöte in den ukrainischen Städten im Zweiten Weltkrieg.» В *Deutsche Besatzung in der Sowjetunion 1941–1944. Vernichtungskrieg / Reaktionen / Erinnerung*. Ред. Babette Quinkert и Jörg Morre. Paderborn: Verlag Ferdinand Schöningh, 2014: 54–75.

Bezsmertia. Knyha Pamiati Ukrainy. 1941–1945. Kyiv: Poshukovo-vydavnyche ahentstvo «Knyha Pamiati Ukrainy», 2000.

Danilenko, Vladimir. “Partizanskoe dvizhenie i podpol’e Kievshhiny v gody II-oj mirovoj vojny (kollekcija arhivnyh dokumentov).” Дата обращения 7 Декабря, 2020. <https://docplayer.ru/26888949-Partizanskoe-dvizhenie-i-podpole-kievshchiny-v-gody-ii-oy-mirovoy-voyny-kollekciya-arhivnyh-dokumentov.html>.

Evstaf’eva, Tat’jana. “Tragedija Bab’ego Jara (1941–1945).” В *Druha svitova viina i dolia narodiv Ukrainy*. Материалы Второй Всеукраинской научной конференции, Киев, Октябрь 30–31, 2006: 263–278.

Evstaf’va, Tat’jana, и Vitalij Nahmanovich, сост. Babij Jar: chelovek, vlast’, istorija. Dokumenty i materialy. 5 кн. Кн. 1, “Istoricheskaja topografija. Hronologija sobytij”. Kiev: Veshtorgizdat Ukrainy, 2004.

Forostivskiy, Leontii. Kyiv pid vorozhymy okupatsiiamy. Buenos-Aires: Vydavnytstvo Mykoly Denysiuka, 1952.

Informatsiyni viddil OUN. Vtraty Orhanizatsii Ukrainykykh natsionalistiv za panuvannia nimetskohe imperializmu v Ukraini v rokakh 1941–1944. [Б.м.], 1946.

Kot, Serhii. “Uchasnyky pidpillia OUN (m) – zhertvy Babynoho Yaru (1941–1943).” В *Babyn Yar: masove ubyvstvo i pamiat pro noho*. Материалы международной научной конференции, Киев, 24–25 Октября, 2011.

Kruglov, Aleksandr. Babij Jar: zhertvy, spasiteli, palachi. Dnipro: Ukrainskij institut izuchenija Holokosta «Tkuma»; ChP «Lira» LTD, 2019.

Kruglov, Aleksandr. “Skol’ko evreev bylo istrebleno v Kieve osen’ju 1941 g.?” Holokost i suchasnist. Naukovo-pedahohichnyi biuleten Ukrainskoho tsentru vyvchennia istorii Holokostu 3–6 (2002).

Kruglov, Aleksandr. Tragedija Bab’ego Jara v nemeckih dokumentah. Dnepropetrovsk: Tkuma, 2011.

Kruhlov, Oleksandr. «“My povynni buly vykonuvaty brudnu robotu...”»: Znyshchennia yevreiv Kyieva voseny 1941 r. u svitli nimetskykh dokumentiv.» В *Babyn Yar: masove ubyvstvo i pamiat pro noho*. Материалы международной научной конференции, Киев, 24–25 Октября, 2011: 117–156.

Lehasova, Liubov, и др. Kyiv ochyma voroha: doslidzhennia, dokumenty, svidchennia. Kyiv: NAN Ukrainy; Instytut istorii Ukrainy, Memorialnyi kompleks «Natsionalnyi muzei istorii Velykoi Vitchyznianoï viiny 1941–1945 rokiv», 2012.

Levitas, Il’ja. “Kiev.” В *Holokost na territorii SSSR*. Jenciklopedija, Гл. ред. Il’ja Al’tman. Moskva: ROSSPJeN, 2009.

Levitas, Il’ja. “Mify i pravda o Bab’em Jare.” *Evrejskij obozrevatel’* 15 (2003).

Levitas, Il’ja. “Nerazgadannye tajny Bab’ego Jara.” *Evrejskie vesti* 17/18 (1993).

Levitas, Il’ja. “Nerazgadannye tajny Bab’ego Jara.” В *Jenciklopedija Holokosta: Evrejskaja jenciklopedija Ukrainy*. Ред. Il’ja Levitas. Kiev, 2000: 221–222.

“LG Düsseldorf, Urteil v. 05.08.1966.” В *Justiz und NS-Verbrechen. Sammlung deutscher Strafurteile wegen nationalsozialistischer Tötungsverbrechen 1945–1966*. Ред. von Adelheid L. Rüter-Ehlermann и др. Т. 24, № 636a. Amsterdam, 1968–1981.

Malakov, Dmytro. “Kyiv u pershi dni okupatsii (19–28 veresnia 1941 roku).” В *Babyn Yar: masove ubyvstvo i pamiat pro noho*. Материалы международной научной конференции, Киев, 24–25 Октября, 2011: 157–163.

Mattiello, Gianfranco, и Wolfgang Vogt. *Deutsche Kriegsgefangenen-und Internierten-Einrichtungen 1939–1945*. Bd. 1, “Handbuch und Katalog: Lagergeschichte und Lagerzensurstempel”. Koblenz: Selbstverlag, 1986.

Melnyk, Kost, Oleh Lashchenko, и Vasyl Veryha, ред. Na zov Kyieva. Ukrainskyi natsionalizm u II svitovii viini. Zbirnyk statei, spohadiv i dokumentiv. Kyiv: Dnipro, 1993.

Pastushenko, Tetiana. Ostarbaitery z Kyivshchyny: verbuvannia, prymusova pratsia, repatriatsiia (1942–1953). Kyiv: Instytut istorii Ukrainy, 2009.

Polikarpenko, H. Orhanizatsiia Ukrainykykh natsionalistiv pid chas Druhoi svitovoi viiny. [Б.м.], 1951.

Prestupnye celi – prestupnye sredstva. Dokumenty ob okkupacionnoj politike fashistskoj Germanii na territorii SSSR (1941–1944 gg.). Moskva: Izdatel’stvo Politicheskoi literatury, 1968.

Protsenko, Liudmyla. Istoriiia Kyivskoho nekropolia. Kyiv: Instytut ukrainskoi arkheohrafii ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho, 1995.

Prusin, Alexander V. “A Community of Violence: The SiPo/SD and Its Role in the Nazi Terror System in Generalbezirk Kiev.” *Holocaust and Genocide Studies* 21 (Spring 2007, no. 1).

“Teliga ne byla rasstreljana v Bab'em Jaru.” *The Kiev Times*. Дата обращения 7 Декабря, 2020. <http://thekievtimes.ua/society/271625-teliga-ne-byala-rasstreljana-v-babem-yaru.html>.

Tessin, Georg. *Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht und Waffen-SS im Zweiten Weltkrieg 1939–1945*. Bd. 9, “Die Landstreitkräfte”. Osnabrück: Biblio Verlag, 1974.

Tvarynskyi, Volodymyr. “Vidlunnia Babynoho Yaru, abo v chomu zvyuvachuvalys pratsivnyky Pavlivskoi psykhiatrychnoi likarni.” *Iz arhivov VUCHK-GPU-NKVD-KGB 1* (1994): 64–69.

Ukrainske slovo. Dekabr' 2, 1941.

Usach, Andrii. “Problematychnyi martyroloh: zhertvy OUN (m) u Babynomu Yaru.” *Ukraina moderna* (2017). Дата обращения 7 Декабря, 2020. <https://uamoderna.com/blogy/usach-andr/problematic-martyrology>.

Veryha, Vasyl. *Vtraty OUN v chasi Druhoi svitovoi viiny*. Toronto, 1991.

Vronska, Tamara, Anatolii Kentii, Serhii Kokin, и др., сост. *Kyiv u dni natsystskoi navy. Za dokumentamy radianskykh spetssluzhb. Do 60-richchia vyzvolennia Ukrainy vid hitlerivskykh zaharbnikiv*. Kyiv; Lviv: Instytut istorii Ukrainy, Kyivska miska derzhavna administratsiia, Derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy, 2003.

Архивы

Архив центрального бюро Федерального уполномоченного по документам службы государственной безопасности бывшей ГДР. MfS — NA IX/11, ZUV 78, bd. 6, bl. 64.

Архив Управления Службы безопасности Украины по Черновицкой области. Уголовное дело № 5352.

Bundesarchiv (BArch). В 162/440; 162/441, bl. 54; 162/442, bl. 257–258; 162/2641–2662; 162/5224, bl. 107; 162/8437, bl. 717; 162/14150; 162/14211; 162/18251.

Bundesarchiv-Militärarchiv Freiburg (BA-MA). RH 26–454/10; 26–454/28; RW 30/128.

Центральный государственный архив высших органов государственной власти и органов государственного управления Украины (ЦГАВО Украины). Ф. 3676, оп. 4, д. 474.

Государственный архив Киевской области (ТАКО). Ф. р-2356, оп. 15, д. 18а; р-2360, оп. 12, д. 14.

Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ). Ф. 7021, оп. 65, д. 5, 6, 235, 520, 521; оп. 148, д. 60.

Музей истории города Киева. ДК 4360.

National Archives and Record Administration (USA) (NARA). Т. 50, roll 27, frame 1236; т. 315, roll 2216; т. 501, roll 4, frame 862.

Nürnb. Dok. NOKW 2926, 3105.

Отраслевой государственный архив Службы безопасности Украины (ОГА СБУ). Ф. 3, оп. 51 (1949), д. 2, т. 2; уголовное дело № 705, арх. № 50819.

Aleksandr Kruglov

NON-JEWISH NAZI VICTIMS IN KIEV, 1941–1943

The article is devoted to a understudied problem, namely, the problem of non-Jewish Nazi victims in Kiev in 1941–1943. If the problem of Jewish victims is quite well covered, there is virtually no profound research about non-Jewish victims, especially concerning their total number, that indicates the undoubted relevance of this topic.

The purpose of this study is on the basis of archival documents to find out and summarize the total number of various categories of victims of the Nazi occupation regime murdered in Kiev in 1941–1943, besides Holocaust victims.

By non-Jewish victims — civilians, the author understands, firstly, hostages, “political functionaries, saboteurs and robbers”, the mentally ill, members of the communist underground, Ukrainian nationalists, Roma, — those people who were the object of Nazi repression and were exterminated for political and racial reasons, and, secondly, those persons who became victims of the socio-economic policies of the occupiers, especially the famine caused by the conditions of the occupation. Perished prisoners of war (except for Jewish prisoners of war) can also be classified as non-Jewish victims.

Scientific novelty: Based on documents from domestic and foreign archives, relevant scientific literature, the author explores different categories of non-Jewish victims, as well as the general losses of the civilian population of Kiev in 1941–1943.

Conclusions: The author comes to the conclusion that during the two years of occupation, the number of residents of Kiev has decreased by about 105,000 people. This number includes: about 50,000 people who in 1942–1943 were sent to forced works in Germany, more than 10 thousand victims of non-Jews of various categories, several thousand who died (mainly from hunger, as well as natural death), several thousand people who for various reasons moved to other settlements. The rest of the victims — about 38,000 people — are clearly Jews, most of whom were exterminated at the end of September 1941.

Total irrecoverable losses among the civilian population of Kiev (without those who moved to other settlements and were taken to work in Germany) in

1941–1943 can reach up to 53,000 people. Approximately 71–72% of total losses are accounted for by Jews. In addition, up to 40,000 people from among the prisoners of war died.

Key words: Kiev, non-Jewish victims, the occupation of 1941–1943, Babi Yar, anti-tank ditch.

ДЖЕРЕЛА

10.33124/hsuf.2020.12.04

Валентин Рибалка

АБЕРАЦІЯ ЕТНОПОЛІТИЧНИХ КООРДИНАТ У ЧАСИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ПРИКЛАД ДІТЕЙ ОКУПОВАНОГО ДНІПРОПЕТРОВСЬКА, 1941 – 1943 рр.

У фондах Державного архіву Дніпропетровської області (далі – ДАДО) зберігається значна колекція доволі цікавих джерел з історії нацистської окупації на території нашого регіону, насамперед м. Дніпропетровськ. Мова йде про роботи¹, написані учнями середніх шкіл на звільненій від гітлерівців території в перші місяці, іноді роки, після окупації.

Ці твори вже ставали об'єктом джерельних публікацій. Уперше вони з'явилися за кордоном, у Російській Федерації. «У пошуках “автентичних” свідочств про військове дитинство історики звернулися і до інших джерел, зокрема й шкільних творів. Після звільнення радянських територій у багатьох регіонах країни школярі писали твори на тему “Мої переживання під час окупації”. У 1993 р. були вперше опубліковані фрагменти з творів краснодарських школярів, а в 2015 р. – досить повна добірка творів школярів Ростова-на-Дону “про звірства фашистів у період окупації”»². А пізніше шкільні твори ставали й окремим об'єктом дослідницьких зацікавлень, наприклад, роботи О. Рожкова³.

В Україні перша публікація поодиноких творів, як фонового матеріалу до історії окупації, швидше за все, з'явилася у Дніпропетровську в 2005 р. (в окремому розділі збірника документів часів Другої

¹ Іноді в публікаціях їх називають «контрольні роботи» (наприклад, див.: О. Касьянов, упоряд., *Звитяга. Жертовність. Подвиг: до 60-річчя перемоги у Великій Вітчизняній війні. Каталог виставки* (Дніпропетровськ, 2005), 91). Або «сочинения на тему “Мои переживания во время оккупации”» (див.: Марина Рыблова, та ін. *Детство и война: культура повседневности, механизмы адаптации и практики выживания детей в условиях Великой Отечественной войны (на материалах Сталинградской битвы)* (Волгоград: Изд-во Волгоградского филиала ФГБОУ ВО РАНХиГС, 2015)). Хоча в самих текстах вони мають абсолютно функціональні заголовки, що відповідають змісту та формі уроку, на якому, власне, були написані: «робота з української мови», «классная работа» тощо (див.: Касьянов, упоряд., *Звитяга*, 92, 94).

² Рыблова, та ін. *Детство и война*, 29.

³ Рыблова, та ін. *Детство и война*, 29.

світової війни опубліковано 5 одиниць)⁴. Перша цілісна публікація великого масиву цих текстів була зроблена в 2013 р. у Харкові⁵. У 2009 р. ці твори згадуються і частково наводяться в статті черкаського історика Анжели Іржавської⁶. А у травні 2015 р. з'явилась наукова робота дослідниці з Донецької області Марії Бистої, присвячена саме цим джерелам: «“І ось скінчилися хвилини цієї мирої... тиші”»: шкільні твори про пережите в роки Великої Вітчизняної війни як історичне джерело»⁷. Два роки потому була опублікована інша стаття цієї дослідниці, побудована на аналізі дитячих шкільних робіт⁸.

Зазначені документи досить важко віднести до того чи іншого усталеного типу джерел. Це і своєрідна меморіальна записка «на замовлення» і, водночас квазімемуари, але мемуари, подібні до щоденникових записів чи листів з їх релевантною до факту фіксацією подій. Потенційно вони могли розглядатися і як джерело для радянської пропаганди. І, швидше за все, у такій якості й «замовлялись» владою.

Твори викликають інтерес і часом свого створення. Більшість з них написана менш, ніж через два місяці після звільнення міста від нацистів. Таким чином, поруч із очікуваним пропагандистським ефектом (уславлення СРСР та Червоної армії, показу нелюдськості нацистів тощо) від цих творів, на який сподівалося шкільне керівництво та радянські політично-пропагандистські органи, відчутним є і певний «живий» пульс часу. До речі, офіційні, пропагандистські очікування можливо й не справдилися, принаймні — повною мірою. Адже публікацій більш-менш великої кількості цих творів за доби війни та в перші повоєнні роки так і не відбулося. Принаймні про це невідомо загалу істориків.

Потенційні евристичні можливості зазначених джерел доволі значні. Звичайно, це не «дорослі», інформативніші документи. Здебільшого ми не отримуємо від них нових фактів, у кращому

випадку — лише фонову інформацію. Втім, твори цікаві і як самодостатнє джерело з історії гітлерівської окупації, насамперед, історії уявлень та емоцій, які часто не фіксувалися в документах та джерелах особистого походження, написаних людьми старшого віку. Вони вагомі й тим, що показують війну та окупацію крізь призму дитячого світосприйняття і дитячих емоцій. Зокрема, своєрідним «відбором сюжетів» для розповідної лінії. На їх основі ми можемо уявити, які саме події в житті авторів, їх близького та дальнього оточення виглядали значущими, обов'язковими для фіксації. Певна їх частина відкидалася як другорядне, а щось назавжди (або надовго) закарбувалося в пам'яті та пізніше буде визначати колективні історичні уявлення про війну цілого покоління, маленьких учасників тих подій. Великою мірою ці твори цікаві і для філологів, зокрема для етимологів. Ознайомившись з одним із джерел, упорядник з подивом відмітив, що відоме з 1990-х рр. «новоязне» дієслово «отжيماتъ» у сенсі «щось відбирати на свою користь» побутувало вже в 1940-х рр.

Звичайно, від цих шкільних робіт важко очікувати стовідсоткової правди (маємо на увазі те, що правдою вважав автор), адже такі джерела вже за своїм призначенням та функцією виключали приватність, що притаманна листам або щоденникам. Вони створювались для певного роду читачів із визначеним колом уявлень, поглядів та очікувань.

Навіть зіставлення різних творів, що вийшли з-під пера однолітків, мешканців одного й того ж міста (тобто людей зі спільним досвідом), іноді навіть з однієї школи (а отже, одного місця проживання), дозволяє зробити висновки. Були ті, хто розумів соціальне замовлення на написаний ними текст, але поруч із ними перебували й люди, які фіксували події саме так, як підказували їм особиста пам'ять та досвід. Не завжди, але певним чином, на це явно впливало соціальне походження, власна родинна історія (наприклад, факт перебування рідних у лавах Червоної армії, політичні симпатії, особистісний досвід спілкування з окупантами тощо). На рівні наявності у свідомості школярів радянського патріотизму позначалось і те, що Дніпропетровськ був одним із найбільш комунізованих міст України, великим індустріальним центром, в якому міцні традиції підтримки більшовицької партії були закладені ще з дореволюційних часів. Зрештою, на зміст впливав навіть вік, а від цього загальний рівень освіти і (не) здорового прагматизму, а також попереднє засвоєння «політграмотності» (особливо у дітей, які встигли «захопити» довоєнну радянську школу), усвідомлення певних агітаційно-пропагандистських

⁴ Касьянов, упоряд., *Звитяга*, 91–103.

⁵ *Війна очима дітей: 36 архів. документів* (Харків: ФОП Тарасенко; Державний архів Харківської області, 2013).

⁶ Анжела Іржавська, «Німецька окупація в історичній пам'яті східнослов'янських народів», *Вісник Черкаського університету* 160/161 (2009): 196.

⁷ Марія Бистра, «“И вот кончились минуты этой мирной... тишины”: шкільні твори про пережите в роки Великої Вітчизняної війни як історичне джерело», *Обласна наукова конференція учнівської молоді «Друга світова війна: людський вимір та уроки історії»*, дата звернення 18 жовтня, 2020, http://konferentsiya1.blogspot.com/2015/05/blog-post_32.html.

⁸ Марія Бистра, «Чекали смерть, але вона не приходила, сподівались на свободу, але її не було...»: дійсність у дитячих творах про пережите в роки Другої світової війни», *Східноєвропейський науковий вісник* 3 (2017): 67–72.

очікувань щодо змісту творів з боку «дорослих» та наявність своєрідного внутрішнього цензора. Проте останні обставини не варто абсолютизувати, а отже, відмовляти в щирості дітям, які на власні очі бачили пекельні кола окупаційного режиму. Навряд чи можна погодитися з думкою російських колег щодо ступеня заангажованості цих історичних джерел: «Ці джерела надзвичайно насичені емоційно, але сама специфіка їх жанру зумовлювала високий ступінь впливу на них офіційної пропаганди»⁹. Вірогідно, діти дійсно відчували щирі радість від приходу Червоної армії. Для них це справді було звільнення від жорстокого ворога. Звідси (чим би це не було викликано) — вдячність до своєї визволительки, Червоної армії, до власної Батьківщини, СРСР та його очільників. Саме про це писав у листі до Папи Пія XII (29–31 серпня 1942 р.) митрополит Андрей Шептицький:

Визволені німецькою армією з більшовицького ярма, ми відчули певну полегшу, яка все-таки не тривала довше, як місяць-два. Потрохи уряд встановив режим терору і корупції, насправді неймовірний, та який з дня на день стає щораз важчим та нестерпнішим. Сьогодні вся країна погоджується, що німецький режим є можливо до більшої міри, ніж більшовицький режим, злим, **майже диявольським** [виділено — *В. Р.*]¹⁰.

Зазначимо, що абсолютна, практично стовідсоткова сукупність творів, написаних маленькими мешканцями окупованого Дніпропетровська, фіксують «ненависть» — «неприязнь» до ворогів власної країни, або принаймні страшні умови існування: голод, репресії, страх, невпевненість у завтрашньому дні. А у фіналі окупації — жорстока примусова депортація перед звільненням міста.

Як виняток, можна згадати декілька творів, де їх автори, вочевидь ґрунтуючись на досвіді своїх родин і власному, оцінюють окупацію, принаймні її перший період, прихід «нової» влади в іншій тональності. Тоді на шкільних сторінках з'являються такі простодушні вислови як, наприклад, «спочатку було добре» (робота В. Арлахова), стосовно відмінності у ставленні до окупованого населення з боку військової і військово-цивільної адміністрації.

Проте навіть у прорадянських дніпропетровських спогадах трапляються речі, які по-іншому дозволяють поглянути на війну та на життя періоду окупації.

⁹ Рыблова, та ін. *Детство и война*, 29.

¹⁰ "Лист митр. Андрея Шептицького до Папи Пія XII про ситуацію в Архієпархії під час німецької окупації (1942 р., серпня 29–31, Львів)," у *Митрополит Андрей Шептицький. Життя і діяльність. Документи і матеріали 1899–1944*, т. 2, "Церква і суспільне питання", кн. 2, "Листування" (Львів: Видавництво отців василіан «Місіонер», 1998), 982.

Дослідники вже виділяли те коло питань, на які ми можемо отримати відповіді з цих доволі офіційних, але водночас щиросердних творів:

- власна трагедія, пов'язана із втратою рідних;
- трагедія радянських військовополонених;
- проблема голоду, «менка» (походи до навколишніх селищ, де обмінювались різні промислові товари на продукти);
- реквізиції продовольства, грабіж, що здійснювались окупантами;
- депортація молоді до Німеччини;
- примусова мобілізація місцевих жителів для роботи у «громадських господарствах» та на різних об'єктах;
- масова примусова евакуація населення на Захід;
- навчання дітей у «народній школі»¹¹.

М. Бистра до кола цих проблем відносить:

1. початок війни і зміни у житті;
2. входження у місто ворожих військ, початок окупації;
3. злочини окупантів і власні переживання;
4. звільнення міста і налагодження мирного життя¹².

Проте, крім усього вищепереліченого, у цих документах, найімовірніше мимовільно, лунають рядки, фрази чи окремі слова, які дають уявлення про наслідки окупації і «досягнення» ворожої щодо СРСР пропаганди.

Маємо на увазі аберацію (викривлення) етнополітичних координат у світоглядній системі дітей та підлітків, які опинились і певний час мешкали на окупованій території. Йдеться про процес заміщення у свідомості, а відповідно і в лексиконі, базових етнічних чи політичних понять, якими позначається «свій» — «чужий».

Ситуація, коли людина починала змішувати на дальній план власну і, тією чи іншою мірою, переймати, модель ідентичності, яку пропонував ворог або з нею солідаризуватися, в умовах окупації не була рідкісною, і неодноразово фіксувалась у джерелах особистого походження воєнної пори. В етнології ця стадія у зміні ідентифікації детально описана українським соціологом М. Шульгою:

На емоційному рівні відбувається зміцнення почуття нового «ми». Вживання, входження в новий ідентет відбувається за багатьма напрямками. Особистість не тільки починає переживати єдність з новим «ми», а й відчувати протистояння, протиставлення з «вони». Закріплення відповідних емоційних станів, «відпрацювання» їх різних відтінків

¹¹ *Війна очима дітей*, 7–8.

¹² Бистра, "«И вот кончились минуты этой мирной... тишины»."

відбувається за допомогою освоєння нових рольових відносин, заснованих на новому ідентиті. Відбувається свідоме вживання в новий власний образ, в своє нове «Я»¹³.

Тут можна лише посперечатись із підкресленням «усвідомленості» цього процесу. Набуття нового ідентитету (ідентитів) може набуватися і поступово, напів, або і взагалі несвідомо.

Подібна ситуація із набуттям елементів нової ідентичності чудово описана у щоденнику (розлогі уривки опубліковано у 2009 р.) Ольги, молодій мешканки Кіровоградської області (вірогідніше м. Знам'янка). Судячи з тексту, це була молода 20-річна дівчина з освіченої родини, доволі обдарована літературно. Вона добре знала німецьку мову та за доби «нового порядку» працювала вчителькою, а пізніше – перекладачкою. Вже на початку окупації Ольга мала багато друзів¹⁴ серед німецьких військовослужбовців. У минулому комсомолка, вона прекрасно розуміла політичну і військову ситуацію. Але у щоденнику почала чітко фіксувати певне зміщення етнополітичних уявлень у свідомості молодой радянської людини. Упорядники взагалі вказують, що «...чи не найцікавішою частиною щоденника є та, в якій можна місяць за місяцем відстежити переосмислення й поступову зміну національної ідентичності, котра еволюціонує, не будучи водночас конструйованою чи насаджуваною згори»¹⁵. Злам настане вже перед відступом військ Вермахту. З певних причин молода перекладачка з гітлерівцями не пішла. Хоча, вочевидь, такі пропозиції їй надходили. Ольга лишилася на території, яка (і вона це розуміє) за декілька днів знову стане радянською. Вона людина сформована за часів радянської системи, але серце дівчини – з іншими людьми і з іншою етнотериторіальною системою координат. І цей факт безкомпромісно відбивають щоденникові рядки:

Русские бегают по деревне Орловой. Снаряд упал вблизи нашей хаты. Остались последние немцы-связисты. Мне жаль расставаться и снова это слово “навсегда!” и мое последнее “auf wiedersehen!” Последнее... Нет! Это люди, с которыми связана моя судьба. Нет! Это не последнее мое

слово! Мы еще увидимся, пусть даже после войны. Но я уеду в Европу, на Запад! Там мое все! Меня зовут эти культурные люди!¹⁶.

Можна стверджувати, що подібні ситуації доволі часто траплялись (насамперед, із жіноцтвом) у випадку інтимних почуттів. Такі життєві колізії описувались ще в радянській літературі. Наприклад, у спогадах Іллі Еренбурга. Після звільнення Курська воєнний журналіст

...познакомился с девушкой, бывшей студенткой пединститута, которая, расплававшись, мне все выложила: «Я вам доверяю: ...Не знаю, было ли это с моей стороны любовью или просто увлеклась с тоски. Но он не приставал, только целовал руку. Он очень хорошо играл на рояле, говорил про чувства. Никогда раньше я не слыхала таких слов. Вот и растрогалась...»¹⁷.

Можна припускати, що особисті почуття, зокрема, кохання (помножене на західноєвропейську галантність, зовнішню культуру німців, зрештою, на можливу особистісну перевагу порівняно із знайомими радянськими однолітками-чоловіками) ставало одним із «проламів» у світоглядних настановах радянської жінки.

Проте аналогічні уявлення відбивають і «чоловічі» джерела особистого походження. Зокрема, нечисленні дніпропетровські щоденники періоду окупації. Насамперед, записи Миколи Мошкова та Сергія Шведова.

Як особистості, ці люди формувалися ще за часів Російської імперії. Обидва мали доволі непогане соціальне становище: М. Мошков – лікар, викладач; С. Шведов – службовець Катерининської залізниці. Але вони, принаймні в часі створення щоденників, вже абсолютно лояльні до радянської влади. І якщо за довоєнними записами політичні симпатії та антипатії С. Шведова чітко не прослідковуються (виняток: обережні негативні відгуки щодо антирелігійних кампаній), то зовсім інша ситуація у М. Мошкова. СРСР для останнього – «наша» країна, а «ми» – мешканці цієї країни. І не просто мешканці, а люди, які стоять на боці існуючої влади. Принаймні на такі почуття вказує запис від 21 жовтня 1929 р.:

В газете «Правда» помещена статья «Литературный гайдук». Панаит Истрати, который полтора года пробыл у нас в стране и выдавал

¹³ Николай Шульга, *Этническая самоидентификация личности* (Киев: Ин-т социологии НАН Украины, 1996), 175.

¹⁴ «Друзів» вживаємо без жодної іронії. Щоденник дає інформацію про найневинніші форми стосунків. Платонічність, і то за обопільною згодою, зникає вже перед самим відступом німецьких військ.

¹⁵ Олена Бетлій, Катерина Діса, і Юлія Кісла, «Вступні зауваження», у *Міжкультурний діалог*, т. 1, «Ідентичність» (Київ: Дух і літера, 2009), 282.

¹⁶ ««Дневник. Мысли. Детали»,» у *Міжкультурний діалог*, т. 1, «Ідентичність» (Київ: Дух і літера, 2009), 433–434.

¹⁷ Илья Эренбург, *Собрание сочинений в девяти томах*, т. 9, «Люди, годы, жизнь», кн. 4, 5, 6, «Из новых стихов» (Москва: Художественная литература, 1967), 355.

себя за пролетарского писателя, выпускает теперь за границей 3 тома против нас¹⁸.

Подібними за змістом є записи за наступні роки¹⁹. Він негативно ставиться до старовинного недруга Росії (СРСР) — Англії і схвалює передвоєнну зовнішню політику СРСР, включно з набуттям нового зовнішньополітичного союзника — нацистської Німеччини²⁰. СРСР «наш» і в перші дні війни²¹. І навіть періодично в часи окупації: «...наші літаки бомблять їх...»²², «на снігу залишився лежати убитий наповал червоноармієць»²³. Сторінки передвоєнних записів М. Мошкова свідчать, що це вже радянський «перекований» патріот. До того ж у перші місяці війни, як воєнлікари на фронт йдуть його син Борис та невістка. Велику тугу за ними М. Мошков відчував і перебуваючи в окупованому місті. У щоденнику від 31 січня 1942 р. з'явився такий запис: *На днях видел сон. Как будто я подымаюсь от Проспекта... и вдруг вижу Борю и Лелю возле остановки трамвая. Я бросился их целовать. От радости я стал плакать, и тут же проснулся весь в слезах*²⁴.

Навіть у перший період окупації він називає себе патріотом і тяжко переживає відступ військ і поразки. *9 ноября. Ничего не записывал с 14 октября, так как писать о том, что на твоих глазах происходит погребение государства, для патриота тяжело.*

Але, схоже, що вже був він патріотом не СРСР. У наступних рядках дніпропетровського лікаря обвинувачення у воєнній катастрофі лунає на адресу власне радянського керівництва: *Красная Армия воевать не хочет. Это результат 23-летнего режима*²⁵.

Однак невдовзі ми можемо спостерігати, як змінюється територіальне, етнічне та політичне самоототожнення. У М. Мошкова в щоденникових записях вже практично з перших днів та тижнів окупації займенник «наш» та похідні від нього, що використовуються в системі «свій — чужий» на позначення «свого» простору, починають вживатися щодо сукупності «чужих», ще вчорашніх ворогів. Якщо дотепер «наші» — це СРСР, РСЧА, радянський Дніпропетровськ, який

¹⁸ Геннадий Гуляев, і Нурия Бусыгина, упоряд., *Днепропетровск глазами очевидцев: 1929–1942* (Днепропетровск, 2012), 10.

¹⁹ Гуляев, і Бусыгина, упоряд., *Днепропетровск глазами очевидцев*, 34, 35, 41, 45.

²⁰ Гуляев, і Бусыгина, упоряд., *Днепропетровск глазами очевидцев*, 51, 54, 57.

²¹ Гуляев, і Бусыгина, упоряд., *Днепропетровск глазами очевидцев*, 74, 80, 81, 82, 85, 91.

²² Гуляев, і Бусыгина, упоряд., *Днепропетровск глазами очевидцев*, 96.

²³ Гуляев, і Бусыгина, упоряд., *Днепропетровск глазами очевидцев*, 116.

²⁴ Гуляев, і Бусыгина, упоряд., *Днепропетровск глазами очевидцев*, 122–123.

²⁵ Гуляев, і Бусыгина, упоряд., *Днепропетровск глазами очевидцев*, 110.

обороняє Червона армія, то потім, після захоплення правобережної частини міста і місячних боїв, що супроводжувалися авіанальотами та обстрілами, з лівобережної частини, «нашою» стає саме окупована частина обласного центру. У щоденнику за 1 вересня (а це менше тижня після захоплення центральної частини міста) знаходимо такий запис: *Из Каменки отогнали [не “нашу”, а — В. Р.] советскую артиллерию*²⁶. Або: *Все недоумевают, почему немцы не могут отогнать советские войска, которые продолжают разрушать город*²⁷.

І знову, те саме, відсторонене, не «наші», а «радянські війська»²⁸. А на початку 1942 р. в щоденникових записях часто замість «радянські війська» ми бачимо ще більш відчужене — «червоні»²⁹.

У С. Шведова подібні означення з'являються вже в записі 25 серпня 1941 р. — першого дня окупації: *Советские войска покидают город...*³⁰. Або запис наступного дня: *Орудийная пальба немцев из города и красных по городу из-за Днепра*³¹.

І подібне цитування можна продовжити.

Ці люди на відміну від чималої кількості співвітчизників не переходять на бік окупантів. Натомість багато хто з колаборантів (за різних мотивів) прагнули змінити не лише політичну, а й етнічну приналежність. Наприклад, поруч із фольксдойче, які мали власне німецьке національне коріння, з'являлися фольксдойче, які отримували цей статус за певні заслуги перед райхом. Скажімо, у довідці НКВС УРСР щодо політики гітлерівців відносно фольксдойче, складеній 28 січня 1944 р., зазначалося: «нерідко “фольксдойче” оформлювалися особи за особливі заслуги перед окупантами, які не мають жодного відношення до німецької крові»³².

Однак ці ж люди й не належали до радянських патріотів, які тією чи іншою мірою провадили боротьбу з окупантами або, бодай мовчазно, очікували повернення радянської влади.

Для них «німці» не стають «своїми». Але означення «свої» не використовується й щодо СРСР та Червоної армії, що відступає.

²⁶ Гуляев, і Бусыгина, упоряд., *Днепропетровск глазами очевидцев*, 98.

²⁷ Гуляев, і Бусыгина, упоряд., *Днепропетровск глазами очевидцев*, 101.

²⁸ Гуляев, і Бусыгина, упоряд., *Днепропетровск глазами очевидцев*, 101, 105, 107.

²⁹ Гуляев, і Бусыгина, упоряд., *Днепропетровск глазами очевидцев*, 117.

³⁰ Геннадий Гуляев, Владимир Большаков, і Нурия Бусыгина, *Днепропетровск: 1928–1947* (Днепропетровск: ПГСА, 2009), 57.

³¹ Гуляев, Большаков, і Бусыгина, *Днепропетровск*, 99.

³² Київ: війна, влада, суспільство. 1939–1945 рр.: За документами радянських спецслужб та нацистської окупаційної адміністрації (Київ: Темпора, 2014), 686.

Зазначений тип мешканців окупованих територій перебував між двома таборами. Серед цієї категорії, насамперед, були громадяни, лояльні до будь-якої влади, вже тому, що це «влада». Утративши чи втрачаючи ідентичність радянську, вони не набували (чи не встигли набути) ідентичності, яка «пропонувалась» окупаційною владою.

Подібні викривлення можна спостерігати і в низці шкільних постокупаційних робіт.

Саме тоді поруч із творами, в яких багато говориться про любов до Й. Сталіна, з пієтетом вітається повернення радянської влади і лунають слова вдячності Червоній армії за визволення, з'являються окремі твори іншого стилю. У дитячих роботах можна знайти плутані означення на адресу знакових елементів, пов'язаних з радянською соціалістичною державою. У них замість Червоної армії як збройних сил багатонаціонального СРСР фіксується вживання терміна «російські війська». І це при тому, що до війни ці діти виховувались в душі радянського інтернаціоналізму. А прищеплення першості власне російського народу масово розпочнеться лише в післявоєнний період. Іноді подібне «зіткнення» старої радянської і новоздобутої під дією гітлерівської пропаганди «окупаційної» ідентичності можна спостерігати в означеннях радянських військ як «русской освободительной армии». Щодо Червоної армії-визволительки вживається холодно-відсторонене «красные». На думку М. Бистрої, маркер «красные» є позначкою «своїх»³³. Проте, на наш погляд, це не так. У використанні такого визначення відчувається, звісно, не ворожість, але певна віддаленість, нейтральність, відстороненість. І це явний «здобуток» нацистської пропаганди. Іноді подібні, на перший погляд, взаємовиключні речі можна прочитати на сторінках одного й того ж тексту (наприклад, робота Валі Антипович).

Нижче ми публікуємо 15 шкільних творів «Що я пережив під час німецької окупації», що, на наш погляд, дають можливість уявити варіації світоглядних настанов у дніпропетровських школярів, які пережили нацистську окупацію. У тексті будуть позначені своєрідні маркери: жирним курсивом — оціночні й пейоративні вислови на адресу окупантів, позитивні вислови щодо «радянського» контенту; жирним шрифтом — слова, словосполучення та вислови, які (звісно, на нашу думку) свідчать про аберацію етнополітичних уявлень радянських школярів, набути в часи нацистської окупації.

Документи публікуються в аутентичній редакції зі збереженням авторської стилістики. Як виняток у низці творів розставлені

розділові знаки, крапки і лише в тих випадках, коли є ознаки початку нового речення.

№ 1

Работа 6/ХІІ.1943 г. ученицы V класса «Б»

Аноприковой Оли

Что я пережила за время немецкой оккупации³⁴.

Когда немцы начали отступать 21 сентября они заявили всем людям эвакуацию. Мы закопали вещи и сидели ждали. До 25 числа мы сидели дома не подчиняясь ихним приказам. 27 сентября нас выгнали из города закопали вещи и поехали у степь. У степу нашли яму и сидели там 7 дней. Вечером мы со всеми силами стали пробираться домой. Только доходили до переезда нас увидели два калмыка подбежали и пихнули на дорогу. Но не доведя нас до Краснополя мы убежали. Переночивав там устали утром и пошли на то же место где были. Пришли а мама плачет одна сидит вещи забрали кое-что оставили. На утро встали в четыре часа ночи и пошли домой. Домой приходили окна побиты, двери, мебель тоже. Но дома не долго побыли и нас выгнали конвоем. По дороге били ругались. Привели нас в тюрьму и посадили там. Но недолго мы там посидели и начали всех вывозить. Но спасибо освободительницы Красной Армии и нашему дорогому вождю и учителю товарищу Сталина в ночь на 25 октября не щадя своих сил мы были освобождены.

ДАДО, ф. Р. 2442, спр. 66.

№ 2

Сочинение.

Что я пережила во время оккупации

Учницы IV класса «б»

Антипович Валя³⁵

Что я пережила во время окупации.

Когда немецкие окупанцы захватили город Днепропетровск 25 августа то мы в подвалах. Были мы очень не довольны но ничего мы не могли сделать. Потом мы перешли в квартиры. Немцы ходили по квартирам забирали что им наравица одежду. Немецкие окупанцы заходили в квартиры и забирали маму на работу. Папи не было денег нет негде было купить нам было плохо. Мы с мамой уехали в село до бабушки и там было в каждой хате кричали и плакали девушек брали в Германию и там

³⁴ Документи друкуються без орфографічних, пунктуаційних та стилістичних виправлень, зроблених вчителями після перевірки робіт. Таким чином, ми наочно можемо спостерігати процес деградації і уявити низький рівень освіти (принаймні початкової) в часи окупації. Певна частина помилок учнів російських шкіл пов'язана із вживанням українців. Взагалі ж, кількість помилок та їх виправлень настільки значна, що їх коментування зайняло б окрему велику частину публікації.

³⁵ Іншим почерком до імені дівчинки «Валя» дописано «єнтины». Утворено повний варіант імені: «Валентина».

нам плохо было тоже мама работала в колгоспе когда стали забирать хлеб в селе стало плохо совсем тогда мы поехали в город опять. Когда красные должны были войти у город так немецкие оккупанты стали всех людей гнать з города тогда стали нейти некоторые так он стал загнант в дома и хотели взорвать и так не успели взорват дома и тепер зашла наша Красная Армия мы пришли домой и сейчас нам живется хорошо. Мама ходит на работу я хожу у школу и вчуся.

Спасибо Красной Армии за освобождение.

ДАДО, ф. Р. 2442, снр. 67.

№ 3

Контрольная работа по русскому языку
Ученицы V-го класса «А» 81 школы.
Виктории Антиповой
3/ХІІ-43 г.
Что я пережила во время оккупации.

В 1941 году немцы заняли наш любимый город Днепропетровск. Они отняли у нас детей Советского союза счастье и радость. Когда немцы заняли наш город, то мы еще целый месяц прятались в подвалах. Сразу изверги начали делать облавы, окружали базары, парки и ловили молодых девушек и парней в ненавистную Германию. У нас детей они отняли свободу. Отняли наше счастье. Школы были только с черырьма классами и на украинском языке. Дети Советского союза не должны быть ученые, так говорили подлые захватчики, они не должны учиться кричали немцы. Но вот протрубили трубы советских воинов и немцы начали удирать. Они погнали многих жителей за собою, они убили многих детей, они убили многих стариков, все это сделали подлые немцы. 25-го октября советские воины вошли в родной город Днепропетровск. Возвратилось к детям родной Украины снова счастье, возвратилось к нам детям. За это мы школьники отплатим Красной Армии отличной учебой и отличным поведением.

ДАДО, ф. Р. 2442, снр. 68.

№ 4

Антошкин Коля
Ученик 4 класса 38 школы.
Что я пережил во время оккупации.

Когда зашли в город немцы, у меня папы не было и мы с мамой были в селе Лоц-Каменке. Там мы сидели в щели. Потом через два года немцы стали русских с города эвакуировать. Папа пришел с плену. Мы выехали в село Краснополь. Там мы прожили три недели. Через три недели немцы с села Краснополь стали городских эвакуировать дальше. Мы выехали в село Лапино. Через четыре дня мы пошли назад в Краснополь. Так мы

ходили села в село целый месяц. Через месяц в город Днепропетровск пришли русские и мы пошли домой.

ДАДО, ф. Р. 2442, снр. 75.

№ 5

Письменная работа
По русскому языку
Ученика IV класса «Б»
63 й школы
В. И. Арлахова
6/ХІІ 43 г.
Что я пережил во время оккупации.

Немцы вступили до нас в город 25 августа сначала было хорошо но когда вступили тыловики, начали снущаца [вочевидь «знущатися» — В. Р.] начали брать в Германию полицаи начали выдавать Большевиков раздяя с моим папай пошли на базар (до их) До них прыстал палицаа брат и начал их бить кругом стояли полицаи и недавали им убежать. Кругом смотрели люди и крычали: оталкни его дядя оталкнул его и повели его в тюрьму на утро прышли палицаи до них и начали их бить. На базаре полицаи делали облавы молодеж в германию а стариков на работу кто по злобе скажет что е оружие шукуют да место оружия бирут ценые вещи или сами поткинут а потом найдуть и вешают молодежь. Но когда Красная армия была уже блиско тогда начали палить и бить население мы заховались в погреб но поицаи нашли нас и погнали нас под конвоем в село Грушевку но когда Большевики перешли днепро и заняли Грушевку тогда мы пошли домой.

ДАДО, ф. Р. 2442, снр. 81.

№ 6

Работа
Ученицы VII класса 33 школы
Артемовой А.
2/ХІІ — 1943 г.
Что я пережила во время немецкой аккупации.

22 июня 1941 года по радио передали, что немецкие варвары перешли границу нашей Советской страны. По всем углам нашего Союза разошлась эта весть. Я с города не могла эвакуироваться и поэтому насмотрелась всяких ужасов. 25 августа 1941 года немецкие войска вступили в наш город. Они начали издеваться над мирным населением. В городе было много повешенных. Очень много было пленных, которые умирали с голода и от побоев. В городе образовалась биржа, где сидели немецкие гады и забирали на работу с 14—60 лет. По городу начались облавы, фашисты ходили ночью по домам и забирали партийных и комсомольцев. Я с родителями осталась в городе с надеждой, что Красная

Армия выгонит в шею этих гадов с нашей великой земли. И вот это время настало, но я прожила эти 2 года как на каторге. Очень много молодежи было вывезено в проклятую Германию. Мне приходилось прятаться по сараям, чердакам и селам. Мой отец продал последние вещи и выкупил меня. Оставшихся евреев бандиты собрали всех возле магазина на проспекте и потом выгнали за город как скот и все они были безжалостно расстрелены. После двухгодичного срока пришел такой час, когда немецкие захватчики должны были оставить наш город. Тогда начался еще больший ужас. Начались жуткие народные страдания. Безвинные люди были повешаны за то что не хотели уходить с немцами. Весь город пылал в пожаре. Но вот к нам пришла доблестная Красная Армия под руководством любимого вождя и полководца товарища Сталина и освободила нас от немецких извергов. Немецкий сапог никогда не будет ходить и топтать нашу великую землю.

Смерть немецким оккупантам!

ДАДО, ф. Р. 2442, снр. 83.

№ 7

Работа

Ученицы 4 класса «А» 2 школы

Арунович Нилы

Что я пережила во время оккупации города немцами.

Во время оккупации города немцами мы были в селе Сурско-Летовском. Нам там жилось плохо. Мой папа отступил с красными. Пиехали домой у нас все забрали местные немцы. И заняли нашу квартиру. Работала я с мамой в селе. Мама там шила я ей помогала. Маму все время вызывли в полицию за отца. За то что мой папа был коммунистом. И за это забрали моего дядю в Германию. Я очень боялась чтоб меня не забрали в Германию. Хлеба мы не получали. Когда красные начали приближаца нас начали выгонять под конвоем. Мы очень обрадовались когда пришла Красная Армия.

ДАДО, ф. Р. 2442, снр. 90.

№ 8

Письменная работа

по русскому языку

ученицы VII класса 20 школы

Балабановой Л. Д.

3/ХІІ 43 г.

Что я пережила во время немецкой оккупации?

25 августа 1941 года в 11 часов дня вошли немецкие оккупанты с лозунгом чтобы весь народ шел на помощь немцам. Народ, который ждал немцев, бросился на помощь. И стали помогать немцам. Немцы сперва обратили внимание, а потом увезли их в Германию, как ответственных

работников. Через несколько дней после входа в город немцев, стали переписывать евреев и сзывать в центр город, и всех расстреляли. 20 мая 1942 г. мне пришла повестка, что-бы я явилась на биржу. Там мне заявили, что-бы я собиралась ехать в Германию, но я ушла оттуда и больше туда не явилась. 17 января 1943 г. была облава и меня забрали в концлагерь так как я была без документов. Но оттуда я удрала и пришлось идти в полицию за документом. В этот момент, когда я подходила к полиции, то я увидела повешенного, в которого висела дощечка, на которой было написано: «Я повешин за то, что не здал военную одежду». Я пришла в полицию и получила документ. Через месяц меня забрали на работу, там меня 3 раза ударили шомполом за невыполнение работы. 26 августа 1943 г. пришлось идти обратно в полицию, чтобы ехать в Германию, но я опять не подчинилась приказу. Ровно через месяц нас выгнали из города. 25 октября мы услышали крики: «ура», и мы с радостью поехали домой. Спасибо Красной Армии за освобождение от немецких оккупантов.

Смерть немецким оккупантам!

ДАДО, ф. Р. 2442, снр. 142.

№ 9

Письменная работа

по русскому языку

ученика IV «Б» 63-й школы

Банеха В. Т.

6/ХІІ43 г.

Что я пережил во время окупации.

Как вошли немцы в Нижнеднепровск. 25 августа 1941 г. они сразу ходили по улицам и дамам и спрашивали где есть Комунисты. Тут были цивильные немцы и оне выказували Камунистов. Потом восстановилась немецкая власть. Потом начали принимать русских полицеев. Один раз моя мама пошла наминять хлеба. И от мама наминяла нимного хлеба и шла назад тут шли полицаи навстречу и забрали у ей весь хлеб и забирали на работу. Потом полицаи начали делать облавы на базарах и забрали миня на работу в 165 завод «Дитальбут» и заставили тягать ваганетки с дровами. И давали 200 грам прасяного хлеба. При отступлении немцы палили дама и вбивали маленьких детей и мужчин и женщин. Ми нехотели ухадить с своего города немцы нас по расстрелевать но ихний офицер скамандывал скарей пережить через мост это было 24 сентября в 7 часов вечера. Красная армия вашла в Нижнеднепровск 26 сентября 1943 года. Все мы хто остался на Нижнеднепровске с плачем и срадостью встречали Красную армию.

ДАДО, ф. Р. 2442, снр. 146.

№ 10

Контрольная работа
по русскому языку
ученика 7-го класса
81 жел дор школы
Бардина Бориса
3/XII-43 г.

Что я пережил во время оккупации.

Когда пришли немцы то я пошел работать в ПРЗ учеником токаря.
А когда вошла русская освободительная армия я пошел заниматься в школу.

ДАДО, ф. Р. 2442, спр. 158.

№ 11

Письменная работа ученика 5 «А» класса 6-й средней школы
Брыкова В.

Что я пережил во время оккупации.

25 августа когда немецкие оккупанты оккупировали наш город Днепропетровск они с жадностью смотрели на овощи и пообедали дынь кавунов и на них напал понос было противно как вертифостки крутили с немцами было страшно смотреть как они убивали наших военнопленных пленный еле тащился они добивали их, они забирали юношей и девушек на каторжную работу в Германию, где они умирали с голоду. Немцы повесили много невинных людей по главным улицам и когда проходишь мимо то волос становиться дыбом они расстреляли много тысяч невинных евреев, они забирали малолетних на работы, я сам работал на заводе учеником, я пошел в уборную а тут шел управляющий и говорит никс арбайтен и шлеп меня под ху[далі закрито чорнильною плямою — **В. Р.**] то с одной, то с другой так что в глазах помутнело Однажды я шел домой со-своим товарищем домой и решили зайти на погрузной двор и мой товарищ полез под вагон за яблоком когда тут немец взял и запустил в него кирпичину она разбила ему нос и повредила глаз. И когда доблесная Красная Амия немецкие изверги выгоняли людей из хат и стреляли в окна нушу соседку ранило в щеку, мы испугались и выехали из городам ы попали в этому этап и настал счастливый час когда нас освободили наши тачки стали легкие от радости имы за два дня одолели 68 км.

Смерть немецким оккупантам!

ДАДО, ф. Р. 2442, спр. 340.

№ 12

Сочинение

Тема: «Мои переживания во время (оку) оккупации»

уч. V A класса 38-й школы

Юрия Воскресенского

3/XII-43 г.

Когда немцы пришли в город Днепропетровск начались грабежи и расстрелы. Немцы ходили по домам били и стреляли евреев и забирали мужчин. Мы прятались в подвалах от снарядов и взду воздушных налетов. Потом вышел приказ чтобы все евреи явились по районам в полицию. Евреи ничего не подозревали и явились в полицию, их садили в машины и вывозили за город, а там расстреливали. Потом начали открывать школы. Но школ было мало и до четвертых классов. Я учился в школе. Но на ло [«Но на» закреслено, згори вписано «очень ма» — **В. Р.**]. Начали забирать в Германию и на работы. Потом русские [між цими словами вписано «когда» — **В. Р.**] войска начали подходить к городу, немцы начали выгонять из города. Мы эвакуировались из города в село и были в селе до прихода Красной Армии. Потом мы приехали в город. Да здравствует Красная армия! Да здравствует вждь [слово закреслено — **В. Р.**] вождь и учитель товарищ Сталин!

ДАДО, ф. Р. 2442, спр. 511.

№ 13

Переживание во время немецких оккупантов.

Галицыной Кимы

25 августа 1941 года вошли в наш родной городок (нине) немцы. Когда мы узнали о том что вошли немцы стало очень тяжело на сердце, [слово нерозб. — **В. Р.**] какие они были противны. Как на них было противно смотреть, мама стала плакать, так как у меня сестра и брат были забраны на фронт и маленькая сестренка была отправлена до тети в гости и там осталась. Немцы стали расправляться жестоко с нашими комсомольцами и комунистами и мы переживали в это время чтобы не забрали тетя так как она состояла в комсомоле, также расправились жестоко с евреями. Как мне хотелось идти в школу но было уже не до школы потому-что нужно было доставать продукты и хлеб. Когда стали брать в Германию 192[нерозб. — **В. Р.**] — 1927 год то мы беспокоались чтобы не забрали двоюродных брата и сестру но в это время с крыши упало бревно брату на ногу и он очутился в больнице, а сестра отставлена была по болезни. И когда стали большие облавы то мою тетю забрали не смотрели на то что у нея ребенок 5 лет и сама глухонемая. Но впоследствии ее выпустили. И когда немцы стали чувствовать конец то они стали уже выгонять и нас 23 октября выгнали и мы попали в этап

в 147 квартирный дом, а 24 октября нас выгнали в 9 часов утра оттуда и когда стали лететь снаряды то мы удрали в какой-то разламанный сарай. И вечером немцы стали палить всю шляховку³⁶ то мы решили идти домой, но домой было идти страшно и на утро мы хоть и боялись но шли домой но когда мы услышали что вошли наши родная доблесная красная армия то просто не верилось и когда мы увидели наших родных братьев то люди стали целовать их и плакать. А теперь мы опять в школе какие это радостные наступили дни.

ДАДО, ф. Р. 2442, спр. 541.

№ 14

Работа

ученицы 4 кл «А» 2 школы

Гончаренко Юли

Что я пережила во время оккупации города немцами.

Во время окупации я была в селе Васильковка. Когда нас оккупировали я сначала ничего не делала, а когда открылась школа я пошла в школу. Занималась не хорошо. Ходили в школу через день. Мама одно время работала в клубе, а потом мы поехали в город. Папа эвакуировался с театром с красными. В городе мама поступила в театр. Когда наступали красные нас немцы выгнали в степь. Мы там были три дня, а потом вернулись и прятались в доме. Очень боялись что маму могли забрать на общественные работы. Наконец вступили в город красные. Тот дом в котором мы прятались оказался заминирован но мы этого не знали и нам оставалось два часа что бы взлететь на воздух. Мой папа вскоре написал и мы были очень рады.

ДАДО, ф. Р. 2442, спр. 624.

№ 15

Контрольная работа

по русскому языку

ученицы IV класса «В»

63 школы

Дворяниновой З. А.

6. XII. 43 г.

Что я пережил за время оккупации.

Враги вступили в наш город в 1941 года 25 числа. Они нас выгнали в горд Днепропетровск. Они забрали наших братьев и сестер под гнетом в Германию. Сажали в тюрьмы комсомольцев и вешали их. Расстреливали евреев заставляли их чтоб они носили черные поясики. Они призерали русский нарот и нелюбили их. Посылали з 12 лет на заводы

³⁶ Шляховка (селище Надеждино, у радянські часи – Шевченка) – місцевість у Катеринославі – Дніпропетровську на схилах Аптекарської балки, що сформувалась наприкінці XIX – на початку XX ст. Зараз перебуває в межах Чечелівського району м. Дніпра. Назва Шляховка мала неофіційний характер.

и на окопы. Так они нас мучили два года и 3 месяца. Перед отступлением они жыгали наши дома и расстреливали наших сестер и братьев и бросали их в огонь. Уганяли молодюж. Заганяли их в большие здании и обливали здания бензином и зажыгали их. 28 числа вступила Красная Армия и освободила нас.

ДАДО, ф. Р. 2442, спр. 774.

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

10.33124/hsuf.2020.12.05

Єгор Врадій

**«ЗНАЙ, ЩО ТИ СИН ЄВРЕЙСЬКОГО НАРОДУ»:
ЄВРЕЙСЬКА СЛУЖБА ПОРЯДКУ ТА ЇЇ ОБРАЗИ
В КНИЗІ PERSON K. POLICJANCI WIZERUNEK
ŻYDOWSKIEJ SŁUŻBY PORZĄDKOWEJ W
GETCIE WARSZAWSKIM. ŻYDOWSKI INSTYTUT
HISTORYCZNY IM. EMANUELA RINGELBLUMA.
WARSZAWA, 2018. 294 S.**

*Знай, що ти син єврейського народу, що ти так само єврей, як твої
браття, що в наших жилах шумить одна братня кров¹*

«Були адвокатами, інженерами, молодими випускниками єшиботів, синами підприємців зі зв'язками. Походили з Варшави і підваршавських місцевостей, багато приїхали з Лодзі...»². Так починається книга Катажини Персон³, присвячена одному з найменш представлених в історіографії Голокосту аспекту історії нацистського геноциду — історії «Єврейської служби порядку» (ЄСП)⁴. В об'єктиві дослідниці — формування та функціонування підрозділів служби порядку Варшавського гетто — найбільшого на території окупованої Європи.

У вступі авторка декларує прагнення представити ЄСП ab ovo: від моменту та мотивів її появи до фактичної ліквідації. Втім, не йдеться про створення чергової подієвої хроніки, наповненої переліком дат та прізвищ. К. Персон взялася до вирішення значно амбітнішого завдання — показати багатоманітність образів ЄСП. Образів,

¹ Цитата зі статті Хаїма Шторха «Службовий обов'язок» у провідному виданні Варшавського гетто «Єврейській газеті» (Chaim Storch, «Obowiązek służbowy (na tle "Dziesięciorga przykazań")», *Gazeta żydowska*, 01 квітня, 1942). Цит. за: Katarzyna Person, *Policjanci Wizerunek Żydowskiej Służby Porządkowej w Getcie warszawskim* (Warszawa: ŻIH im. E. Ringelbluma, 2018), 129.

² Person, *Policjanci Wizerunek*, 7.

³ Д-р Катажина Персон — історикиня, працює в Єврейському історичному інституті ім. Е. Рінгельблюма. Авторка книг: «Assimilated Jews in Warsaw Ghetto, 1940–1943» (2014), «Dipisi. Żydzi z Polski w obozach DP w amerykańskiej i brytyjskiej strefach okupacyjnych Niemiec» (2019), редакторка 5-томного видання «Archiwum Ringelbluma» та численних публікацій з історії Голокосту.

⁴ Єврейська служба порядку (нім. *Jüdischer Ordnungsdienst*, пол. *Żydowska Służba Porządkowa*) — офіційна назва формування. Також поширеним було означення «єврейська поліція», хоча фактично формування не мало повноважень класичної поліції. У рецензії застосовуємо скорочений варіант офіційної назви формації — ЄСП, а також «єврейська поліція».

конструйованих самими службовцями, іншими мешканцями гетто, представниками польської поліції, нацистської адміністрації та десятиліттями повоєнних спроб істориків, громадських і політичних діячів, дати трактування природі й, головне — значенню ЄСП у механізмі нацистського геноциду. Дослідниця прагне відповіді на ключове запитання: ким були ті люди в однакових пальтах та кашкетах⁵ — вимушеними жертвами нацистського плану тотального вбивства чи суб'єктами технології геноциду?

На відміну від своїх історіографічних попередників⁶, Катажина Персон прагне відійти від стратегії своєрідного уникнення, започаткованої в повоєнний період, та, як наслідок, консервації історії ЄСП. Остання традиційно подавалася як виклад кількох незмінних канонічних тез: по-перше, поява ЄСП стала наслідком прямої вимоги нацистської окупаційної адміністрації до іншого органу єврейського квазісамоврядування — юденрату⁷; по-друге, ЄСП була тісно пов'язана з рухом Опору, а її службовці згодом складали ядро низки повстань у гетто чи концентраційних таборах; по-третє, хоча порівняно з діяльністю юденратів, дії ЄСП мали негативний і деморалізуючий для єврейської більшості ефект, проте не були колаборацією у класичному розумінні цього поняття⁸.

Утім, цей узагальнений і схематичний підхід не дає жодної відповіді на запитання: ким були службовці ЄСП? Якими були мотиви їхньої рекрутації до служби в різні періоди окупації? Що впливало на специфіку виконання службових обов'язків та які конкретні завдання

⁵ У письмових джерелах переважно — «шапках» (пол. *chapka*). Натомість на абсолютній більшості фото як головний убір функціонера ЄСП використаний традиційний кашкет.

⁶ Див., наприклад, текст: Aharon Weiss, «The Relations Between the Judenrat and the Jewish Police», дата звернення 24 березня, 2021, https://www.yadvashem.org/odot_pdf/Microsoft%20Word%20-%203224.pdf; Havi Ben-Sasson, «Ghetto Police», дата звернення 24 березня, 2021, https://yivoencyclopedia.org/article.aspx/Ghetos/Ghetto_Police; та ін.

⁷ Юденрат (нім. *Judenrat* — Єврейська рада) — назва виконавчих органів єврейських общин, створених за наказом нацистів на території окупованої Європи. На юденрати покладалася відповідальність за виконання наказів нацистів щодо залучення населення до примусових робіт, збирання податків та ін. Водночас вони виступали як установи в організації та регулюванні різноманітних аспектів життя євреїв у гетто, опікуючись проблемою продовольчого та житлового забезпечення, охорони здоров'я, освіти тощо. Дослідники цього аспекту Голокосту виокремлюють кілька моделей поведінки очільників юденратів: За даними професора Ісаї Трунка, майже 90% їх членів загинули під час Голокосту (див.: Isaiah Trunk, *Judenrat: The Jewish Councils in Eastern Europe Under Nazi Occupation* (University of Nebraska Press, 1996)).

⁸ Іноді термін «колабораціонізм» щодо ЄСП та діяльності юденратів можна зустріти в академічній літературі. Проте завжди підкреслено його кардинальні відмінності (зокрема, вимушеність), порівняно з іншими прикладами. Див., наприклад: Э. Цур, «Колабораціонізм», у *Холокост: Енциклопедия*, ред. У. Лакер, соред. Ю. Баумель (Москва: РОССПЭН, 2008), 311.

ставилися перед ЄСП юденратом, окупаційною адміністрацією, місцевою поліцією та нацистськими органами? Як змінювався персональний склад, коло обов'язків і повноважень ЄСП у ході тотального знищення та ліквідації гетто на території генерал-губернаторства в 1942–1943 рр.?

Структурно книга К. Персон складається з десяти розділів, текстових та фотододатків. Хронологічно охоплює період із кінця 1939 р. (наказу про обов'язкову трудову повинність євреїв Варшави та створення своєрідної попередниці ЄСП – Служби порядку при т. зв. Батальйоні праці⁹) до часу повоєнних судів над функціонерами єврейської поліції з числа мешканців окупованих територій у 1940-х рр.

Авторка залучила широке коло джерел, зокрема й візуальних (книга містить понад три десятки унікальних фото). Не можна не відмітити, що у своєму науковому пошуку дослідниці вдалося навіть встановити зв'язки з родинами колишніх службовців ЄСП, більшість з яких протягом усього свого життя воліли зберігати мовчання, коли йшлося про цей бік їхнього життєвого досвіду.

Виклад історії ЄСП Варшавського гетто авторка розпочинає з аналізу тла (контексту) появи формації в жовтні 1940 р., а також окреслює її роль у системі інституційних відносин між різними рівнями окупаційної влади та підпорядкованих їй органів польського та єврейського самоврядування. Прикметно, що авторка порівнює ЄСП із статусом польської (т. зв. «гранатової») поліції, яка була структурним підрозділом німецької Поліції порядку¹⁰. Натомість ЄСП створювалась як допоміжна формація, що мала виконувати накази та підпорядковуватися німецькій адміністрації і поліції, польській поліції та, врешті, юденрату. Очевидна першість у підпорядкуванні належала саме німецьким окупаційним органам. Важливо, що ЄСП від початку була позбавлена багатьох звичних для поліції повноважень, які належали до виняткової компетенції німецької чи польської поліції¹¹.

⁹ Батальйон праці (поч. Відділ праці) було створено при юденраті Варшави наприкінці 1939 р. з метою організації робітників для виконання примусової праці згідно з розпорядженнями нацистської окупаційної влади. Служба порядку забезпечувала рекрутацію (у т. ч. примусову) робітників, здійснювала нагляд за виконанням робіт, а також контролювала громадський порядок в адміністративних будівлях юденрату.

¹⁰ Поліція «гранатова» (нім. *Blaue Polizei*) – муніципальна польська поліція, яка утримувалася коштом польських гмін і контролювалася нацистською цивільною адміністрацією та перебувала в підпорядкуванні нацистської поліції порядку. Назва пов'язана з темно-синім кольором (пол. *granatowy*) форми.

¹¹ Наприклад, ЄСП не мала права проводити слідство у кримінальних справах. У випадку виявлення злочину її службовці мали повідомляти представників «гранатової» поліції.

Надзвичайне зацікавлення викликає підрозділ монографії, присвячений соціально-психологічному портрету службовця ЄСП. Авторка уникає спокуси простого узагальнення та застосовує цілком логічну типологізацію, виділяючи окремо соціальні характеристики службовців, які належали до офіцерського, рядового, допоміжного складу (до якого входили секретарі, машиністки та навіть лікарі). Значне місце належить і розлогим нарисам біографій керівництва ЄСП, зокрема її першого очільника – Юзефа Шерінського¹², його заступників.

Проаналізувавши анкетні дані близько двох тисяч осіб, які пройшли відбір до ЄСП восени 1940 та в січні 1941 рр., авторка подає наступний розподіл: найбільшу групу становили колишні службовці державного чи самоврядного апарату (28,7% від загальної кількості), купці та промисловці – 23,2%, представники вільних професій – 16,7%, техніки – 15,2%, ремісники – 10,3%, студенти, учні та особи, які перебували на утриманні батьків – 5,7% тощо. Стійку асоціацію службовця ЄСП з особою з вищою юридичною освітою, К. Персон пояснює тим, що саме колишні правники, зокрема адвокати, обійняли офіцерські посади у формації.

За віковою характеристикою більшість службовців ЄСП належали до одного покоління – народжених у 1900–1919 рр. Більшість службовців становили чоловіки, але також у рядах служби перебували й жінки, які виконували не лише допоміжні функції, але й на рівні з чоловіками були наглядачками у слідчому ізоляторі¹³, проводили обшуки на виходах із гетто та ін.

Авторка також подає надзвичайно цікавий, з нашої точки зору, факт, що частина офіцерського складу ЄСП не володіла єврейською мовою, а це, своєю чергою, значно ускладнювало їхню подальшу роботу та взаємодію з мешканцями гетто. Тож юденрат був змушений організувати спеціальні мовні курси для службовців, а в подальшому знання їдишу стало однією з кваліфікаційних вимог відбору кандидатів. Водночас дослідниці відкидає поширений, передусім в єврейському середовищі, стереотип про те, що більшість в ЄСП

¹² Юзеф Шерінський (пол. *Józef Szeryński* (1893–1943) – у 1920–1939 рр. співробітник польської поліції, один з організаторів польської поліції в Сілезії (після включення її до складу Польщі в 1922 р.), від 26 жовтня 1940 р. до 1 травня 1942 р. – керівник ЄСП. Засуджений підпіллям гетто до смерті за участь у депортаціях євреїв до табору смерті Треблінка (липень–вересень 1942 р.). Покинув життя самогубством у січні 1943 р. під час чергової депортації мешканців гетто.

¹³ Центральний слідчий ізолятор єврейської дільниці (пол. *Areszt Centralny Dzielniczy Żydowskiej*) – місце утримання мешканців гетто, затриманих за дрібні правопорушення, а також за нелегальний вихід за межі гетто. Функціонував у 1941–1944 рр.

належала євреям-християнам. Понад те, вона наводить дані, коли кандидатури майбутніх службовців були відхилені саме через підозру «вихрещення»¹⁴.

К. Персон показує, яким чином змінювався образ службовця ЄСП в очах пересічного єврея-мешканця гетто залежно від функцій, які покладалися на ЄСП. Особливо негативно на імідж служби в період до початку масових депортацій 1942 р. впливала поява і діяльність у гетто так званої «Тринадцятки» — «Управління по боротьбі з лихварством і спекуляцією». Саме «лісники»¹⁵ викликали найбільшу ненависть гетто, адже не лише широко користувались своїми привілеями (звільнення від обов'язку примусової праці, можливість вільного виходу за межі гетто тощо), а й правом вилучення товарів і майна в осіб, за підозрою в спекуляції і, як наслідок, повсякчасно отримували хабарі. Дослідниця стверджує, що в корупційні схеми були залучені й представники німецької адміністрації, які надавали покровительство окремим службовцям Управління. Не дивно, що саме «Тринадцятка» мала у своєму складі порівняно вищу кількість інформаторів гестапо.

Авторка послідовно доводить прямий зв'язок між погіршенням умов життя в гетто та поширенням корупції в середовищі ЄСП (попри всі намагання керівників юденрату їй запобігти). Вона доходить висновку, що вже на межі 1941–1942 рр. дії ЄСП радше вписувались у своєрідну «моральність вулиці», на якій точилася боротьба за виживання: ті, хто не міг відкупитися або не мав кому поскаржитись, завжди перебували у програтій позиції. Саме в цей час керівництво ЄСП, юденрат змушені видавати численні розпорядження стосовно заборони застосування насильства та методів фізичного впливу з боку службовців.

Від самого створення ЄСП була залучена до забезпечення внутрішнього порядку в таборах примусової праці. На думку керівників юденрату, саме євреї-службовці мали б виступити своєрідним запобіжником перед потенційними знущаннями з боку німців.

Попри це ЄСП сприймалася пересічними мешканцями гетто як частина «свого» єврейського соціуму, на відміну від чужого та ворожого «арійського світу». Тому й особливо гостро вони реагували на будь-які факти прямої та свідомої співпраці з німецькою поліцією. Недарма своєрідним символом початку морального падіння ЄСП в очах мешканців гетто стала участь її службовців у страті 15 в'язнів-євреїв

слідчого ізолятора 15 грудня 1941 р. Проте цей ганебний епізод¹⁶ був лише прологом перед трагедією, що розгорнулася в гетто влітку наступного 1942 р. під час тотальної депортації євреїв Варшави до таборів смерті¹⁷.

Авторка подає розлогий перелік прикладів морального занепаду службовців ЄСП під час депортації та показує, як пам'ять про поставу поліцейських під час так званої «Великої акції» перекреслила та заступила всі інші образи й уявлення про «свою поліцію», які існували до цього. Як характерний приклад, К. Персон наводить цитату Е. Рінгельблюма, який з відвертим розпачем спостерігав за діями ЄСП та безжально таврував єврейську поліцію, що «вчиняла злочини, яких не дозволяла собі поліція польська»¹⁸. При цьому важливо пам'ятати, що Е. Рінгельблюму вдалося врятуватися від депортації саме завдяки допомозі дружини службовця ЄСП.

Про силу ненависті гетто до ЄСП можна судити й із загальної зловтіхи, яка опанувала тих, кому вдалося вижити при звістці про депортацію до Треблінки т. зв. поліцейського будинку — місця перебування родин співробітників ЄСП, які початково уникли долі єврейської більшості.

Поряд з описами глибин людської ницості та падіння К. Персон наводить низку конкретних кардинально протилежних прикладів, коли службовці ЄСП виявляли найвищий ступінь солідарності та, попри очевидну небезпеку для себе та своїх близьких, відмовлялися забезпечувати процес депортацій. Своєрідним символом цієї поведінки став вірш Владислава Шленгеля (*Władysław Szlengel*) «Прощання з шапкою»¹⁹. Унікальність цього твору полягає в тому, що це, можливо, єдина з віднайдених реліквій члена ЄСП, написаних «тут і зараз» під час депортації. Характерно, що стосувалася вона саме акту спротиву нацистській політиці та викривленому розумінню корпоративної солідарності ЄСП на тлі катастрофи варшавських євреїв.

Проте спротив мав і бойовий вимір. Характерно, що своєрідний імпульс йому надав колишній службовець ЄСП та водночас учасник

¹⁶ Варто відзначити, що страта 15 грудня 1941 р. була другою за ліком на території Центрального слідчого ізолятора. Перша відбулася 17 листопада і її жертвами стали 8 ув'язнених (у т.ч. 6 жінок). В обох випадках розстріл здійснювало відділення «гранатової» поліції, а службовці ЄСП були залучені як конвоїри жертв.

¹⁷ «Велика акція» (нім. *Grossaktion Warschau*) — нацистська депортація євреїв-мешканців Варшавського гетто до табору смерті Треблінка. Тривала від 22 липня до 21 вересня 1942 р. Її жертвами стали понад 260 тис. осіб, понад 10 тис. осіб були вбиті під час насильницького переміщення.

¹⁸ Цит. за: Person, *Policjanci Wizerunek*, 207.

¹⁹ Person, *Policjanci Wizerunek*, 208. У назві твору йдеться про формений кашкет службовця ЄСП.

єврейського підпілля Ізраїль Канал (Izrael Kanał)²⁰, який вчинив замах на керівника ЄСП Ю. Шеринського просто в його квартирі. Попри те, що Ю. Шеринський був лише поранений, замах І. Канала став тим метафоричним спусковим гачком, який спровокував низку бойових акцій, спрямованих як проти німців, так і проти ЄСП.

Надзвичайно цікавими є питання, порушені дослідницею в розділах, які стосуються моральної оцінки дій ЄСП (зокрема, застосування її функціонерами насилля) іншими мешканцями гетто, а також типових технік самовиправдання, до яких вдавалися представники Служби.

У загальному уявленні ЄСП була «своєю» порівняно з польською чи німецькою поліцією, проте «чужою», якщо йшлося про інших євреїв Варшави. Намагаючись витлумачити природу появи та залучення євреїв до Служби загальна думка ігнорувала об'єктивні пояснення (нацистське розпорядження та загалом політика, спрямована на дезінтеграцію єврейської єдності, намагання службовців захистити себе і рідних від депортації до таборів примусової праці), вдаючись до універсальних і водночас міфічних інтерпретацій. Зокрема тієї, що більшість службовців походили з асиміляторського середовища (т. зв. «асиміляторська кліка»), представники якої буцімто комплексували зі своєї єврейськості, на відміну від релігійних євреїв, сіоністів чи євреїв-соціалістів. Таким чином, виходило, що «справжні євреї» не несли відповідальності за насилля, спрямоване проти мешканців гетто. Подібній думці сприяла й позиція конспіративної преси в гетто, яка незалежно від ідеологічної спрямованості, негативно ставилася до ЄСП та підкреслювала її «неєврейську», «зрадницьку» природу.

На думку дослідниці, чинниками, які виключали функціонерів ЄСП із загального єврейського середовища були: право на застосування насилля, а також відносно вищий матеріальний статус порівняно з нужденною більшістю гетто: «Деморалізовані в результаті стрімкого збагачення поліцейські відповідно до повідомлень у гетто — передвоєнні спритники, які потрапили в Службу винятково завдяки протекції, найправдоподібніше, гестапо, а також золота молюдь, тобто діти ділків, які збагатили в гетто»²¹.

²⁰ Ізраїль Канал (?–1943) — уродженець Бидгощі. У 1939–1940 рр. перебрався до Варшави. Вступив до лав ЄСП. Ще до війни був учасником сіоністської організації «Аківа». Уже у Варшавському гетто доєднався до Єврейської бойової організації (пол. *Żydowska Organizacja Bojowa*). Брав участь у повстанні у Варшавському гетто. Заарештований в 1943 р. Найімовірніше того ж року депортований до табору смерті Аушвіц-Біркенау, де й загинув.

²¹ Person, *Policjanci Wizerunek*, 132.

Натомість самі службовці пояснювали таке ставлення та загальне негативне уявлення про ЄСП іншими причинами: по-перше, необґрунтованими і перебільшеними плітками про фантастичні заробітки Служби (хоча й погоджувались із фактами корупції у своїх лавах)²²; по-друге, психологічним дискомфортом, який відчували інші мешканці гетто, виконуючи вимоги євреїв у формі («як це так: підкорятися єврею»). Натомість свою участь у ЄСП її службовці пояснювали не матеріальними причинами чи прагненням збагатитися за рахунок «своїх», а об'єктивною необхідністю вижити й врятувати власних рідних та близьких.

Однією з популярних стратегій виправдання своєї діяльності, що почасти навіть переходила в спроби героїзувати свою працю, було переконання щодо ЄСП як захисниці єврейської громади від прямого німецького втручання, на тлі якого насилля з боку єврейських поліцейських було «меншим злом».

Підсумовуючи, дослідниця вказує на те, що створення ЄСП, а також виникнення конфлікту між нею та загалом єврейським середовищем гетто чудово вписувалось та навіть певним чином програмувалось нацистською адміністрацією як один із методів упокорення, соціальної дезінтеграції та ефективного керування своїми жертвами. Як приклад, вона наводить цитату з листа Хайнца Ауерсвальда (Heinz Auerswald) (у 1941–1943 рр. — комісара у справах єврейської дільниці) від 24 листопада 1941 р.: «...коли в гетто з'являються конфлікти, єврейське населення спрямовує своє незадоволення в першу чергу проти єврейських управлінців, а не німецької влади»²³.

Обговорення питання моральної (спів)відповідальності членів ЄСП не припинилося з ліквідацією Варшавського гетто, чи, навіть, по завершенню Другої світової війни. К. Персон показує, як воно раз по раз виникало в повоєнній Польщі, а також інших країнах Європи (наприклад, у таборах переміщених осіб в Австрії, Німеччині, Італії). Так, Центральний комітет євреїв у Польщі²⁴ створив спеціальний Громадський суд, метою якого було

²² К. Персон наводить приклади численних рапортів рядових службовців, які скаржаться на бідність та звертаються до керівництва, а також на пряму до представників юденрату про матеріальну допомогу.

²³ Цит. за: Person, *Policjanci Wizerunek*, 154.

²⁴ Центральний комітет євреїв у Польщі (ЦКЄП) (пол. *Centralny Komitet Żydów w Polsce, CKŻP*) — політичне представництво євреїв у Польщі в 1944–1950-х рр. При ЦКЄП діяла Центральна єврейська історична комісія, головним завданням якої було збирання свідчень учільних під час Голокосту, а також з метою допомоги в переслідуванні нацистських злочинців. У 1947 р. була перетворена на Єврейський історичний інститут ім. Е. Рінгельблюма.

очищення єврейського суспільства від людей, які в той чи інший спосіб співпрацювали з гітлерівською владою під час окупації, а також викриття зрадників єврейського народу, які мають на сумлінні десятки й сотні жертв і видають себе чи бажають видавати себе за порядних людей, або навіть намагаються відігравати якусь роль у нашому громадському житті²⁵.

Більшість справ, які розглядав суд, стосувалися саме функціонерів ЄСП Варшавського гетто. Про винятковість ролі цього суду свідчило й те, що він оцінював дії людей, які вже попередньо були виправдані іншими судами — партійними чи організаційними. Жоден з вироків суду ЦКЕП не стосувався ЄСП як інституції, адже розглядав індивідуальні вчинки та дії конкретних її службовців. К. Персон, проаналізувавши доступні їй матеріали повоєнних процесів, доходить висновку, що найголовнішим питанням, яке намагався з'ясувати суд практично в кожній справі — ступінь примусу й можливостей особи ухилитися від виконання обов'язків з боку колишніх функціонерів ЄСП. В абсолютній більшості випадків підсудні були виправдані (переважно через брак доказів), або ж до них застосовувалось достатньо м'яке покарання²⁶. Головною метою «судів честі», які функціонували у таборах для переміщених осіб, було, передусім, не допустити до керівних посад у новостворених єврейських організаціях осіб, які могли би бути запламованими службою в ЄСП та прямій участі в депортаціях до таборів смерті.

Аналізуючи свідчення колишніх службовців, К. Персон показує, що в жодному з випадків не було прямого визнання своєї вини в діях, спрямованих на безпосередню шкоду жертвам нацистів. Ще в грудні 1942 р. згадуваний Е. Рінгельблум записав: «Кожен поліцейський, з яким розмовляв [...] ніколи не брав участі в акції, був розподілений до тієї чи іншої інституції. У кращому випадку — то саме він рятував людей з Умшлягу²⁷, інші — хапали, він — ніколи»²⁸. Аналогічна ситуація спостерігалася й по завершенню війни.

У подальшому суспільна дискусія про ЄСП перейшла до категорії «групового» та «таємного» досвіду, тобто такого, що може бути

зрозумілим винятково людьми, які пережили ті самі обставини, що й учасники групи²⁹. Натомість, питання відповідальності ЄСП достатньо часто порушувалося в антисемітських колах Польщі як під час окупації, так і в повоєнний час. Наприклад, у березні 1968 р. пропагандистські формули «єврейські колаборанти» й «єврейське гестапо» протиставлялися збірному та героїзованому образу поляків — «народу без Квіслінга»³⁰.

Відповідаючи на питання про можливість і засади моральної оцінки дій ЄСП, К. Персон схиляється до того, що саме «суди честі» та Громадський суд при ЦКЕП знайшли, можливо, універсальний ключ для вирішення цієї проблеми:

Найважливішою річчю є показати все різноманіття постав членів ЄСП та їхніх індивідуальних мотивацій; це стосується рівною мірою як поліцейських у Варшавському гетто, так і в інших гетто. Були вони передусім ефектом німецької політики, що мала на меті деморалізацію ЄСП. Проте також і наслідком воєнної дійсності: брутальності щоденного життя в гетто та зміщення кордонів прийнятної поведінки, вивчення історії поліції це передусім дослідження історії пристосування, прагнення до стабільності³¹.

Загалом же створена німцями ЄСП стала одночасно інструментом і жертвою геноциду.

Дослідження Катажини Персон є надзвичайно важливим для студій Голокосту в Україні. Варто враховувати, що для багатьох інших гетто ЄСП Варшави була своєрідним взірцем для організації аналогічних підрозділів. Саме її функціонери іноді виступали консультантами й навіть керівниками в налагодженні діяльності служб порядку в гетто на території дистрикту «Галичина» та райхскомісаріату «Україна». Вивчення історії ЄСП Варшавського гетто дозволяє краще зрозуміти модель функціонування та водночас побачити регіональні особливості діяльності підрозділів ЄСП на українських теренах. Монографія польської дослідниці пропонує продуктивну модель дослідження дотепер практично незнаного й такого, якого почасти уникають українські дослідники³², аспекту геноциду євреїв на теренах України.

²⁵ Цит. за: Person, *Policjanci Wizerunek*, 231.

²⁶ Наприклад, припинення членства в єврейській громаді терміном на 2 роки (т.зв. справа Шепсла Ротхольця).

²⁷ Умшлягплатц (нім. *Umschlagplatz* — перевантажувальна площа) — залізнична платформа, яка нині не існує та територія поблизу неї біля вул. Ставки (Stawki) у Варшаві. У 1942–1943 рр. — місце, звідки євреїв гетто вивозили до табору смерті Треблінка, а також інших концентраційних таборів генерал-губернаторства.

²⁸ Цит. за: Person, *Policjanci Wizerunek*, 235.

²⁹ У даному випадку К. Персон посилається на тезу К. Браунінга (Christopher Browning).

³⁰ Цит. за: Person, *Policjanci Wizerunek*, 243.

³¹ Person, *Policjanci Wizerunek*, 245–246.

³² Своєрідним винятком є студії Тараса Мартиненка. Див., наприклад: Тарас Мартиненко, «Єврейська Служба Порядку (ЙОД),» дата звернення 12 листопада, 2020, <https://lia.lvivcenter.org/uk/organizations/jod/>. Також варто відзначити появу друком мемуарів функціонерів ЄСП. Див., наприклад: Ben Z. Redner, *A Jewish Policeman in Lwów: An Early Account, 1941–1943* (Yad Vashem: The International Institute for Holocaust Research, 2015).

Ця книга важлива не лише з точки поступу історіографії Голокосту, але й для загальної царини студій історії України періоду нацистської окупації. Можна лише сподіватися, що незабаром з'явиться україномовне видання монографії К. Персон, а в українській історіографії Голокосту — нові оригінальні дослідження історії повсякдення гетто, що існували в українських містах.

10.33124/hsuf.2020.12.06

Віталій Пономарьов

ОГЛЯД УКРАЇНОМОВНОГО ПЕРЕКЛАДУ МОНОГРАФІЇ АДАМА ДЖОНСА. ГЕНОЦИД: ВСТУП ДО ГЛОБАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ. КИЇВ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2020. 696 с.

Книга Адама Джонса «Геноцид: Вступ до глобальної історії» є розгорнутою передмовою до історії геноциду, а водночас і своєрідною спробою узагальнення сучасних знань про його причини, природу, методи та мотиви виконавців, тож наукова редакторка українського видання Олена Стяжкіна небезпідставно називає це видання «підручником-дослідженням»¹. Дійсно, цей великий за форматом та обсягом том навіть за своєю внутрішньою формою і стилем викладу виглядає і як монографія, і як посібник. В його чотирьох частинах — 16 розділів із загальним оглядом сучасного стану *genocide studies*, аналізом окремих проблем і найвідомішими прикладами геноциду, вставки з колективними та особистими історіями, переліки наукових праць «Для подальшого ознайомлення» з певною темою, примітки та численні коментарі, портрети та сюжетні фотографії, карти, схеми та великий показчик (одночасно предметний, іменний та географічний).

Автор книги цілком логічно розпочинає своє дослідження чималим за обсягом нарисом про діяльність Рафаеля Лемкіна — творця терміна «геноцид» (щоправда, він народився і зростав не «на сході тогочасної Польщі», як вважає Адам Джонс², а на заході Білорусі — у тодішній Гродненській губернії Російської імперії). А. Джонс виводить ранню зацікавленість свого героя причинами масового винищення людей насамперед із вразливості його вдачі. Він показує, як студент Львівського університету, а згодом помічник прокурора у Бережанах Рафаель Лемкін поступово формулював свою концепцію геноциду та яких зусиль коштувало йому зрештою домогтись ухвалення на її основі Генеральною Асамблеєю ООН «Конвенції про злочин геноциду і покарання за нього». При цьому А. Джонс представляє Р. Лемкіна «нормативним підприємцем»³, хоча насправді його розуміння винищення певної людської спільноти за ознакою її ідентичності саме як кримінального злочину перебувало поза тодішніми

¹ Див.: Адам Джонс, *Геноцид: Вступ до глобальної історії* (Київ: Дух і Літера, 2019), II.

² Джонс, *Геноцид*, 34.

³ Джонс, *Геноцид*, 34.

нормами міжнародного права, і вже напевно цей правник ніколи не був бізнесменом.

На жаль, автор не згадує праці Рафаеля Лемкіна «Радянський геноцид в Україні» із тлумаченням Голодомору як «класичного прикладу радянського геноциду»⁴, а між тим саме на цьому прикладі Р. Лемкін, мабуть, найвиразніше і найповніше розкрив зміст поняття «геноцид». Винищення української нації, на його погляд, відбувалося чотирма ударами: фізичною ліквідацією її мозку — інтелігенції, руйнуванням її душі — церкви, масовим убивством носія її мови, культури, традиції, духу — заможного селянства, і насамкінець — фрагментацією нації через розпорошення українців у поєднанні з масштабним заселенням України чужинцями. «Це не просто справа масового вбивства, — наголошував Р. Лемкін. — Це є справа геноциду, знищення не лише окремих осіб, але й культури і нації»⁵. І хоч А. Джонс називає зосередженість Р. Лемкіна на національних та етнічних спільнотах як носіях унікальних культур «прямолинійною» та «класично романтичною», а у багатьох його формулюваннях вбачає «архаїчні елементи»⁶, сама книга А. Джонса свідчить про те, що більшість досліджень геноциду впродовж останніх семи десятиліть розвивались у межах окресленого Р. Лемкіним проблемного поля. Ще одним, хоч і політичним, а не науковим, показником актуальності ідей Р. Лемкіна є внесення 2015 р. його статті «Радянський геноцид в Україні» до Федерального списку екстремістських матеріалів у Росії⁷.

Проте в книзі А. Джонса немає спеціального розділу про Голодомор — такого, як, приміром, насичені відомостями, розлогі (кожний обсягом по 27–46 сторінок) розділи «Геноциди корінних народів», «Знищення християнських меншин в Османській імперії», «Голокост євреїв», «Камбоджа і “червоні кхмери”», «Боснія і Косово» та «Геноциди в регіоні Великих Африканських озер». Натомість про Голодомор автор лише побіжно згадує в декількох місцях книги, а також у параграфі «Колективізація і голодомор» обсягом дві з половиною сторінки. І це об’єднання бруталного перетворення вільних хліборобів на колгоспників-кріпаків зі сталінським терором голодом відсилає читача до пам’ятної дискусії українських істориків 1990-х років:

⁴ Див.: Рафаель Лемкін, «Радянський геноцид в Україні», *Радіо Свобода*, дата звернення 17 листопада, 2020, <https://www.radiosvoboda.org/a/1349371.html>.

⁵ Лемкін, «Радянський геноцид в Україні».

⁶ Див.: Джонс, *Геноцид*, 38.

⁷ Див.: «Федеральный список экстремистских материалов дорос до п. 3152», *Сова: Информационно-аналитический центр*, дата звернення 17 листопада, 2020, <https://www.sova-center.ru/racism-xenophobia/news/counteraction/2015/11/d33272/>.

радянська влада вбивала українських селян як українців чи як селян? А відтак — чи були комуністичні голодомори запланованими?

«Голод не планували як такий»⁸, — пише А. Джонс про державну політику винищення мільйонів людей голодом у сталінському Радянському Союзі, у маоїстському Китаї під час «великого стрибка» і в Камбоджі за режиму «червоних кхмерів». Утім, у параграфі «Питання геноцидного наміру» все-таки йдеться про умисел знищення певної групи людей, в якому злочинці зазвичай не зізнаються (звісно, це не стосується виконавців теоретично «обґрунтованих» та ідеологічно вмотивованих масових людських жертвоприношень: і соціалістичний Голодомор, і націонал-соціалістичний Голокост живила тривала й потужна державна пропаганда нагальної потреби усунути конкретну спільноту «соціальних паразитів» як перешкоду руху суспільства до омріяного «світлого майбутнього»). Та й уся Джонсова книга промовляє про плановий, цілеспрямований, скоординований, свідомий характер державної політики винищення цілих людських спільнот, про чіткі та однозначні наміри організаторів кожного геноциду — за всієї стихійності історичного процесу як такого.

Це сполучення намірів і наслідків, спланованості та непередбачуваності в тотальному винищенні конкретних груп людей автор передає метафорою «чотирьох вершників геноцидного апокаліпсису»: держава та імперія, війна і революція, — причому небезпека геноциду істотно зростає кожного разу, коли хоча б двоє з тих вершників сходяться разом. «У центрі всіх цих явищ, — зауважує він, — лежить національна держава, а також змагання за неї та протистояння їй»⁹. Мова тут, отже, перш за все про геноцид як неминуче, і до того ж катастрофічне, явище модерної доби, як неодмінний наслідок формування і розпаду колоніальних імперій, вибухів світових воєн, спалахів соціальних революцій і розгортання визвольних змагань.

Головним дієвцем у геноциді, як наголошує А. Джонс, завжди була і є держава, надто ж на стадії імперії, й насамперед при винищенні корінного населення завойованих нею країн. Імперії найчастіше вдаються до геноциду впродовж свого становлення та у ході їхнього розпаду на національні держави. Натомість «війна і геноцид, — визнає він, — мають вважатися сіамськими близнюками»¹⁰, й особливо помітним це стало у XX ст. із «варваризацією ведення війни» (Омер Бартов) і загальним узвичаєнням бойових дій проти цивільного населення,

⁸ Див.: Джонс, *Геноцид*, 221.

⁹ Джонс, *Геноцид*, 96.

¹⁰ Джонс, *Геноцид*, 119.

що дало підставу Мартіну Шоу визначити геноцид як різновид війни. А про винищення революціонерами цілої суспільної групи «до останньої людини» А. Джонс розповідає на прикладі запровадження паризьким яacobinським урядом терору проти повстанців у Вандеї. Ще більш поширеними були випадки тотального знищення імперською владою учасників національно-визвольних рухів у колоніях.

Кожний акт геноциду відбувається, так би мовити, двічі: після вчинення цього злочину його натхненники, замовники та виконавці намагаються, як висловлюється А. Джонс, «відправити свої звірства на смітник пам'яті»¹¹ — покласти всю провину на жертви, заперечити не лише власну участь, а і самі факти масових вбивств, і, кінець кінцем, приглушити та затерти спогади про жертви, при цьому активно використовуючи природний нахил людської пам'яті до вибіркової, ентропії та забуття. Він також подає вісім найпоширеніших стратегій такого заперечення — від «Майже ніхто не загинув» і «Вказівка із центру не було» і аж до «Ми б так ніколи не вчинили» та «Справжніми жертвами є ми». Між іншим, зауважує автор, такі заперечення мали й несподівані позитивні наслідки: вони стимулювали поглиблені дослідження конкретних випадків геноциду.

Пам'ять про жертви геноциду, як підкреслює А. Джонс, відіграє щонайменше подвійну роль: і як спонука вимагати покарання виконавців масових убивств (тут він найбільше сподівається на відповідне міжнародне кримінальне судочинство), і як запобіжник проти повторення геноциду (тут він покладає надії, серед іншого, на своєчасну гуманітарну інтервенцію). Можна тільки пошкодувати, що поза увагою автора при цьому залишилися і роль пошанування жертв геноцидів як однієї з підвалин історичної пам'яті політичної нації, і значення місць масового винищення людських спільнот як місць пам'яті, що в них земний простір пов'язаний з історичним часом (Сандармох, Биківня, Бабин Яр), і відносно недавні дискусії інтелектуалів різних країн на теми «віктимізації історії», «мартирологізації пам'яті» та «змагання жертв».

Отож, дослідження геноцидів не лише встановлюють істину — вони також допомагають усталити історичну пам'ять і сприяють запобіганню та відверненню нових катастроф: «Ніколи знову». І тому книга А. Джонса доречна і своєчасна саме сьогодні, коли принаймні двоє зі змальованих ним вершників: імперія у стані занепаду та розв'язана нею війна, — вже осідлали своїх коней та знову зійшлися разом.

¹¹ Джонс, *Геноцид*, 535.

ПЕРЕКЛАДИ

10.33124/hsuf.2020.12.07

Наталія Алексюн
(Переклав Лесь Касьянов)

ЇЖА, ГРОШІ ТА БАРТЕР У ЛЬВІВСЬКОМУ ГЕТТО, СХІДНА ГАЛИЧИНА¹

Ця стаття базується на моєму дослідженні повсякденного життя у схованці євреїв Східної Галичини за часів німецької окупації. Частину дослідження було проведено під час постдокторської стипендії Перла Резніка у Вашингтоні, в Меморіальному музеї Голокосту у США. Авторка хотіла би подякувати Еліані Р. Адлер, Вінсону Чу, Меріон Каплан, Анні Новіковій, Катажину Персон, Хелен Сіннрайх, Йоанні Сліві, Агнешиці Веіхольській та Анні Віленгалі за коментарі до цієї статті.

Їжа та голод — невід'ємна тема, що присутня в багатьох свідченнях євреїв з окупованої нацистами Східної Європи, які описують свої пошуки, приготування та обмін їжею, а також як вони її споживали, дивились на неї та як страждали, коли харчів не вистачало. Як наслідок, ми схильні пов'язувати зображення змучених голодом тіл з долею євреїв у гетто окупованої нацистами Східної Європи. Світлини виснажених трупів та дітей, які просять їжу на вулицях Варшавського гетто, є одними з найстрашніших образів Голокосту. Дефіцит їжі та голод часто спливають в єврейських щоденниках, спогадах та свідченнях про життя і смерть у гетто. Єврейські чоловіки, жінки та діти яскраво описували нестачу продуктів, як вони стикались з фізичними та психологічними наслідками недоїдання. Вони також розповідали про стратегії, що їх вигадували члени їхніх родин, аби дістати й поділити мізерні харчі, та спільні зусилля, спрямовані на боротьбу з голодом у Варшавському гетто. Маючи обмежені можливості, єврейські установи намагалися нагодувати зростаючу кількість голодуючих, як молодих, так і старих, тоді як єврейські лікарі досліджували вплив

¹ Ця стаття була вперше опублікована англійською: Aleksion N. "Food, money and barter in the Lvov Ghetto, Eastern Galicia," in *Coping with hunger and shortage under German occupation in World War II* (2018), eds. T. Tönsmeier, P. Haslinger, A. Laba (Palgrave Macmillan, 2018), 223–247, https://doi.org/10.1007/978-3-319-77467-1_12. Переклад на українську мову здійснено Українським інститутом вивчення Голокосту «Ткума» за згодою з видавництвом Palgrave Macmillan та автором, а також з дозволу компанії Springer Nature.

голоду на мешканців гетто, щоб задокументувати його для майбутніх поколінь, а також на користь медичної спільноти².

Ця стаття досліджує різноманітні єврейські розповіді: ранні післявоєнні свідчення, щоденники, мемуари та усні інтерв'ю, щоб дізнатись, як ті, хто вцілів, пам'ятають та описують продовольчу кризу у Львівському гетто — третьому за розміром гетто в окупованій нацистами Польщі. У ній висвітлюється сама криза та реакція євреїв на голод, а також значення, якого набула їжа в гетто, та сфери, в яких стать і соціальне положення визначали доступ до їжі. Що їли люди в окупованому нацистами Львові (Lwów у Другій Польській Республіці, сьогодні Львів в Україні), у гетто, в Янівському таборі та у схованках? Як доступ до їжі впливав на історії євреїв про виживання або на їхні стосунки з неєвреями? Як єврейські чоловіки, жінки та діти організовували постачання їжі та ділилися своїми набутками? При уважному прочитанні єврейських розповідей виявляється, що їжа мала різні значення для єврейських чоловіків, жінок та дітей. Їхні свідчення відображали істотну різницю між долями єврейських та неєврейських мешканців Львова, що її визначила німецька влада з огляду на забезпечення продовольством різних груп населення в генерал-губернаторстві (ГГ). Хоча методичне позбавлення їжі стало одним з інструментів «остаточного розв'язання єврейського питання», воно продовжувало пов'язувати євреїв та неєвреїв через мережі чорного ринку, контрабанду та взаємодопомогу.

У цьому ширшому соціальному контексті стаття розглядає роль віку, соціального положення та статі у доступі до їжі та досліджує, як ці фактори впливали на обговорення їжі у свідченнях тих, хто вижив. Вік, соціальне становище та стать впливають на розповіді цих осіб, коли вони глибше торкаються теми їжі, поступового обмеження доступу до неї та її повної втрати. Зосередившись на цих питаннях, ми можемо дослідити роль продовольчих мереж та міжетнічну динаміку харчового забезпечення для тисяч євреїв у Львові. Щоб вивчити питання голоду, поширення їжі та залежності від громади і порівняти стратегії виживання євреїв та єврейських установ у гетто, дослідники зосереджували увагу на двох найбільших гетто — у Варшаві (у ГГ окупованої Німеччиною Польщі) та у Лодзі (Ліцманштадт, у західній

Польщі, яка була приєднана до Німецького району)³. Історія Львівського гетто надає зовсім інший контекст, як через етнічний склад міста, так і через відносно короткий період існування гетто. Хоча євреїв спочатку змусили переїхати до районів Замарстинів та Клепарів у листопаді 1941 р., територію закрили лише в листопаді 1942 р. Навіть більше, поки гетто не було ліквідовано в червні 1943 р., воно співіснувало з Янівським табором, розташованим на околиці міста. Останнє, але не менш важливе: Львів — густонаселене місто з найбільшою єврейською громадою в регіоні до війни — став місцем, де єврейські чоловіки, жінки та діти зі Львова і прилеглих містечок шукали порятунку, намагаючись вижити на т. зв. «арійській стороні». Отже, хоча я зосереджуватимусь на доступі до їжі у Львівському гетто, це явище навряд чи стосується поодиноких випадків, а є, найімовірніше, частиною ширшої дійсності всієї Східної Галичини.

Львів — огляд

Восени 1939 р. польське місто Львів перейшло під радянську окупацію, і цей період створив продовольчу нестабільність, яка передувала вторгненню нацистів. Багато єврейських сімей було розкуркулено шляхом конфіскації їхніх підприємств та майна, радянська влада депортувала до Сибіру тисячі людей. Ті, хто прибував до Львова з окупованої німцями частини Польщі, часто взагалі були без грошей і, отже, не могли задовольнити свої основні потреби⁴. Влітку 1941 р., на початку німецької окупації, єврейське населення Львова нараховувало близько 150–160 тис. чоловіків, жінок і дітей, оскільки лише невеликій кількості вдалося врятуватися від нацистів, коли радянські

³ Ruta Sakowska, "Komitety domowe w getcie warszawskim," (Будинкові комітети у Варшавському гетто) *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego* 61 (1967): 59–86; Ruta Sakowska, "Opieka nad uchodźcami w getcie warszawskim," (Догляд за біженцями у Варшавському гетто) *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego* 65/66 (1968): 73–104; Wila Orbach, "Zdrowotność w getcie łódzkim," (Санітарні умови в Лодзинського гетто) *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego* 65/66 (1968): 141–171; Aviv Livnat, "Non Omnis Mori": die Forschung zur Hunger von jüdischen Ärzten im Ghetto Warschau," (Non Omnis Moriar: Дослідження голоду єврейськими лікарями у варшавському гетто) *Nurinst* (2012): 81–92; Andrea Löw, *Das Getto Litzmannstadt. Lebensbedingungen, Selbstwahrnehmung, Verhalten* (Гетто Ліцманштадт. Умови життя, самосприйняття. поведінка) (Göttingen: Wallstein, 2006), 354–362; Adam Sitarek, "Otoczone drutem miasto". *Struktura i funkcjonowanie administracji żydowskiej getta łódzkiego* (Місто, оточене дротом. Структура та функціонування єврейської адміністрації в Лодзинського гетто) (Łódź: IPN, 2015); Helene Sinnreich, "Hunger in the Ghettos," в *The Ghetto in Global History, 1500 to the Present*, ред. Wendy Z. Goldman та Joe W. Trotter (London: Routledge, forthcoming); Helene Sinnreich, "Introduction," в *Inside the Walls*, ред. Eddie Klein (Toronto: Azrieli Foundation, 2016).

⁴ Ben Z. Redner, *A Jewish Policeman in Lwów: An Early Account, 1941–1943* (Yad Vashem: The International Institute for Holocaust Research, 2015), 30.

² Barbara Engelking, та Jacek Leociak, *The Warsaw Ghetto: A Guide to the Perished City* (New Haven: Yale University Press, 2009); Miriam Offer, *Haluk lavan ba-geto: mabat 'al korot ha-refu'ah ha-Yehudit be-Polin bi-tekufat ha-sho'uh* (Білі халати всередині гетто. Єврейська медицина в Польщі під час Голокосту) (Jerusalem: Yad Vashem, 2015).

війська залишили цю територію⁵. Настрій був похмурим, і, за висловлюванням Бен Ціона Реднера (1908–1996), юриста, який вижив під час Голокосту: «Усі євреї, навіть діти, знали і відчували, що за цим німецьким наступом піднімалася завеса першого акту трагедії львівського та галицького єврейства»⁶. Хвиля антиєврейського насильства у Східній Галичині послідувала за німецьким вторгненням, у той час, як єврейське майно та особисті речі розкрадалися за активної участі неєврейських сусідів. У Львові тисячі євреїв стикнулися з насильством, жорстокістю та смертю під час двох погромів на початку липня 1941 р. та у т. зв. «петлюрівські дні» наприкінці липня 1941 р.⁷

Уже в жовтні 1941 р. німецька влада оголосила про створення гетто у Львові, для якого було виділено найбільшій частину міста, але яке ще рік залишалося відкритим.

Після масових страт та депортацій з гетто влітку 1942 р. багато вцілілих євреїв намагалися скласти план порятунку своїх родин. Зіткнувшись із вбивчою німецькою політикою, вони шукали прихистку, ховаючись у своїх містах, видаючи себе за неєвреїв у великих містах за допомогою т. зв. «арійських паперів» (подробні документи, що ідентифікують носія як неєврея) або втікаючи за кордон. У перші дні червня 1943 р. німці ліквідували Львівське гетто. Кілька місяців потім, 19 листопада 1943 р., вони також закрили Янівський трудовий табір на околиці Львова, де було вбито тисячі євреїв. Кілька тисяч євреїв переховувалися у місті, але нацисти та їхні колаборанти вполювали і вбили більшість із них. На момент вступу Червоної армії до Львова в серпні 1944 р. в місті залишалося близько 2 тис. євреїв⁸.

Перша хвиля голоду

Єврейське населення Львова стикнулося з нестачею їжі вже з перших тижнів німецької окупації міста. У той час, коли ціни на продукти харчування стрімко зростали, євреї підставляли себе під удар,

⁵ Див.: Philip Friedman, "The Destruction of the Jews of Lwów, 1941–1944," у *Roads to Extinction: Essays on the Holocaust*, ред. Ada June Friedman (New York and Philadelphia: The Jewish Publication Society of America, 1980), 244.

⁶ Redner, *A Jewish Policeman in Lwów*, 30.

⁷ Див. Friedman, "The Destruction of the Jews of Lwów," 245–249; Dieter Pohl, *Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944: Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens* (Munich: De Gruyter Oldenbourg, 1997).

⁸ Див. свідчення Філіпа Фрідмана за 22 січня 1946 р. у Львові. Документ, його транскрипція та переклад доступні на онлайн-курсі студії Голокосту EHRI. Для подальших перекладів цитат на англійську див.: Philip Friedman, "Philip Friedman Recalls the Pogrom in Lviv," дата звернення 10 червня, 2017, https://training.ehri-project.eu/sites/training.ehri-project.eu/files/Ukraine%20A10%20translation_0.pdf, 89.

купуючи їх на вільному ринку, оскільки були мішенями для фізичних нападів та цькувань. Щоб якось звести кінці з кінцями та придбати їжу, євреї задешево продавали свої речі⁹. Народжений у Львові у 1932 р. Лешек Аллерганд пригадував, що в перші місяці німецької окупації його заможна родина ще мала кошти для придбання білого хліба у німців для своїх батьків та бабусь і дідусів, водночас намагаючись звикнути до дієти, що складалася з чорного хліба та мармеладу¹⁰. У своїх мемуарах «За таємним вікном» Неллі С. Толл, яка народилася у родині середнього класу у Львові в 1935 р., зазначала: «Тепер всі дорослі більшу частину часу виглядали сумно. Їжу ставало дедалі важче дістати»¹¹.

Із самого початку окупації німці встановили такий курс обміну рубля, що фактично вичерпали фінансові ресурси, які ще залишались у єврейських родин¹². Все частіше відчайдушним євреям доводилося продавати свої речі або обмінювати їх на їжу. Рузя Бессехес-Вагнерова, єврейка, що лишилася живою, згадувала:

Нам не дозволяли отримувати продукти, овочі та інше, на ринках, лише протягом двох годин з дванадцятої до другої дня — *Н. А.*] Тимчасова українська міліція або будь-який хлопець, який надягнув жовту пов'язку [український національний колір — *Н. А.*], прочісували всі міські ринки в ці години, бо якщо вони зловлять єврейку, яка купує [їжу — *Н. А.*] у селянки за цінами чорного ринку, то зможуть отримати від неї великий хабар або передати її до гестапо¹³.

Але євреїв експлуатували також іншими способами та позбавляли їх засобів до існування, що призводило до їх стрімкого зубожіння¹⁴. Це ще більше ускладнило їм можливість виплачувати хабарі або брати участь в економіці чорного ринку. Філіп Фрідман, історик, який вижив під час Голокосту, назвав це «економічною війною», що велася

⁹ Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego w Warszawie (Архів Єврейського історичного інституту у Варшаві, AZIH), 301/98, 4 (свідчення Максиміліана Боруховіча (Міхал Борвічі), сина Адольфа та Анни, народженого у Кракові 11 листопада 1909 р., свідчення записані 18 квітня 1945 р.).

¹⁰ USC Shoah Foundation, 27779 (інтерв'ю з Лешком Аллергандом Ірени Гарвацької-Ковалік, 1 лютого, 1997, касета 3, 9:25–10:30 хв.).

¹¹ Nelly S. Toll, *Behind the Secret Window: A Memoir of a Hidden Childhood during World War Two* (New York: Puffin Books, 2000), 29.

¹² Redner, *A Jewish Policeman in Lwów*, 30.

¹³ Yad Vashem Archive (YVA), 0.33/1144, 12 (спогади Рузи Вагнер). За словами Фрідмана, проміжок часу на покупку продуктів для євреїв становив з другої до четвертої години дня (див. Friedman, "The Destruction of the Jews of Lwów," 258).

¹⁴ Див.: Renata Kessler, ред., *The Wartime Diary of Edmund Kessler, Lwów, Poland, 1942–1944* (Boston: Academic Studies Press, 2010), 45.

проти єврейського населення у формі грабунку, як на офіційному, так і на приватному рівнях. Німецькі солдати навмання заходили до єврейських квартир і грабували їх. Навіть більше, німецька влада наклала на єврейську громаду величезний штраф у розмірі близько двадцяти мільйонів рублів. Організований грабіж продовжувався через діяльність юденрату («єврейської ради»), який було сформовано німецькою владою вже в липні 1941 р. Його відділ постачання мав завдання забезпечити німців різноманітними товарами¹⁵. Деякі не-єврейські сусіди приєдналися до цього процесу, скориставшись нагодою безкарно красти. Один український домоправитель будинку, в якому мешкало багато єврейських родин, грабував їх, зокрема Бен Ціона Реднера та його брата Марека. Він запропонував захистити орендарів від стихійних пограбувань та нападів, але брав велику натуральну плату за своє заступництво.

Нашу будівлю врятував український сторож Ян Пелікан, який також носив синьо-жовту стрічку. Пелікан грабував володіння єврейських мешканців, але зупиняв інших мародерів, які намагалися увійти до будинку. Бен Ціон Реднер пояснював, що «він виявився рятівником нашої невеличкої єврейської групи. Не те, щоб він робив це задармо; радше, Пелікан заробив собі маленький статок за один день. Протягом наступних кількох днів та місяців він систематично обходив усі квартири, щоб зібрати обіцяну платню, і він би дуже збагатився, якби не його прикра звичка напиватись¹⁶.

У цей час кризи, як зазначала у своїх спогадах Рузя Бессехес-Вагнерова, звичні гендерні ролі зберігалися, оскільки в родинній ієрархії обмін та забезпечення продуктів були переважно жіночими справами. Наслідуючи традиційну гендерну поведінку, а також через фізичні напади на єврейських чоловіків на вулицях Львова — час від часу на них жорстоко нападали або викрадали на примусові роботи, — жінки шукали способи прогодувати свої родини¹⁷. За усними свідченнями Рубіна Фурганга, його сестра-підліток стала «справжнім керівником нашого життя» після того, як їх мати загинула в перші місяці нацистської окупації. Маючи «неєврейську» зовнішність, вона брала предмети одягу і вимінювала їх на картоплю у селян, які приїжджали

¹⁵ Friedman, "The Destruction of the Jews of Lwów," 249–251, 255. Колекцію публікацій див.: AŽIH, 302/442, 8–9.

¹⁶ Redner, *A Jewish Policeman in Lwów*, 34–35.

¹⁷ Див.: Marion A. Kaplan, *Between Dignity and Despair: Jewish Life in Nazi Germany* (New York: Oxford University Press, 1998); Natalia Aleksun, "Gender and Daily Lives of Jews in Hiding in Eastern Galicia," *Nashim* (2014): 38–61.

до міста з навколишніх сіл¹⁸. Міна Дойч описувала у своїх мемуарах, як її чоловік Леон та брат Леві

ховалися у приміщенні кожного разу, коли приходили люди з єврейської ради, щоб забрати чоловіків на роботи в таборах. Я витратила на пошук їжі більшу частину свого часу, щоб зберегти наші життя. Я схудла до 43 кілограмів; я не знаю, звідки я брала сили та енергію, щоб доглядати за своєю дитиною та хворим братом¹⁹.

Однак єврейські жінки також стикалися з небезпекою та намагалися звести до мінімуму пересування містом.

Сім'ї залежали від «зв'язку з арійським населенням» або «чимало-го продовольчого складу»²⁰. Потреба в додаткових запасах їжі неминуче призводила до випадків експлуатації в ділових угодах з неєвреями. Маючи заборону на виїзд з міста, євреї не могли обмінюватись продуктами з селянами в селах, і «тому вони залежали від поляків, які виступали в ролі посередників. Пожитки обмінювали на їжу, у той час, як польські торговці, як гієни, користувалися їхньою трагічною ситуацією»²¹. Деякі євреї звертались по допомогу до своїх не-єврейських друзів та знайомих, покладаючись на довоєнні соціальні зв'язки. Вдячна за підтримку Айцика Айзена під час радянської окупації, Люця Новіцька забезпечувала їжею свого сусіда-єврея.

Ми, євреї, боялися виходити на вулицю, бо гітлерівські вбивці та українська міліція били та вбивали євреїв. Наша добра неєврейська сусідка робила за нас покупки, тож їжі нам вистачало²².

Внаслідок експлуаторської німецької економічної політики єврейське населення міста відчувало на собі перші ознаки голоду вже в серпні 1941 р. У першу чергу це торкнулося найбідніших та вразливіших євреїв. Як зазначав Ф. Фрідман у своїх ранніх свідченнях у січні

¹⁸ Див. інтерв'ю Рубіна Фурганга, чия молодша сестра, народжена 1926 р., почала продавати речі та купувати їжу після того, як забрали їхню матір (United States Holocaust Memorial Museum (USHMM), RG-50.583*0144, усна історія з Рубіном Фургангом, народженням 22 вересня 1923 р. у Львові, Польща (Львів, Україна), 6 квітня 1989 р., інтерв'ю брала Кароліна Хаскі, част. 1, 13:19–14:00 хв.).

¹⁹ Dr. Mina Deutsch, *Mina's Story: A Doctor's Memoir of the Holocaust* (Toronto: ECW Press, 1994), 34.

²⁰ Див.: Kessler, ред., *The Wartime Diary of Edmund Kessler*, 43.

²¹ Kurt Lewin, *A Journey through Illusions* (Santa Barbara: Finthian Press, 1993), 41.

²² Ajzik Eisen, "The Grandfather and the Two Grandchildren in the Time of the Murderer Hitler 1941–1945," *USHMM, Julie Kiefer Collection*, 2012.151.1, 31. Теплі відносини між двома родинами до війни призвели до того, що вони їли та пили разом. Айзен згадував, що «звик насоложуватись шнапсом, не так багато, щоб напиватись, але випивати трошки по п'ятницях або на кідуш по суботах. Зазвичай я запрошував її чоловіка до свого будинку випити та трошки перекусити [разом з ним], як то заведено серед добрих сусідів. Хоча він був гоєм, а я був євреєм, ми зберігали дружні стосунки» (Eisen, "The Grandfather and the Two Grandchildren," 32).

1946 р., голод особливо вплинув на «частину єврейського населення, яка нічого не мала. Діти пухли від голоду». Недоїдання позначалось на людських стосунках. «Ворожнеча серед єврейського населення ... погіршувалася», — пригадував Ф. Фрідман. Нестача їжі не всіх зачіпала однаково. «Єврейські спеціалісти були зайняті роботою, тому їм хоч було на що жити, тоді як значна частина єврейського населення, яка не мала можливості працювати, жінки та діти, залишилися ні з чим. Вони страшенно страждали. Їм ніде було отримати допомогу», — писав Фрідман у своїх свідченнях²³. Серед них були жінки, чий чоловіки були призвані до Червоної армії напередодні вторгнення Німеччини, вбиті або викрадені на примусові роботи. У Львові відбулися різкі зміни у професійній та соціальній сферах. Окупація «перевернула ситуацію догори дригом. Нові класові розрізнення були набагато гіршими, оскільки вони загрожували не лише заробітку людини, але й її життю». Соціальне становище ставало питанням життя і смерті²⁴.

Львів та околиці

Восени та взимку 1941 р., внаслідок стихійних актів насильства та стійкої нестачі їжі у Львові, євреї намагалися виїхати з міста до менших містечок Галичини, незважаючи на заборону на виїзд. За словами Філіпа Фрідмана, до листопада 1941 р. до сільської місцевості виїхало від 4 до 5 тис. людей, але «така можливість була доступною лише для забезпечених»²⁵. Дійсно, Рузя Вагнерова згадувала, що після облав у грудні 1941 р. багато її знайомих виїхало зі Львова, адже провінційні містечка на той час все ще здавалися відносно спокійними. «Моя родина мріяла повернутися до нашого рідного містечка Переворськ, звідки її було вислано у 1939 р.» — згадувала Р. Вагнерова²⁶. Отже, родинні зв'язки та фінансові можливості відігравали ключову роль у ці перші місяці, надаючи деяким людям змогу не лише поповнювати харчові запаси, а й планувати виїзд зі Львова. Міна Дойч «зустріла друзів з місцевості, де мешкали мої батьки. Вони розповіли мені про наміри найняти вантажівку, щоб повернутися додому, де умови були нібито кращими і де легше було отримати їжу та паливо. Це було майже наприкінці року, і нас турбувало питання опалення взимку»²⁷.

²³ Friedman, "Philip Friedman Recalls the Pogrom in Lviv," 85.

²⁴ Friedman, "The Destruction of the Jews of Lwów," 256–257. Див.: Kessler, ред., *The Wartime Diary of Edmund Kessler*, 45–46.

²⁵ Friedman, "Philip Friedman Recalls the Pogrom in Lviv," 85.

²⁶ YVA, 0.33/1144, 23–24 (спогади Рузі Вагнер).

²⁷ Deutsch, *Mina's Story*, 34.

Якуб Вайнлосс, лікар, який жив зі своєю родиною у Львові напередодні вторгнення нацистів у червні 1941 р. та який ледь уникнув смерті під час перших днів окупації, отримав звістку від своєї матері з села Тлусте, яка «відправила до нас з їжею єврейку, переодягнену селянкою, — саме у той час, коли у Львові панував страшний голод»²⁸. Я. Вайнлосс зумів виїхати з міста за допомоги однокласників, які організували для нього транспорт та порадили йому залишити місто. Він виїхав 14 вересня 1941 р. та поселився з матір'ю, сестрами та швагром у Тлусте²⁹. Інші виїжджали з міста на роботи, щоб полегшити ситуацію вдома. Курт Левін, батько якого, рабин Єхескіль Левін (1897–1941), загинув під час першої хвилі насильств у Львові, відзначав зусилля своєї матері Рахель прогнати трьох маленьких синів:

Моя мати робила все можливе, щоб піклуватись про нас трьох, та ніколи не скаржилась. Ми голодували, і в будь-який час мене могли схопити на вулиці та відправити до одного з цих жаклих таборів. Це змусило мене виїхати з міста, щоб не бути тягарем для моєї матері³⁰.

Спогади М. Дойч, Я. Вайнлосса та К. Левіна описують, як нестача їжі спонукала львівських євреїв покинути місто, а також підкреслюють роль родинних зв'язків у організації та оплаті транспорту в перші тижні та місяці німецької окупації³¹. Однак єврейські чоловіки, жінки та діти продовжували також і прибувати до Львова з провінційних містечок Східної Галичини, щоб возз'єднатись з членами родини та шукати шляхи виживання.

Їжа та примусові роботи у Львові

У той час, коли нацистська продовольча політика торкнулась усіх мешканців Львова, євреї отримували лише половину продуктів, призначених для українців та поляків, та навіть цей офіційний раціон скорочувався з часом³². Через мізерні запаси їжі страждали в першу чергу євреї, які були задіяні на примусових роботах, адже вони

²⁸ YVA, 0.3/3207, 2–3. (Інтерв'ю з Якубом Вайнлосом провела Іда Фінк 1967 р.)

²⁹ YVA, 0.3/3207, 3.

³⁰ Lewin, *A Journey through Illusions*, 41. Він переїхав до Рави-Руської, де у нього була частина родини та де він працював, збираючи килими, папір та металобрухт для німців.

³¹ Див.: Tim Cole, *Geographies of the Holocaust* (Bloomington: Indiana University Press, 2014).

³² За свідченням Фрідмана 1946 р.: «Німці отримували чималу кількість їжі; українське та польське населення отримувало 1 400 грамів хлібу на тиждень, а єврейське населення — 700 грамів на тиждень та 200 грамів цукру на місяць. Взагалі, євреї отримували половину від того, що отримували українці та поляки. Пізніше хлібова норма для євреїв скоротилася до 500 грамів на тиждень, а раціон цукру впав до 100 грамів» (Friedman, "Philip Friedman Recalls the Pogrom in Lviv," 84–85). Див. також: YVA, 0.33/1144, 10 (спогади Рузі Вагнер); Friedman, "The Destruction of the Jews of Lwów," 251–252.

потребували харчування, працюючи в надзвичайно жорстких умовах. Рузі Бессехес-Вагнерова бачила в місті єврейських чоловіків у робітничих загонах, які «збирали на сміттєзвалищі залишки їжі та недопалки». Вона продовжувала:

Поширювалися чутки, наповнені жахами, про життя в таборі [ймовірно, Янівському — *Н. А.*]. Ніхто не міг довго протриматись на таборовій провізії. Ті, хто не мав допомоги ззовні, гинули³³.

Вона приносила суп, який варила на роботі, щоб годувати мешканців табору, які працювали біля вул. Різні, недалеко від місця, де вона почала працювати навесні 1942 р.³⁴ З її свідчень випливає, що вона допомагала не за дорученням якоїсь єврейської організації, а, імовірно, діяла імпульсивно³⁵. У перші тижні німецької окупації доступ до їжі на роботі був ключовим фактором, що робив певні місця привабливішими. Р. Вагнерова згадувала молодих людей, які виходили на роботу в місцях, якими керували СС та гестапо, «де їм не було так погано, адже вони отримували їжу щодня», хоча за кілька тижнів їх відправили до Янівського табору³⁶.

На місці, де згодом створили сумнозвісний Янівський табір, були зведені майстерні. У перші тижні євреї, які там працювали, могли розраховувати на допомогу польських колег. Хелен С. Каплан, яка почала працювати в тамтешній конторі на початку осені 1941 р., так запам'ятала свою кімнату:

...доволі велика з кухонною плитою в центрі. У цілому житловому блоці не було сантехніки; туалети розташовані лише в невеликих зелених прибудовах. Ми жили на другому поверсі, під нами була пані Надель, моя керівниця, зі своїм чоловіком, який теж мав відчуття, що це було, мабуть, найбезпечніше місце в місті. Невдовзі також приїхали деякі спеціалісти. Польські родини поруч, звичайні робітники, були добрі до нас. Одна з жінок готувала нам рієрго [вареники — *Н. А.*] за тридцять злотих, які ми іноді могли собі дозволити³⁷.

Починаючи з жовтня 1941 р., євреї, які працювали там, не могли більше повертатися на ніч додому, але «протягом кількох днів люди з міста [Львова — *Н. А.*], сім'ї ув'язнених, зазвичай жінки, приходили

до табору і передавали їм їжу та інші речі»³⁸. Лише додаткова їжа ззовні давала шанс на виживання. Родичі таємно проносили в табір пакунки, щоб «можна було купити хліб у колег. Але ціна на нього була настільки страхіливою, що лише деякі могли дозволити собі таку розкіш, і тому в таборі панував жажливий голод. Люди почали набрякати від голоду»³⁹. Це ставило біженців, які прибули до Львова після початку війни 1939 р., в особливо важке становище через їхній обмежений доступ до фінансових засобів. Коли контакт із зовнішнім світом майже повністю перервали, і родинам більше не дозволялось передавати посилки до табору, ув'язнені «переконалися, що нас, без сумнівів, також засудили до смерті»⁴⁰. Лише напередодні Різдва 1941 р. до них дістались чутки про комітет, який створили у Львові, що мав займатися відправкою пакунків. Коли посилки надійшли на початку 1942 р., це було — за висловом одного з тих, хто вижив, — «неймовірною подією для нас. Не лише тому, що ми більше не залишалися наодинці з голодною смертю, але через те, що ми не були повністю відрізані від світу»⁴¹.

Окрім поодиноких спроб придбати щоденні запаси їжі, новостворений юденрат, очолюваний спочатку адвокатом Йузефом Парнасом (1870–1941), створив відділ, що відповідав за провіант. Він повинен був задовольняти нагальні потреби євреїв, у тому числі видавати їжу. За допомогою своїх підрозділів — економічного та соціального забезпечення — юденрат відкривав недорогі ресторани та їдальні, щоб полегшити становище тих євреїв, яким бракувало коштів для придбання додаткових продуктів харчування на чорному ринку. Він також закуповував продукти, будував пекарні, слідкував за продовольчими магазинами та видавав харчові картки євреям⁴². Щоб полегшити становище євреїв у місті, єврейська рада організувала гілку Єврейської соціальної самопомочі (*Jüdische Soziale Selbsthilfe*), яка була

³⁸ АЖН, 301/2299, 2 (свідчення Германа Каца, народженого 20 квітня 1919 р. у Любліні. Записано в Любліні, 15 березня 1947 р.). Родина Германа Каца жила в Любліні, а сам він втік до Львова на початку війни і передавав вісті своїм опікунам, які приносили йому речі та обіцяли передавати вісті його батькам у Любліні (АЖН, 301/2299, 2–3). У той час, коли жінки приносили їжу своїм чоловікам, братам та синам, чоловіки також намагалися допомагати членам родин додатковою їжею. Наприклад, Зигмунд Туне передавав хліб його братові в Янівському таборі (див.: АЖН, 301/2242, 10 (свідчення Зигмунда Туна, народженого 22 вересня у Львові, записані у Валбжиху)).

³⁹ АЖН, 301/2299, 3.

⁴⁰ АЖН, 301/2299, 3–4.

⁴¹ АЖН, 301/2316, 2 (свідчення Максиміліана Франка, записані П. Якубовською, проспект Словацького, 62, кв. 7).

⁴² Friedman, "The Destruction of the Jews of Lwów," 252–253.

незалежною від юденрату і функціонувала у Львові під керівництвом Макса Шаффа. Вона «давала обіди для постійно зростаючої кількості людей, які голодували»⁴³. У своїх мемуарах Р. Вагнерова наголошувала, що юденрат, який вона називала ще довоєнним терміном гміна («єврейська комунальна організація»):

... піклувався певною мірою про в'язнів табору, функціонував як посередник, надсилаючи їм пакунки з їжею та одягом, та опікувався тими нещасними, у кого не залишилось родичів. Однак цієї допомоги було недостатньо через безмежну нужденність ув'язнених. Не можна звинувачувати ані членів юденрату, ані єврейське суспільство⁴⁴.

Р. Вагнерова звинувачувала «переслідування [нацистських — *Н. А.*] вампірів, які керували табором», у паралізації будь-якої ефективної допомоги⁴⁵.

Тисячі євреїв-в'язнів, відправлених до Янівського табору, страждали від недоїдання, яке разом із каторжною роботою та щоденними фізичними знущаннями призвело до їх загибелі. Хелен С. Каплан описувала їх як «масу брудних, схожих на привидів голодуючих чоловіків»⁴⁶. Вона працювала в конторі табору та, реєструючи імена ув'язнених, які надходили, також сильно недоїдала. Їжі було настільки мало, що вона могла думати лише про їжу та бачила її уві сні:

Я засинала, мріючи про булки, знову і знову. У своїх снах я могла бачити булки, що виглядали хрусткими, з блискучими скоринками, та рожеві скибочки шинки та іншого м'яса разом із темночервоним варенням. Але я не могла їсти нічого з цього, навіть уві сні. Вони просто були там перед очима навкруги мене⁴⁷.

Айчик Айзен потрапив до табору в травні 1942 р. та працював на цементному заводі, «тягаючи важке каміння до кінця листопада 1942 р., допоки не втратив сили», — згадував він. «Я був дуже здоровим

і міцним, проте через важку роботу та їжу, що складалася з декількох ложок супу та однієї шістнадцятої кілограма хліба, я заслаб»⁴⁸. Коли його виключили зі списку робітників, він зрозумів, що його вб'ють, і вирішив тікати.

Харчування та нестача їжі в гетто

У період з листопада 1941 р. до березня 1942 р. в гетто не проводили великих облав. Люди сподівались, що життя нормалізується; однак грабування євреїв та примусові роботи продовжувалися⁴⁹. Після утворення гетто отримати їжу ставало дедалі важче. Комунальні установи, що залишилися, мали обмежені можливості для надання допомоги голодуючому єврейському населенню. В єврейській лікарні намагалися лікувати наслідки недоїдання. Молодшу сестру Розалії Ландесберг, яка набрякла через голод, доглядали та виписали лише для того, щоб її депортували «здоровою»⁵⁰. Обмежений доступ євреїв до товарів означав, що їм доводилося використовувати зв'язки на т. зв. «арійській стороні» та покладатися на міжетнічні відносини, щоб отримати продукти⁵¹. Їх купували за межами гетто і проносили контрабандою, наражаючи себе на небезпеку. «Ми чули, що іноді ризикуючи бути страшенно побитими, єврейські чоловіки та жінки, які працювали за межами гетто, намагалися обміняти свої ювелірні прикраси або величезні суми грошей на м'ясо, масло або сир у польсько-го населення», — пояснювала Неллі Толл⁵². Крістін Карен, уроджена Христина Хігер, яка народилась 1935 р. у Львові, згадувала, як їла хліб:

Це був темний хліб, кругла буханка хлібу. Іноді батько отримує трохи молока для мого молодшого брата. Трохи супу, який мама варить, повернувшись з роботи. Ні — я не пам'ятаю, щоб їли будь-яке ... м'ясо ... іноді яйця. У нас був хтось ... поза гетто, знаєте, люди контрабандою проносили речі за гроші. Вони купували речі у християн, які ... жили навколо гетто, і ти можеш щось іноді пронести. Ось таке ми їли. Я думаю, що ми, напевно, були так перелякані, що не відчували, що голодні. Я не пам'ятаю, щоб я почувалася голодною там, в гетто [або — *Н. А.*] щоб

⁴³ YVA, 0.33/1144, 25 (спогади Рузі Вагнер).

⁴⁴ YVA, 0.33/1144, 25 (спогади Рузі Вагнер).

⁴⁵ YVA, 0.33/1144, 20 (спогади Рузі Вагнер). Багато тих, хто вижив, більш критично характеризували юденрат та його роль. Кесслер писав про нього: «група блазнів» (див.: Kessler, ред., *The Wartime Diary of Edmund Kessler*, 46). Філіп Фрідман відзначав, що діяльність юденрату «розвивалась радше у шкідливому напрямку, аніж у корисному. Стратегія німців мала на меті створення юденрату як механізму, який би залучав євреїв до співпраці у нацистських планах щодо їх знищення. Німцям вдалось приховати від євреїв цю стратегію, принаймні від основної більшості з них, до значно пізнішого періоду нацистського завоювання. Рада служила німцям як засіб отримання грошей та цінностей, а також робочої сили». (див.: Friedman, "The Destruction of the Jews of Lwów," 255).

⁴⁶ Kaplan, *I Never Left Janowska*, 46. Про перші дні Янівського табору див.: Kaplan, *I Never Left Janowska*, 45–46; Kessler, ред., *The Wartime Diary of Edmund Kessler*, 58–61.

⁴⁷ Kaplan, *I Never Left Janowska*, 50.

⁴⁸ Eisen, "The Grandfather and the Two Grandchildren," 11.

⁴⁹ Friedman, "Philip Friedman Recalls the Pogrom in Lviv," 86.

⁵⁰ AZIH, 301/2224, 2 (свідчення Розалії Ландесберг, народженої 12 березня 1912 р. у Золочеві, записані 10 лютого, 1947 р. у Вроцлаві).

⁵¹ Toll, *Behind the Secret Window*, 74; Joanna Śliwa, "A Link Between the Inside and the Outside Worlds: Child Smugglers in the Kraków Ghetto," *Zeitschrift für Genozidforschung* 13, № 1/2 (2012): 53–81.

⁵² Toll, *Behind the Secret Window*, 30.

відчувала, що не маю їжі, але я була настільки налякана [і — *Н. А.*] це, мабуть, ви знаєте, придушувало голод⁵³.

Її виховували на вул. Коперника, у престижному районі, у заможній родині середнього класу. Її батьки продовжували продавати свої речі в гетто, щоб придбати їжу. Матеріальний стан родини погіршувався, адже вони постійно мали переїжджати через поступове зменшення території гетто, а «кожного разу вам доводиться брати з собою все менше речей, лише те, що на вас, та перебиратися до іншого місця»⁵⁴. Це по-різному впливало на їхнє становище, оскільки що менше родина мала речей, то менше вона могла використовувати для обміну.

У міру погіршення ситуації в гетто стосунки з неєвреями поза його межами відігравали ще важливішу роль, ніж раніше, у забезпеченні євреїв додатковою їжею. Хоча вони часто обмежувались комерційними операціями, саме довоєнні відносини створювали передумови для того, щоб годувати колишніх сусідів та друзів. Рубін Фурганг згадував, що не страждав від голоду в гетто, бо його батько-робітник, який до війни керував невеликою компанією з перевезення, подобався своїм колишнім сусідам, які давали йому додаткову їжу⁵⁵. Схожий випадок був у Луці Новицької. Вона продовжувала відвідувати в гетто свого колишнього сусіда Айзена і приносила їжу для нього та його дітей, відмовляючись від грошей. Коли гетто стало закритим, вона

...домовилася з моїми дітьми про зустріч біля огорожі. Вона приходила ззовні та приносила їжу. Вона добре пам'ятала, що я зробив для неї, коли росіяни були у Львові. ... вони [діти Айзена — *Н. А.*] казали, що вона часто відмовлялася брати гроші. Було важко віддати їй гроші, бо вона перебувала по той бік огорожі, та мої діти підносили до огорожі предмети, які вона могла продати, а, отже, отримати гроші на купівлю їжі. Вона відмовлялася брати речі, кажучи моїм дітям зберегти їх, щоб вони могли ними бавитися після загибелі Гітлера⁵⁶.

Пошуки їжі та дотримання певних гастрономічних звичок під час надзвичайних труднощів дозволяло деяким родинам залишатися разом. Однак голод також змушував людей кидати їхні родини в надії на виживання. Люся Гроссман прийняла відчайдушне рішення втекти та поселитись у своїх родичів у Стрию, де все ще були кращі умови.

⁵³ USHMM, RG-50.030*0520, 30 (інтерв'ю з д-ром Крістін Керен, проведене Емі Рубін 25 жовтня 2007 р.).

⁵⁴ USHMM, RG-50.030*0520, 17–19 (інтерв'ю з д-ром Крістін Керен).

⁵⁵ USHMM, RG-50.583*0144 (усна історія з Рубіном Фургангом, 6 квітня 1989 р. проведено Кароліною Хаскі). Фурганг народився у Львові в 1923 р.

⁵⁶ Eisen, "The Grandfather and the Two Grandchildren," 31–32.

Втративши мати та брата, вона лишила бабусю та глухоніму тітку, «але в шістнадцять років та з набряклыми від голоду ногами я не хотіла помирати»⁵⁷.

Ситуація з харчуванням почала змінюватись, особливо через німецькі облави. Після масових депортацій у серпні 1942 р. ставлення до їжі змінилося, оскільки деякі люди втрачали надію та бажання вижити. Фридерика Братшпіль, одна з тих, хто вижив у Львівському гетто, згадувала, що «майже для всіх розпочався золотий період. Ми їли в надлишку. Ми думали про їжу і ... про арійські документи». Проте разом із плануванням втечі з гетто було й почуття відчаю, яке знайшло своє відображення у фаталістичному ставленні до їжі: «Усі згоджувались, що у нас не було майбутнього, і ми хотіли принаймні від'їстись від душі перед смертю». Вона описувала популярне місце в гетто:

Центр малого гетто розташовувався навколо вулиць Локетки та Кресової, де було місце для прогулянок. Там можна було придбати що завгодно — від млинців з вівсянки до найкращого борошна, від примітивного печива до найвитонченіших тістечок⁵⁸.

Як і в інших гетто Східної Європи, діти, схоже, взяли на себе роль постачальників, контрабандою проносячи в гетто продукти. Приблизно в п'ятнадцять років Саломон Ліберман переїхав до гетто восени 1942 р. Маючи «неєврейську» зовнішність, він вирішив ризикнути та прокрадався до арійської сторони, щоб купувати їжу. Він продавав те, що проносив до гетто, щоб забезпечувати себе та свого брата⁵⁹. У тому ж віці Людвіка Барб піклувалась про себе, свого батька та молодшого брата, пробираючись на арійський бік через каналізацію по вул. Клепарівській. Вона купувала печиво і продавала його в магазинах гетто⁶⁰. До того ж після серпня 1942 р. багато євреїв припинили реєструватися в юденраті для отримання талонів на їжу і натомість почали ховатися. Як зауважив Ф. Фрідман: «На той час стало зрозуміло, що німці мали намір знищити євреїв, а відділ продовольчих карток не

⁵⁷ АЖН, 301/2194, 1 (свідчення Люсі Гроссман, народженої 2 червня 1927 р. у Львові. Свідчення записано у Вальбжиху 17 лютого 1947 р., д-р Ветххайцером).

⁵⁸ АЖН, 301/452, 4 (свідчення Фридерики Братшпіль, народженої 2 березня 1929 р. у Львові, записане 1945 р. у Кракові).

⁵⁹ АЖН, 301/2752, 1 (свідчення Саломона Лібермана, народженого 12 грудня 1929 р. у Львові, сина Леона та Міни Юбелер, записане в дитячому будинку в Хожуві).

⁶⁰ АЖН, 301/2496, 3 (свідчення Людвіки Барб (Людвіки Бучиньської), народженої 8 листопада 1927 р. у Львові, записано 11 червня, 1947 р. у Вроцлаві).

міг показувати точної кількості євреїв»⁶¹. Дійсно, за його підрахунками, близько 6 тис. євреїв почали ховатись, тоді як в управлінні продовольчих карток було зареєстровано 36 тис. євреїв. У своїх свідченнях за січень 1945 р. Ф. Фрідман також згадував про зловживання з боку управління продовольчих карток: «Управління могло використовувати додаткові картки для себе та допомагати людям, які потребували додаткових пайків через те, що [вони — *Н. А.*] не в змозі були купувати на чорному ринку. Раціон був дуже малим»⁶². У листопаді 1942 р. відділ забезпечення було ліквідовано, а євреї почали отримувати їжу на робочих місцях⁶³.

Зосередження уваги на доступі до їжі та роздуми про їжу давали змогу перепочити від терору облав. Євреї, які пережили їх, ховаючись, часто мріяли про їжу в очікуванні неминучої смерті. Деякі єврейські мемуари також фіксували фантазії про життя до війни, в яких письменники описували спогади про тих, кого вже вбили, та з ким вони колись ділили родинні харчі. Повернення до приємних спогадів, пов'язаних з їжею та сім'єю, приносило євреям емоційний комфорт в екстремальних ситуаціях. Навесні 1943 р. Неллі Толл пережила чергову облаву в гетто. Вона згадувала, як:

Ми вийшли з льоху. ... Тепер перед моїми закритими повіками розквітли прекрасні образи. Ми всі сиділи разом у вітальні. Янек, Папа і я тихо слухали Маму, яка грала сонату Шуберта, коли зайшла Магда, несучи срібну тачку, наповнену випічкою та цукерками. Втішена, я заснула⁶⁴.

Ця ретроспективна мрія про безтурботне сімейне життя до війни відображала відчуття втрати не лише зниклих членів родини, а й матеріальної безпеки, в якій дефіцит їжі відігравав вирішальну роль. Це втішило дитину одразу після травматичного досвіду.

Протягом усього періоду життя в гетто та облав, приготування їжі залишалося відповідальністю жінок, які піклувались про членів родини. Їжа також іноді відігравала певну роль у випадкових зустрічах з німцями, як, наприклад, у випадку Пауліни Хігер, яка готувала яйця та цибулю для німця. Він знайшов її та дітей у сховищі, що побудував її чоловік. Німець погрожував вбити їх або побити, а потім,

отримавши наручний годинник від Ігнація Хігера, погодився залишити їх живими. Він відвів їх нагору до їхньої квартири і попросив яйця з цибулею, які Пауліна Хігер одразу ж подала йому⁶⁵.

Їжа та міжетнічні відносини в переховуванні

В останні дні ліквідації львівського гетто в червні 1943 р. Хігерам та двом їхнім маленьким дітям вдалося втекти до каналізації, де вони провели 14 місяців, покладаючись на польських робітників каналізації та, зокрема, на Леопольда Соху, який забезпечував їх їжею, з якої Христина згадувала чорний хліб та маргарин⁶⁶. Спочатку Л. Соха отримував гроші та коштовності, котрі продавав, щоб придбати їжу для євреїв, які ховались у каналізації, лишаючи решту собі⁶⁷. Однак, коли у Ігнація Хігера скінчилися гроші, Л. Соха продовжував приносити їжу, зокрема яйця, коли діти захворіли⁶⁸. Для Л. Сохи та Хігерів значення їжі виходило за рамки способу виживання. Це створило почуття довіри та відображало прагнення Л. Сохи врятувати «своїх євреїв».

Їжа, яку отримували єврейські діти, дозволяла пом'якшити перехід до переховування, яке часто також призводило до розлуки з батьками. Рута Зальпетер, яка тільки навчилася ходити, коли німці окупували Львів, згадувала частування, які вона отримувала на фабриці, де її мати працювала швачкою, ховаючи свою дитину під робочим столом⁶⁹. Після того, як її батька Нафталі забрали до Янівського табору, прийшов українець, щоб відвести її до українського дитячого будинку у Бжуховіце поблизу Львова: «На другий день прийшов цей українець Шавель і забрав мене. Раніше він приносив нам молоко, яблука, тож я його знала і неохоче йшла з ним, бо не хотіла залишати маму»⁷⁰. Хоча до війни Хігери не знали Л. Соху — це була випадкова зустріч, — Шавель, скоріш за все, був знайомим із Зальпетерами ще до того, як він прийшов урятувати їхню дочку. Але багато особистих спогадів свідчать про те, що голодуючі євреї з «арійської сторони»

⁶⁵ USHMM, RG-50.030*0520, 26 (інтерв'ю з д-ром Крістін Керен).

⁶⁶ АЖН, 301/2352, 1 (свідчення Христини та Павла Хігер, Єврейська історична комісія у Кракові, 6 лютого 1947 р., записане Марією Холендер).

⁶⁷ USHMM, RG-50.030*0520, 40 (інтерв'ю з д-ром Крістін Керен).

⁶⁸ АЖН, 301/2352, 4.

⁶⁹ АЖН, 301/2400, 2 (свідчення Рут Зальпетер (Галини Барбацької), Вроцлав, 13 травня 1947 р.). Рута Зальпетер була дочкою Нафталі та Естери, народжена 29 січня 1937 р. Її батько був інженером-хіміком на львівському заводі перед війною.

⁷⁰ АЖН, 301/2400, 3.

звертались по негайну допомогу до неєврейських знайомих та друзів сім'ї⁷¹.

Інші єврейські чоловіки, жінки та діти, які пережили депортацію влітку та восени 1942 р., відчайдушно намагались знайти місце схованки за межами гетто. Деякі ховались, поки інші робили спроби видавати себе за неєвреїв. Основні продукти харчування, які брали з собою в схованки євреї, які ховались у Львові, відрізнялись залежно від їхніх коштів та стосунків з їхніми доглядачами. Ті, кому вдавалося втекти з гетто, покладались на бартер. Їжа їм надходила від доглядачів⁷². Неллі Толл обговорювала їжу з польською родиною, яка ховала її разом із матір'ю:

За його словами, це [ринок — *Н. А.*] було своєрідним дитячим майданчиком для дорослих, де панували плітки та шахрайство продавців, шпигуни, поліція, інформатори та селяни. Тут він купував ревінь, суніцю, свіжі овочі, жовте масло та смачний сир, загорнутий у велике зелене листя, який завжди пахнув селом. Важко було дістати лише м'ясо та курку, хоча, як багато разів казав пан Войтек: «За достатню суму грошей ви можете отримати все, що завгодно». Собаче м'ясо та конину можна було легко дістати, але ми ніколи його не їли, принаймні, я так не думаю, хіба хтось обдурив пана Войтека, заставивши його повірити, що він купує яловичину. Ходили навіть чутки, що на ринку продають ліверну ковбасу з єврейської плоти⁷³.

Інші євреї, які ховались у Львові, також покладались на винахідливість неєвреїв, які їх укривали, щоб забезпечити їжею, не викликаючи на себе підозри. Хоча здатність платити за їжу відігравала вирішальну роль, часом, здається, саме емоційні стосунки з доглядачем створювали основу для допомоги. Після втечі Рудольф Редер, який народився в 1881 р. і до війни керував фабрикою з виготовлення мила у Львові, переховувався у Йоанні Борковській — жінки, яка працювала і мала прибирати для гестапо під час нацистської окупації. Вона знаходила для нього їжу, а додаткові продовольчі товари надходили з незвичного джерела — від гестапівців, які давали їй м'ясо для її собаки. Редер відчував своєрідне задоволення від усвідомлення того, що,

оскільки його доглядачка передавала м'ясо йому, нацисти несвідомо сприяли його виживанню⁷⁴.

Для тих, хто намагався вижити у Львові, видаючи себе за неєвреїв, їжа визначала різницю між життям, яке проходило поза гетто, та життям всередині. Під час найкривавішої облави у Львові в серпні 1942 р. Лена Орлеан переховувалась у своїх знайомих поляків, але, боючись наразити їх на небезпеку, вона пішла і відчайдушно шукала укриття. Лена провела ніч у нежитому будинку, який відремонтували для працівників східнонімецької поштової служби, але її викрили разом з іншими відчайдушними євреями. Вона вирішила залишити місце і намагалася виглядати якомога непідозріло на вулицях Львова. Цікаво, що маскуванню включало також ставлення до їжі: «Я нафарбувала губи, вбрала на себе безтурботне обличчя і почала байдуже їсти булку»⁷⁵. Очевидно, для тих, хто переслідував євреїв, жодна єврейка не могла виглядати безтурботною або невимушено їсти булку на вулиці. Коли Марія Розенблум приїхала до Львова з Коломиї, де вона страждала від голоду, то опинилася на різдвяному святі:

Саме те, що мені було потрібно в той момент, але я приїхала туди, мене представили як подругу з Коломиї, та було багато веселощів, на столі лежала їжа. Я намагалася приєднатись, а пізніше ввечері я пішла геть⁷⁶.

Народжена 1924 р. у Львові, Лідія Айхенгольц, яка втекла з Янівського табору на арійський бік Львова, зуміла видати себе за неєврейку. Вона знайшла притулок у кількох різних людей, які також ділилися з нею їжею: «Мені доводилося їсти все, що вони мені давали»⁷⁷. Шукаючи їжу, євреї, які змогли забезпечити себе документами, стикались з тими самими проблемами, що й інші неєврейські жителі Львова. Вони покладались на харчові пайки, доповнюючи їх продуктами, які купували на чорному ринку⁷⁸.

Однак ситуація для єврейських чоловіків, жінок та дітей, яким доводилося йти у підпілля та поклатись на їжу, що їм добували інші,

⁷⁴ Staatsarchiv München (STAANW), 33033/4, 6 (свідчення Романа Робака, 8 серпня 1960 р.). Після війни Редер змінив своє ім'я на Романа Робака та одружився на Борковській. Подружжя емігрувало до Канади.

⁷⁵ АЖН, 301/1041, 3 (свідчення Ліни Орлеан, народженої 1895 р. у Львові).

⁷⁶ USHMM, RG-50.030*0379, 46 (інтерв'ю з Марією Розенблум, 23 вересня 1996 р.).

⁷⁷ USC Shoah Foundation, 5248 (інтерв'ю з Лідією Гільбурд-Айхенгольц, взяте Е. Скоттом Брайсом, плівка 4, секція 3, 28:45 хв., 2 листопада 1995 р., Мінеаполіс, штат Мінесота).

⁷⁸ Айзен отримував харчовий раціон від Люції Новіцької, тому що вона представляла його своїм чоловіком, який повернувся з табору для військовополонених (див.: Eisen, "The Grandfather and the Two Grandchildren," 37–38).

⁷¹ АЖН, 301/2496, 4 (свідчення Людовіки Барб).

⁷² Неллі Толл пригадувала: «Я бачила ненависть у їхніх очах та чула, як вони бурчали прокляття собі під ніс, коли вони вимінювали у нас речі. Вони продавали нам ще тепле коров'яче молоко, козячий сир, солодке масло, загорнуте у коричневе листя, капусту, яйця, картоплю, горох та буряк. Натомість вони брали наші гроші або наше золото та прикраси, які їм ще більше подобались» (Toll, *Behind the Secret Window*, 50).

⁷³ Toll, *Behind the Secret Window*, 89.

була особливо жажливою. Восени 1943 р. Лешек Аллерганд кілька тижнів переховувався на Личаківській вулиці, отримуючи тарілку з їжею лише раз на три дні⁷⁹. Рубін Фурганг ховався майже рік до визволення разом із сестрою, ще чотирма євреями-чоловіками та єврейською дитиною. Він отримував продовольчі товари від Охремовича, єврея з Нового Сончу, який приїхав до Львова і міг видавати себе за неєврея. Уся група майже вмирала від голоду, оскільки провізію, що складалася з хліба, рису та картоплі, потрібно було купувати на чорному ринку⁸⁰. Окрім цін на ринку та страху привернути до себе увагу підозрілих сусідів, залежність від тих, хто доставляв їжу в місця-схованки, могла наразити євреїв на смертельну небезпеку. Едвард Ганза, дитина, що вижила у Львові, описував свій страх бути покинутим його доглядачем та усвідомлення того, що він помре від голоду напередодні визволення. У травні 1944 р. хлопець разом із батьками сховався в сараї. Протягом місяця чоловік доставляв їм їжу. Але, побоюючись майбутньої облоги Львова, він вирішив покинути місто, залишивши єврейську родину зачиненою в халупі. Перш ніж зникнути, він приніс хліб і воду, яких вистачило на два тижні. Зіткнувшись зі смертю від голоду, його батьки вирішили ризикнути та вийти на вулицю, спочатку принісши агрус із саду, а потім попросивши у сусідів хліба. Коли мати Едварда повернулася з хлібом та водою, вони були «щасливі. Ми одразу почали їсти хліб, запиваючи його водою»⁸¹.

Їжа після звільнення

Уцілілі євреї, які вийшли зі схованок у Львові та його околицях, мали ознаки недоїдання. Тому їжа відігравала ключову роль у процесі відновлення здоров'я та продовження життя після визволення. Гіна Мар (1896–1966), яка вижила та чия родина мала до війни млин у Грудку Ягайлонському (сьогодні містечко Городок у Львівській області), описувала своє повернення до Львова з містечка Зимна Вода на околиці міста, де вона та її чоловік виживали в схованці. Вони не лише втратили єдину доньку, але роки недоїдання зіпсували здоров'я Гіни. Вона була виснажена фізично та емоційно, почувалась погано, пітніла, їй доводилось триматися за стіни, щоб не впасти. У їхній ситуації, люди, які вижили в Зимній Воді, надавали їжі та укриттю найважливіше значення. Коли їхня невелика група прибула до Львова,

чоловіки знайшли порожню квартиру на Бернардинській площі. Поки вони розчищали простір від завалів і шукали у підвалах ліжка та матраци, Гіна готувала капусту та картоплю, єдині продукти, що були доступні для неї у той час, проте довелося обійтись без солі. «Це перше свято назавжди відкарбувалося в моїй пам'яті; кожен їв жадібно і кожен вихвалював чудовий смак страви», — згадувала Г. Мар⁸². Ця перша урочиста трапеза після звільнення була святом життя, згуртованості та людяності, які розділяли ті, хто вижив.

Хоча їхній повсякденний раціон складався лише із сухого хліба, який Гіна та її чоловік готували в Зимній Воді, та, незважаючи на їхнє жахливе становище, Мари охоче ділились з нужденними тим, що мали. Коли чоловік Гіни привів додому дівчинку, яка вижила, сховавшись у лісі поблизу Львова і яка марно шукала в єврейському комітеті вцілілих членів родини, подружжя ділилося з нею своєю мізерною їжею. До того ж їжа була каталізатором соціальних зібрань серед тих, хто вижив. Гіна та її чоловік продали залишки одягу, які вони знайшли після звільнення, щоб зібрати гроші на чайну, яку чоловіки вирішили відкрити, оскільки на той час не було жодного єврейського закладу. Отримавши дозвіл влади, вони самі очистили місце та облаштували його кількома розбитими тарілками, які в них були. Вона згадувала: «Одного разу я приготувала обід на десять людей та один з наших партнерів вийшов у місто і привів десять людей»⁸³. Гіна подала їжу; однак вона та її чоловік не могли дозволити собі розкіш м'ясної страви. Клієнтура постійно зростала: наступного дня прийшло 20 євреїв, а третього — 50. Вони приходили охоче, «радіючи, що можуть їсти серед собі подібних», та «за кілька днів наш заклад став місцем зустрічі решти євреїв; тут вони робили свої перші кроки для того, щоб знову стати на ноги»⁸⁴. Їжа стала джерелом взаємодопомоги та моральної сили, оскільки ідея родини полягала в тому, щоб згуртувати інших євреїв, які вижили. Гіна пригадувала, як вечорами ця група вцілілих сиділа разом біля газової лампи:

Ми становили одну сім'ю; що б ми не готували, ми їли разом. Незважаючи на бідність, заздрощів або суперечок не було. Ми допомагали одне одному, насолоджувались нашою компанією тих, кого об'єднало спільне нещастя⁸⁵.

⁷⁹ USC Shoah Foundation, 27779 (інтерв'ю з Лешек Аллергандом, плівка 6, 11:50 хв.).

⁸⁰ USHMM, RG-50.583*0144 (усна історія з Рубіном Фургангом, народженим 22 вересня 1923 р. у Львові, записана Кароліною Хаскі 6 квітня 1989 р., частина 1, 42:00–42:30 хв.).

⁸¹ AŽIH, 301/2083, 1 (свідчення Едварда Гандзи, шкільний твір «Мій досвід під час німецької окупації»).

⁸² YVA, 0.3/3381, 116.

⁸³ YVA, 0.3/3381, 117.

⁸⁴ YVA, 0.3/3381, 118.

⁸⁵ YVA, 0.3/3381, 119.

Коли їх фінансові умови покращились, Гіна та її чоловік також стали краще харчуватися. «Я ніколи не забуду того разу, коли було з'їдено перше яйце. Арке наполягав на тому, щоб я його з'їла, оскільки мені наказав [лікар — *Н. А.*] добре харчуватись, але я не могла спокійно його проковтнути, усвідомлюючи, наскільки воно корисно і для нього». Її чоловік ледве міг ходити і виглядав інвалідом. Після звільнення їжа стала джерелом існування, фінансового, а згодом і фізичного. Але спершу ця родина хотіла нагодувати інших та заробити собі на життя, а лише потім вони самі були готові їсти краще. Після приходу радянської влади до Львова міжетнічні відносини відігравали значно менш явну роль в обговоренні їжі. Це знову ж таки стало ознакою відновлення не тільки фізичної сили, а й відродження єврейських родинних та суспільних зв'язків.

Висновки

Небагато євреїв пережили Голокост у Львові. Їх або депортували до табору знищення Белжець (деяких — до Собібора), або вбивали на місці. Для більшості тих, хто намагався знайти притулок на арійській стороні або організувати там схованку, виживання залежало від знання місцевості та їхньої здатності виявляти неєвреїв, готових надати допомогу, та уникати тих, хто викривав євреїв. Більшості не вдавалося довго маневрувати в цих страшних обставинах. Умови життя у схованках у більшості випадків були надзвичайно складними. Ретельний аналіз ситуації у Львові пропонує унікальний погляд на зусилля євреїв вижити в місті, де більшість мешканців становили поляки та євреї, але в якому також було українське населення. Хронологія та географія відрізняють Львів від інших великих та більш відомих гетто, а доступ до їжі тут більшою мірою залежав від зв'язків з неєвреями, ніж у інших великих гетто Східної Європи. Поки гетто функціонувало, воно надавало в'язням Янівського табору певну обмежену допомогу.

Коротший проміжок часу існування гетто не уповільнив ані процес жажливого зuboжіння львівських євреїв, ані вплив голоду на громаду. Відносини з неєвреями у Львові виявились вирішальними для забезпечення їжею євреїв у гетто та у схованках. Можливість користуватись вже наявними зв'язками залежала від соціального становища або від наявності фінансових ресурсів, які родини використовували для придбання їжі. Зрештою, розвиток та культивування стосунків з польськими та українськими благодійниками виявились важливими для закупівлі їжі, одягу та подолання голоду. У той час як більшість євреїв, які переховувались, стикалися з певним ступенем

голоду, люди з грошима могли отримувати кращу їжу, хоча це й не було запорукою виживання. Пошук зв'язків із доступом до харчів також відігравав свою роль. Доступ до їжі або відчуття голоду відображали шанси на виживання людини залежно від її економічного стану та здатності адаптуватися до «організації» продуктів, і потім їх приготування та розподілу.

Їжі не вистачало, і в свідченнях еліти також знаходимо спогади про голод. Недоїдання бачили або його боялися частіше, ніж стикалися з ним особисто. У своїх розповідях євреї часто розмірковували про долю тих, хто голодував. З іншого боку, гендерні взаємовідносини стосовно забезпечення та приготування їжі рідко ставали предметом критичного аналізу. Гендерні ролі зберігались у гетто, тобто жінки продовжували відповідати за приготування та подачу їжі своїм родинам. Подібним чином гендерні ролі також впливали на здатність неєврейських благодійників забезпечувати їх їжею, а, отже, на можливість зв'язуватися з такими постачальниками.

У єврейських свідченнях їжа та голод виявляються повторюваними категоріями при аналізі героїчних зусиль окремих людей, стратегій виживання родин, громадської солідарності та, зрештою, єврейської безпорадності перед смертельним обличчям Голокосту. Крізь призму їжі та голоду єврейські свідчення зі Львова розповідають про страждання, вразливість та боротьбу за фізичне виживання. Вони показують, як доступ до їжі став важливим у контексті єврейських родинних зв'язків та як він перевіряв сімейні вузи та змушував брати на себе нові ролі. Хоча доступ до їжі визначався за соціальним становищем, статтю та віком, ці категорії також змінювались з часом, адже єврейські чоловіки, жінки та діти вимінювали їжу, таємно проносили її, доглядали за членами родини або вирішували покинути їх.

ХРОНІКА

10.33124/hsuf.2020.12.08

Марина Стрільчук

**ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ «КРУГЛИЙ СТИЛ» «УКРАЇНА
ТА НІМЕЧЧИНА У СВІТОВИХ ВІЙНАХ: ОБРАЗИ ТА
ПІДХОДИ ДО ПОЛІТИКИ ПАМ'ЯТІ»; «МОСТИ ПАМ'ЯТІ:
СУЧАСНА УКРАЇНСЬКО-НІМЕЦЬКА ДИСКУСІЯ ПРО
ДРУГУ СВІТОВУ ВІЙНУ ТА ГОЛОКОСТ»**

22 жовтня 2020 р. у Дніпропетровському національному історичному музеї ім. Д. І. Яворницького пройшов всеукраїнський Круглий стіл «Україна та Німеччина у світових війнах: образи та підходи до політики пам'яті»; «Мости пам'яті: сучасна українсько-німецька дискусія про Другу світову війну та Голокост», організований спільно з Українським інститутом вивчення Голокосту «Ткума», Дніпровським національним інститутом вивчення ім. Олеся Гончара, Агентством розвитку Дніпра за підтримки Генерального консульства Федеративної республіки Німеччина в Донецьку/офіс Дніпро та проекту «Вивчення Голокосту в Україні для формування атмосфери толерантності».

Учасниками «круглого столу», який було присвячено 75-й річниці закінчення Другої світової війни, стали поважні вчені зі всієї України, зокрема: Ярослав Грицак (Український католицький університет), Руслан Забілий (Національний музей-меморіал «Тюрма на Лонцького»), Олександр Лисенко (Інститут історії України Національної академії наук України), Олег Репан, доцент кафедри історії України Дніпровського національного університету ім. Олеся Гончара, директор Інституту історії Дніпра; Василь Павлов, завідувач сектору воєнно-історичної політики Департаменту військової освіти, науки, соціальної та гуманітарної політики Міністерства оборони України; Юрій Шаповал (Інститут політичних та етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса Національної академії наук України), Ігор Шупак (директор Українського інституту вивчення Голокосту «Ткума», Музею «Пам'ять єврейського народу та Голокост в Україні») та інші відомі історики.

Відкрили роботу наукового заходу декан історичного факультету Дніпровського національного університету ім. Олеся Гончара *Сергій Світленко* та директор Дніпропетровського національного

історичного музею ім. Д. І. Яворницького *Юлія Піщанська*. «Сьогодні, коли ми говоримо про Першу, Другу світові війни в контексті вітчизняної історії, безсумнівно, ми говоримо, що є сюжети, які раніше вивчалися тільки побіжно: це і гендерна історія, жіноча, історія дитинства, історія різних націй і народностей, взаємодії титульних націй і меншин, — підкреслив проф. С. Світленко. — Перша і Друга світові війни — це переміщення величезних мас людей, військ, озброєння — і це створює цікавий контекст в дослідженні міграційних рухів. У нас є чимало нових підходів, які дозволяють продукувати нові історичні образи, і нам потрібно звертати увагу не на те, що роз'єднувало наші народи, а треба, не забуваючи прикрі сторінки, досліджувати й те, що нас об'єднувало. А це, насамперед, загальнолюдські цінності — об'єднувало життя, любов, щастя, і все це потребує вивчення».

Егор Врадій (заступник директора з наукової роботи Українського інституту вивчення Голокосту «Ткума», Музею «Пам'ять єврейського народу та Голокост в Україні»), виступаючи на відкритті заходу, підкреслив символічність самої події та її назви — «Мости пам'яті», адже місто Дніпро, для якого «міст і мости мають неабияке значення, і яке фактично об'єднує Правобережну і Лівобережну України, проводить такий захід, який теж є своєрідним мостом. Можливо, найважливіше, про що ми будемо говорити — яким чином можна ставитися до складних і неоднозначних сторінок свого минулого».

Під час Круглого столу дослідники говорили про різні форми пам'яті: колективну й індивідуальну, про усну пам'ять, яка була за-своєна з розповідей безпосередніх учасників подій — військових та мешканців окупованих територій, українців, німців і представників інших етносів. Окрему увагу було приділено аналізу засобів формування пам'яті, які застосовувала радянська, російська імперська та нацистська пропаганди. Обговорювалися особливості та характерні риси формування та збереження пам'яті про попередні досвіди українсько-німецької взаємодії — часів Першої світової війни та Українських національно-визвольних змагань 1917–1921 рр., періоду мирної та плідної взаємодії українського населення й німецьких колоністів у XIX ст.

Так, професор Українського Католицького Університету, директор Інституту історичних досліджень Львівського національного університету ім. І. Франка *Ярослав Грицак* виступив із доповіддю «Дві німецькі окупації України 1918 та 1941–1944 рр.: динаміка особистої та колективної пам'яті». «Ми вивчаємо Першу і Другу світові війни як дві окремі війни. Але ми забуваємо, що вони сталися лише

з невеликим часовим проміжком — усього 25 років — і це термін життя буквально одного покоління. І дуже рідко історики Другої світової війни дивляться на історію Першої, а історики Першої — намагаються зрозуміти, що є Другою світовою, — зазначив історик. — Я є прихильником тези, що для більшості європейського континенту ми маємо говорити не так про дві світові війни і міжвоєнний період, а про одну війну — 30-літню війну XX століття, яка почалася у 1914 р. і закінчилася у 1945 р. 30 років екстремального насильства, хвиля за хвилею, яке вплинуло на те, чим була і чим стала Україна».

Проф. Я. Грицак підкреслив, що Україна була одним із центральних полів конфлікту як у 1914–1918 рр., так і протягом 1939–1945 рр. І це одна із тем, яка єднає між собою Першу і Другу світові війни. Іншим моментом поєднання обох війн, на думку вченого, є пам'ять, адже ті, хто брав участь у Першій світовій, через 25–30 років стали солдатами, офіцерами та воєначальниками. І на ті рішення, які вони приймали під час Другої світової, дуже сильно впливали їхні спогади про 1914–1918 рр. Тому на ці аспекти мають зважати сучасні історики, зокрема й вітчизняні.

Окрему увагу під час Круглого столу було приділено питанням історії Голокосту в Україні та подвигу Праведників народів світу. Директор Інституту дослідження території і ландшафту пам'яті Бабиного Яру, провідний науковий співробітник Інституту політичних та етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса Національної академії наук України *Владислав Гриневич* присвятив свою доповідь аналізу теми Голокосту в сучасній українській історичній пам'яті. Ключове питання, довкола якого зосередив увагу доповідач — як вписати Голокост у модель історичної пам'яті сучасної України, зважаючи на те, що в радянський час ця тема замовчувалася і фактично стиралася із колективної свідомості. «В Радянському Союзі намагалися заперечувати і замовчувати і Бабин Яр, і Голокост — як засіб запобігання сіоністським настроям та імміграції до Ізраїлю. Основна проблема, яка постала перед сучасною Україною — це подолання тоталітарної та колоніальної спадщини Радянського Союзу. Отже, виведення Голокосту з цієї “сірої зони замовчування” і є одним із напрямків подолання тоталітаризму», — підкреслив історик.

Провідний науковий співробітник Інституту політичних та етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса Національної академії наук України *Юрій Шаповал* виступив із доповіддю на тему «Історична пам'ять про Другу світову війну та Голокост в Європі». Розглядаючи пам'ять як канал передачі історичного досвіду, чинник формування

національної ідентичності, він звернув увагу на те, що в історичній політиці Європи за останні 30–40 років виокремлюються певні тенденції чи доміанти. Насамперед, йдеться про спроби виробити та запровадити певні транснаціональні форми культурної чи історичної пам'яті, створити наднаціональні історичні наративи. До цього додається намагання регулювати (через законодавчі акти і т. зв. «меморіальні закони») інтерпретації низки проблемних питань, серед яких опинився Голокост, геноцид вірмен 1915 р. в Османській імперії, різанина народу тутсі в Руанді у 1994 р., масове знищення боснійців у Сребрениці у 1995 р. «У той же час, великі зусилля в Європі були витрачені на формування спільної пам'яті — і таким “комеморативним хабом” можна вважати Першу і Другу світову війну. А центральним символом став, безумовно, Голокост».

Тему меморіалізації історії Голокосту продовжив директор Українського інституту вивчення Голокосту «Ткума», Музею «Пам'ять єврейського народу та Голокост в Україні» *Ігор Шупак*. Його виступ було присвячено аналізу пам'яті про українських рятівників євреїв під час Голокосту в науковому та публічному просторі України. «Очевидно, подвиг рятівників і Праведників народів світу є чи не єдиною позитивною сторінкою в історії Другої світової війни, — підкреслив історик. — А тому дослідження цієї теми є важливою умовою для представлення повної, всебічної картини того, що відбувалось в Україні та світі в роки Голокосту».

У рамках Круглого столу відбулась презентація нових наукових видань Інституту «Ткума» та видавництва «Дух і Літера», присвячених історії Другої світової війни та Голокосту. Протягом відповідної секції *Анна Медведовська* (Український інститут вивчення Голокосту «Ткума») та *Тетяна Бородіна* (Видавництво «Дух і Літера») представили такі ґрунтовні роботи, як: Спецвипуск наукового щорічника «Проблеми історії Голокосту: український вимір» (2019), «Рокада: чотири нариси з історії Другої світової» (автор — Олена Стяжкіна, 2020), «Геноцид: Вступ до глобальної історії» (автор — Адам Джонс, 2020) та інші.

10.33124/hsuf.2020.12.09

Ірина Радченко

МІЖНАРОДНА КОНФЕРЕНЦІЯ-ВЕБІНАР «ПАМ'ЯТАЮЧИ МИНУЛЕ: НАПИСАННЯ НАУКОВИХ РОБІТ ТА ВИКЛАДАННЯ ІСТОРІЇ ГОЛОКОСТУ В НАШІ ДНІ»

7 грудня 2020 р. відбулась Міжнародна конференція-вебінар «Пам'ятаючи минуле: написання наукових робіт та викладання історії Голокосту в наші дні». Почесний захід було організовано Ініціативою бібліотеки П. А. Левіна на чолі з Оленою Медведевою, дослідницею з Вільного університету Берліна, а також Університетами Індіани, Брауна, Музеєм «Пам'ять єврейського народу та Голокост в Україні» та Українським інститутом вивчення Голокосту «Ткума» в рамках спільного проекту з Яд Вашем — «Вивчення Голокосту в Україні для формування атмосфери толерантності». Вебінар було присвячено пам'яті видатного науковця, друга та партнера Інституту «Ткума» і Музею, професора Пола Левіна.

Професор Пол Левін (1956–2019) був американсько-шведським дослідником історії Голокосту та геноциду, асоційованим професором з Голокосту та сучасної історії європейської політики. Він був співзасновником центру Х'юго Валентайна з дослідження Голокосту та геноциду при Уппсальському університеті (Швеція), автором великої кількості публікацій з історії та пам'яті про Голокост. Після отримання докторського ступеня у 1996 р. з монографією «Від байдужості до активізму: шведська дипломатія та Голокост, 1938–1944 рр.», проф. П. Левін презентував свою працю в Уппсалі. Його основною справою було написання та викладання історії Голокосту. Під час роботи над книгою «Рауль Валленберг та шведська дипломатія у Будапешті в 1944–1945 рр.» дослідник зруйнував деякі стійкі міфи довкола шведського героя, що навіть зробило його менш популярним у публічному просторі Швеції.

Науковий захід зібрав відомих фахівців з теми Голокосту та студій пам'яті, які пропонували власне бачення окремих аспектів історії, пам'яті про трагедію єврейського народу. Модератором заходу виступив *Гюнтер Джікелі*, асоційований професор Ерні Б. Розенфельда, Інституту з вивчення сучасного антисемітизму, Університет Індіани.

На обговорення лекторам були запропоновані кілька питань, які фактично слугували двома панелями конференції: 1) Як можна дати

раду тому факту, що зменшується не лише кількість очевидців Голокосту, але й водночас фахівців, які працювали в безпосередньому контакті з очевидцями. Як можна зберегти їхнє розуміння та глибокі знання про страшну трагедію? 2) Яким був Ваш особистий досвід роботи з проф. П. Левіном? Якими були його сподівання на збереження значущої пам'яті та передачі знань про Голокост?

На початку конференції учасники та глядачі мали змогу ознайомитися із науковим шляхом проф. П. Левіна: відеоролик, зроблений співробітниками Ініціативи бібліотеки П. Левіна, продемонстрував окремі епізоди біографії науковця, переважно пов'язані з його дослідженнями з тем Голокосту та геноциду.

Із вітальним словом виступила *Олена Медведева*. У своїй промові дослідниця підкреслила особливе значення та роль проф. П. Левіна у вивченні теми, його зацікавленості в передачі здобутих знань та досвіду до публічної площини. Окрему увагу лекторка присвятила переліку тих установ та інституцій по всьому світу, які надавали підтримку та плідно співпрацювали з проф. П. Левіном у справі донесення знання про геноцид євреїв. З-поміж таких наукових установ пролунали назви Музею «Пам'ять єврейського народу та Голокост в Україні» й Інституту «Ткума», з якими шведський дослідник підтримував тривалу та успішну співпрацю.

Варто зазначити, що проф. П. Левін був одним із авторів (разом зі С. Брухфельдом) видання «Перекажіть про це дітям вашим...: книга про Голокост в Європі 1933–1945». Під час візиту вченого до Дніпра у 2013 р. виникла ідея зробити саме український варіант цього навчального посібника. Так, у 2018 р. була видана українська версія книги з додатковими розділами, присвяченими історії єврейського народу та трагедії Голокосту на теренах України, автором яких був д-р І. Щупак, директор Інституту «Ткума» і Музею «Пам'ять єврейського народу та Голокост в Україні», а також Заслужений працівник освіти України.

Професор студій з англійської мови та юдаїки, директор Інституту вивчення сучасного антисемітизму, Університет Індіани (США) *Елвін Розенфельд* у своїй доповіді «Письменники як очевидці: доля пам'яті про Голокост» розглянув постаті відомих письменників та свідків Голокосту — Х. Каплана, Е. Візеля, П. Леві та І. Кертеша крізь призму нацистського геноциду. Хоча його виступ мав здебільшого літературний характер, проте автор зробив акцент на моральних вимірах свідчень про Голокост саме в історичному контексті. Проф. Е. Розенфельд підкреслив «фундаментальну роль» згаданих письменників,

спогади яких дозволяють зрозуміти трагічні долі мільйонів жертв геноциду. За його словами, «дослідження подій минулого, яке пережили вони, сприяє нашій трансформації на “свідків свідків” (witnesses for the witnesses) численних нищень євреїв Європи».

Заслужений професор європейської історії Дж. П. Біркелунда при Університеті Брауна (США) *Омер Бартов* у виступі «Погляд знизу, погляд зсередини: Голокост як історія від першої особи» зупинився на певних проблемах сприйняття Голокосту через долю окремих груп осіб: жертви—кати—байстендерс. Дослідник розповів про переваги та обмеження вивчення Голокосту в міру того, як він відбувався на місцевому рівні, і як про це розповідали його очевидці. Проф. О. Бартов зосередив увагу, зокрема на ключових питаннях, які є актуальними для сучасних дослідників: яким чином ми можемо навчитися сприймати надзвичайне насильство крізь цю призму, яка проходить повз нас при реконструкції його «великого» оповідання — геноциду європейського єврейства? Як цей метод допомагає у викладанні історії Голокосту та у зв'язку з іншими прикладами геноциду та масового насильства?

Друга половина вебінару була присвячена безпосередньо особистості проф. П. Левіна. Керівниця наукового відділу Українського інституту вивчення Голокосту «Ткума» *Ірина Радченко* присвятила свій виступ викликам, з якими стикалися співробітники Інституту «Ткума» працюючи над виданням української версії книги «Перекажіть про це дітям вашим...: книга про Голокост в Європі 1933–1945», зупинившись окремо на проблемах викладання теми Голокосту в середніх навчальних закладах України. Лекторка підкреслила значущість україномовного видання та його затребуваність сучасними українськими освітянами, про що свідчить зокрема й отримання грифу від Міністерства освіти і науки України на використання цього посібника в українських навчальних закладах.

Особливо цікавим доповненням був виступ докторанта факультету історії наук та понять Уппсальського університету співавтора книги «Перекажіть про це дітям вашим...: книга про Голокост в Європі 1933–1945» *Стефана Брухфельда*, який розповідав про особливості роботи саме над першим, шведськомовним виданням, опублікованим у 1998 р. за ініціативою тодішнього прем'єр-міністра Швеції Йорана Перссона. Тоді була розпочата загальнонаціональна інформаційна кампанія з історії Голокосту «Жива історія», центральною частиною якої було видання вищезазначеної книги. Наразі це видання опубліковано багатьма мовами в різних країнах світу, і містить

регіональний сюжет про геноцид європейського єврейства в певній державі.

Наприкінці лектори в стислих рефлексіях окреслили подальші перспективи вивчення теми Голокосту, зокрема її викладання в навчальних закладах. Проф. Е. Розенфельд зазначив, що незважаючи на численні факти Голокосту, «є певний спротив засвоєнню знань та значний пласт дезінформації щодо геноциду євреїв», про що свідчать дані соціологічних опитувань у різних країнах світу та «істотне поширення антисемітизму у світі». Цю думку підтримав і проф. О. Бартов, зазначивши, що молоде покоління сьогодення «живе в оточенні жорстокості, агресії» та «наростаючій ерозії демократії», що, своєю чергою, «гальмує процес передачі знань до наступних генерацій».

Глядачі мали можливість поставити питання у чаті під час заходу та отримати відповідь від спікерів. Серед отриманих були різнопланові запитання, як-то: «Як зберегти знання та розуміння теми Голокосту через зменшення кількості вчених, які безпосередньо працювали зі свідками трагедії?»; «Чи були турецькі євреї жертвами Голокосту?»; «Яким чином книга “Перекажіть про це дітям вашим...: книга про Голокост в Європі 1933–1945” збільшить інтерес читачської аудиторії до подій Голокосту та виробленню політики пам'яті про нього?» тощо.

Завдяки можливості ре-стріму заходу на Youtube-каналі Інституту «Ткума», українські науковці, освітяни та всі, хто цікавиться тематикою Голокосту, мали змогу доєднатися до заходу та взяти участь в обговоренні важливої теми.

Загалом міжнародна конференція у форматі вебінару стала важливою подією в науковому житті та свідченням зусиль науковців з різних країн у передачі знань про наймасштабніший геноцид в історії людства наступним поколінням.

Шановні читачі,

просимо звернути Вашу увагу на те, що у виданні Голокост у Дніпропетровську / Є. А. Врадій, В. Г. Рибалка, М. В. Стрільчук, Д. В. Шаталов; заг. ред. І. Я. Щупак. Дніпро: Український інститут вивчення Голокосту «Ткума», ЛІРА, 2017. 256 с. було допущено помилку технічного характеру.

У третьому розділі книги було некоректно подано посилання на архівні матеріали, які містяться в Державному архіві Дніпропетровської області. Зокрема, на сс. 127–128, 131, 133, 134–136, 138, 156–158 при цитуванні матеріалів однієї з архівних справ було подано некоректну атрибуцію — Державний архів Дніпропетровської області (ДАДО), ф. 7021, оп. 57, спр. 13.

Натомість коректне посилання має виглядати так — Державний архів Дніпропетровської області (ДАДО), копії матеріалів Державного архіву Російської Федерації, ф. 7021, оп. 57, спр. 13 (мікрофільм).

Приносимо вибачення за незручності.

Авторський колектив видання

Алексюн, Наталія — Ph.D., асоційований професор сучасної єврейської історії в коледжі Туро, Вища школа єврейських студій, Нью-Йорк, США. Її дослідження зосереджені на історії польських євреїв у XX ст., єврейській історіографії та історії антисемітизму в Східній Європі.

Врадій, Єгор — кандидат історичних наук, заступник директора з наукової роботи Українського інституту вивчення Голокосту «Ткума» та музею «Пам'ять єврейського народу та Голокост в Україні». Наукові інтереси: Голокост на теренах Польщі та України, антиєврейські погроми XIX–XX ст.

Ганинець, Рената — магістрка Львівської національної академії мистецтв (2014 р.) та Європейського гуманітарного університету (2020 р.), випускниця програми для молодих науковців від Польського уряду (2017 р.). До кола наукових зацікавлень належать — пам'ять та меморіалізація Голокосту в Східній Європі.

Давлетов, Олександр — кандидат історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Запорізького національного університету. Коло наукових зацікавлень — історія Веймарської республіки та Третього райху, історія молодіжного руху при тоталітарних режимах.

Круглов, Олександр — кандидат філософських наук, автор та редактор кількох десятків статей, монографій, довідкових посібників, збірників документів з історії Голокосту в Україні; запрошений старший науковий співробітник у Меморіальному музеї Голокосту США (2013–2014 рр.).

Пономарьов, Віталій — філософ, редактор, есеїст, публіцист, автор численних дописів у культурологічному часописі «Критика», зокрема оглядів, присвячених науковим публікаціям з історії східноєвропейського єврейства.

Радченко, Ірина — здобувачка кафедри всесвітньої історії Дніпровського національного університету ім. Олеся Гончара, керівниця наукового відділу Українського інституту вивчення Голокосту «Ткума» та музею «Пам'ять єврейського народу та Голокост в Україні».

Рибалка, Валентин — науковий співробітник Українського інституту вивчення Голокосту «Ткума» та музею «Пам'ять єврейського народу та Голокост в Україні»; коло наукових зацікавлень — історія Голокосту в Дніпропетровській області, історія Голодомору 1932–1933 рр.

Стрільчук, Марина — аспірантка кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпровського національного університету ім. Олеся Гончара, наукова співробітниця Українського інституту вивчення Голокосту «Ткума» та музею «Пам'ять єврейського народу та Голокост в Україні».

Aleksun, Natalia — Associate Professor of Modern Jewish History at Touro College, Graduate School of Jewish Studies, New York, USA. Her research focuses on Polish Jewish history in the twentieth century, Jewish historiography and the history of anti-Semitism in Eastern Europe.

Davlietov, Oleksandr — Candidate of Historical Sciences, Professor of the Department of World History and International Relations of Zaporizhzhya National University. His research interests include the history of the Weimar Republic and the Third Reich, the history of the youth movement under totalitarian regimes.

Hanynets, Renata — Master's degree from the Lviv National Academy of Arts (2014) and the European Humanities University (2020), a graduate of the program for young scientists from the Polish government (2017). Her research interests include the memory and memorialization of the Holocaust in Eastern Europe.

Kruglov, Oleksandr — Candidate of Philosophical Sciences, author of several dozen articles, monographs, reference books, documents collections on the Holocaust history in Ukraine; 2013–2014 — Senior Scholar-in-Residence at the USHMM (United States Holocaust Memorial Museum, Washington, D.C.).

Ponomarov, Vitalii — Philosopher, editor, essayist, publicist, author of numerous articles in the culturological journal “Krytyka”, as well as a number of reviews dedicated in particular to publications on the history of Eastern European Jewry.

Radchenko, Iryna — Graduate student of the Department of World History of Oles Honchar Dnipro National University; head of the research department of TKUMA Ukrainian Institute for Holocaust Studies and the Museum “Jewish Memory and the Holocaust in Ukraine”.

Rybalka, Valentyn — Research associate at TKUMA Ukrainian Institute for Holocaust Studies and the Museum “Jewish Memory and the Holocaust in Ukraine”; research interests — the history of the Holocaust in the Dnipropetrovsk region, the history of the Holodomor of 1932–1933.

Strilchuk, Maryna — Graduate student of the Department of Historiography, Source Studies and Archival Science of Oles Honchar Dnipro National University; research associate at TKUMA Ukrainian Institute for Holocaust Studies and the Museum “Jewish Memory and the Holocaust in Ukraine”.

Vradii, Yehor — Candidate of Historical Sciences; Deputy Director for Research Programs of TKUMA Ukrainian Institute for Holocaust Studies and the Museum “Jewish Memory and the Holocaust in Ukraine”. Research interests: Holocaust in Poland and Ukraine, anti-Jewish pogroms of the XIX–XX centuries.

Наукове видання

**ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ ГОЛОКОСТУ:
український вимір**

УКРАЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ ВИВЧЕННЯ ГОЛОКОСТУ «ТКУМА»

ВИПУСК 12

Головний редактор: Й. Петровський-Штерн (Ph.D.)

Редактор-засновник: І. Щупак (к.і.н./Ph.D.)

Відповідальний редактор: А. Медведовська (к.і.н.)

Редактори: І. Радченко, З. Бондар

Літературний редактор: Н. Островська

Коректор: З. Бондар

Комп'ютерна верстка та дизайн: Ю. Матвеєв

Підписано до друку 15.12.2019. Формат 60х84/16

Папір офсетний. Гарнітура Newton. Друк офсетний.

Умовн. друк. арк. 9,3

Наклад 300 прим. Зам. №185

Благодійна Організація «Благодійний фонд

Український інститут вивчення Голокосту

«Ткума» («Відродження»)

Запис в єдиному державному реєстрі

№ 1 224 120 0000 052047 від 19.02.2002

Видавництво і друкарня

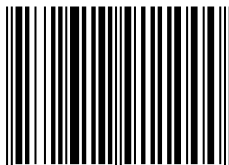
ПП «Ліра ЛТД»

49107, м. Дніпро, вул. Наукова, 5

Свідоцтво про внесення до Держреєстру

ДК №6042 від 26.02.2018

ISSN 2617-9113

9 772617 911000 >